

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВАЛЕНТИНА ШАНДРА

**МІЩАНСЬКІ ОРГАНИ СТАНОВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ**

(кінець XVIII — початок XX ст.)

Київ — 2016

УДК 346.232(477)“ XVIII/XX ст.”

Шандра Валентина

Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — 345 с.

Науковий редактор:

д. і. н., член-кореспондент НАН України
Олександр Реєнт

Рецензенти:

д. і. н., член-кореспондент НАН України
Геннадій Боряк
д. і. н., професор Олександр Удод

З'ясовуються роль і місце соціально-історичних форм самоврядування, що їх продемонстрували станові органи влади українського міста — цехові, ремісничі та міщанські управи. Аналізуються повноваження, структурні зміни, які відбулися з ними впродовж «довгого» XIX ст. Зберігаючи залишки магдебурзького права, вони одержали від держави нові завдання та стали виборними інституціями для управління податків і соціального захисту міщанства.

Видання розраховане на істориків, фахівців із державного управління, на широке коло читачів.

Valentyna Shandra

Burgher Government Authorities of Social Classes Municipality in Ukraine (the end of XVIII — the beginning of XX centuries).

There are analyzed the role and place of social and historical forms of government demonstrated by the power state of Ukrainian city — craft, artisan and burgher councils. There are also analyzes the powers, structural changes that have occurred during the “long” XIX century. Keeping the remains of Magdeburg rights they received a new problems from the state and become the elective institutions for the taxes collection and social security of philistinism.

This publication is intended for historians, public administration experts, wide range of readers.

Присвячується світлій пам'яті сестри

ЗМІСТ

Вступ	6
-------------	---

Розділ 1. Цехові й ремісничі управи

1.1. Пошук універсальної територіально-станової управлінської моделі	13
1.2. Через спрощене управління до «століття пару й електрики»	33
1.2.1. Випробування індустріальною епохою	41
1.2.2. «Розбір євреїв»	43
1.2.3. Ліквідація цехового устрою у Південно- Західному краї	60
1.2.4. На останньому етапі	73
1.3. Владні повноваження ремісничих управ	82
1.3.1. Контроль фаховості	83
1.3.2. Фіскально-облікові повноваження	97
1.3.3. Соціальна відповідальність	105
1.4. Управи як соціально-історичні органи самоврядування	117
1.4.1. Ознаки самоврядування: виборність, сходи, звітність	117
1.4.2. Відповідальність за правопорушення	141
1.4.3. Взаємодія управ із місцевими та центральними органами влади	149

Розділ 2. Міщанські управи та староства

2.1. Від заснування — до широкої мережі	155
2.2. Коло повноважень міщанських органів	175
2.2.1. Соціальна допомога	176
2.2.2. Фіскально-облікові функції	188

2.3. Практики самоврядування	211
2.3.1. Громада та її виборні посади	212
2.3.2. Міщанський сход і його присуди	224
2.3.3. Стимули та заохочення до відбування виборних посад.....	234
2.3.4. Єврейське походження — не перешкода врядуванню.....	238
2.3.5. Покарання за зловживання владою.....	248
2.3.6. Міщанська управа у системі місцевих органів влади	255
Висновки	267
Додатки	272
Географічний показчик	304
Іменний показчик.....	321
Ілюстрації.....	341

ВСТУП

При дослідженні діяльності органів влади й управління, їх ролі у житті місцевих спільнот історики віддають перевагу вищим інституціям, адже саме вони ухвалюють доленосні рішення, які спрямовують розвиток держави, її зовнішню та внутрішню політику, соціальну сферу. Традиційно вважається, що «нагорі» знали, як упорядковувати співіснування монарха та різноманітних суспільних верств, аби державна машина успішно долала всі перешкоди на своєму шляху. Зосередження на верховній владі зменшує увагу до управлінських ідей, місць та чинників їх виникнення, не кажучи вже про наслідки запозичень, результати їх запровадження в різних історичних регіонах Російської імперії. Як і те, настільки ефективною була діяльність владних структур та як вони впливали на життя людності.

Тривалий час вивчалися привілейовані стани, окремі групи та їх органи, а от селянські, міщанські, ремісничі громади залишалися поза науковими інтересами. Можна зауважити, що це перебільшення, адже марксистська історіографія вивчала соціальне становище робітників і селян. Однак у радянській історіографії це стало радше телеологічними, сповненими есенціалізму поглядами, аніж науковими концепціями. Більше того, концепцію історії «знизу» в її найважливіших підходах розробили англійські історики-марксисти¹.

Сьогоднішній стан вивчення самоорганізації більшості населення передмодерної та модерної епох нескладно

---

¹ *Шарп Джим*. Історія знизу // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. — К., 2004. — С. 41.

зрозуміти. Дослідники вищих органів влади та політично активної еліти мають у своєму розпорядженні широкий запас історичних джерел, серед яких спогади, враження та оцінки щодо регулювання спершу станового, а потім і громадського життя, власні родоводи, що їх укладали для збереження історичної пам'яті, зрештою закони, згідно з якими верховна влада держави прагнула залучити стани до економічного та соціального розвитку.

Натомість про політику держави та участь представників соціальних непривілейованих верств у діяльності власних станових установ пишуть надто мало. І це при тому, що чисельність містян і селян була в рази вищою за елітарні прошарки. Однак таке становище все ж не стимулює істориків. Часто-густо зовсім неграмотні творці матеріальних речей для потреб повсякдення практично не залишили писемних свідчень і вражень про свої настрої чи політичні вподобання у вигляді спогадів, щоденників, де описали б власну роль та розуміння місця у своєму житті органів влади й управління, до участі в яких держава активно їх втягувала, не кажучи вже про ставлення представників цього прошарку до влади, своїх прав та обов'язків.

Виходить так, що історик практично не може почути їхніх голосів. Браком джерел «про себе» й пояснюються ті перешкоди, що їх долає дослідник, аби вивчати діяльність станових органів управління та визначати їх ефективність. Залучення ж законодавчих актів, до яких часто звертаються фахівці, не подає справжньої картини, а радше створює на основі існуючої ту дійсність, якої прагнула досягти держава, готуючи ті чи інші розпорядження та маніфести. Тобто вони вказують на заходи, але не на наслідки. Дещо поліпшують забезпечення джерелами діловодні документи самих станових органів і суду, переважно кримінального, в яких можна віднайти мотивації

людей праці до участі у житті своїх спільнот, тих чи інших учинків, за які вони отримували покарання. Однак ступінь їх збереженості для дев'ятнадцятого століття залишає бажати кращого.

Мешканці міст та ремісники, як окремий їх прошарок, були найчисельнішою верствою в містах Російської імперії² і вже через це потребують уваги істориків. А ще й тому, що саме вони належали до тієї частини суспільства, яка довгий час сплачувала подушний податок до запровадження в російській державі податку на нерухомість (1863 р.) та прибуткового податку (1880-ті рр.). Причому держава саме міщанським органам довіряла таку важливу справу, як справляння податків і повинностей, котрі були чи не єдиним постійним джерелом наповнення скарбниці, звідки черпалися кошти на армію, розвиток економіки, будівництва, освіти. Певно, що станові установи забезпечували виконання таких важливих для держави завдань не лише через силовий примус.

Є в порушеній темі ще одна цікава проблема. Традиційно про стани, станові органи та установи прийнято було говорити, маючи на увазі дореформений період. Уважається, що ліберальні перетворення Олександра II сприяли доланню «станових перегородок», полегшували

---

² Для ілюстрації назвемо чисельність цехових і міщан на Півдні Російської імперії. Зокрема у Херсонській, Катеринославській, Таврійській і Бессарабській губерніях на 1868 р. їх мешкало близько 302 тис. осіб. Із них ремісництвом займалося 25 тис. Натомість дворян і чиновників тут було 23,5 тис. (див.: Военное обозрение Одесского военного округа. — Одесса, 1871. — С. 231). За даними, що їх навів І. Витанович (1899–1973 рр.), маємо чисельність ремісників у дев'яти підросійських губерніях на 1858 р. — від 77 до 100 тис. Напередодні Першої світової війни число ремісників і кустарів становило 700 тис. (див.: *Витанович І. Ремесло* // Енциклопедія українознавства. — Т. 7. — Л., 1998. — С. 2491).

та сприяли творенню громадянського суспільства. Однак після реформ від міщанського станового поділу і станових органів держава не відмовилася, вони продовжували й надалі функціонувати, виконуючи свої обов'язки як перед членами громади, так і перед державою, зберігаючи, а то й удосконалюючи, культуру ремісництва. Недаремно ж представники ремісників від Вінниці на II всеросійському з'їзді ремісничої промисловості (1911 р.) не без гордості заявляли, що вони числом у 2 тис. шевців зможуть виконувати всі державні замовлення з виготовлення взуття, а одеські ремісники (12 тис. осіб) заповнюють власним товаром усі місцеві крамниці³. Їхнє переконання підтверджується й деякими дослідженнями, зокрема І. Витанович уважав, що ремісники задовольняли потреби споживачів як у виробках легкої, так і харчової промисловості більше, аніж тодішнє індустріальне виробництво⁴.

Аби міщанські станові органи та установи діяли у відведених для них межах, спиралися на визначені для них повноваження було укладено збірники законів і роз'яснень, які витримали по декілька видань⁵. Їх поява

---

³ Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности в С.-Петербурге 1911 г. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 211, 223.

⁴ Витанович І. Ремесло. — С. 2490–2491.

⁵ Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887; О мещанских и ремесленных управлениях: Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений. — Изд. 2-е, испр. и доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1896; Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. — Изд. 6-е, испр. и значит. доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1908; Вилейшис Я.М. Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — Херсон, 1914; Посемейные списки мещан и крестьян и их приписка:

свідчить про не лише неупорядкованість державного законодавства щодо ремісничого й міщанського станів, а про доконечну потребу очільників державних установ мати їх під рукою, щоб керуватися законом у повсякденній діяльності.

Завдання цього дослідження полягає у з'ясуванні того, якими владними повноваженнями наділялися міщанські станові органи, настільки вони були самоврядними, які питання могли вирішувати та як змінювалися під тиском держави, часу й місцевих особливостей? Станова організація міщанської спільноти мотивує дослідницьке завдання дізнатися, якою була роль цих органів влади в їх самоорганізації, вивчити ігноровану попередниками соціальну складову їхнього врядування та механізми їх співіснування з виборцями й державними інституціями. Прагнення зрозуміти тогочасні соціальні реалії (адже під опікою станових органів перебувала доволі чисельна, навіть більше — масова міська спільнота з ремісників і міщан⁶) не дозволяє «викинути їх на смітник історії». Тим більше, що станове суспільство з власними органами влади попри диференціацію соціальних структур і появу класів протрималося практично до кінця існування Російської імперії, надовго переживши своїх засновників. Ані процеси модернізації, ані урбанізація не змусили верховну владу відмовилася від станової політики та проголосити відмирання станів. Певно, що станові міщанські органи сприяли зростанню ролі міст у житті тогочасного суспільства.

Сборник законов и разъяснений / Сост. Я.М. Вилейшис. — Херсон, 1915.

⁶ Київська реміснича управа, наприклад, у 1896 р. мала у своєму підпорядкуванні понад 5 тис. осіб чол. статі, 700 жін. та понад 5 тис. тимчасово приписаних ремісників (див.: Держархів Київської області, ф. 320, оп. 2, спр. 803, арк. 7).

Інтерес до історії міщанських станових органів влади то спалахував, то затухав і на кожному етапі їх вивчення дослідники по-різному оцінювали місце цих структур в управлінні міською спільнотою. Так, в історіографічній традиції тривалий час панувала концепція Б.М. Чичеріна про тягловий характер станової служби, в тому числі й міщанської⁷. Професор П.В. Клименко дійшов висновку, що докатерининські цехи в Україні були не тільки ремісничо-виробничими, а й громадсько-судовими інституціями, «внутрішньо замкненими, і більш-менш самостійними, а не службовими»⁸. Радянська історіографія дотримувалася Марксового погляду про економічну нерентабельність цехового виробництва як дрібного, котре суперечило розвитку капіталістичної економіки, було перешкодою для формування ринкових відносин, а тому закономірним стало витіснення його в індустріальний період іншими формами. Цікаву, що таку думку висловлювали й вищі російські посадовці ще в 1870-х рр. Західна історіографія демонструє сталу традицію вивчення ремісничих об'єднань, що її нещодавно проілюстрував американський історик Дж. Фарр (щоправда без залучення українського матеріалу)⁹.

В останні десятиріччя тенденція наголошувати на са-моврядності місцевих інституцій стає загальною, що-

---

⁷ Чичерин Б.Н. Областные учреждения России в XVII веке. — Москва, 1856.

⁸ Клименко П.В. Цехи на Україні. — Т. I. — Ч. I. — К., 1929. — С. LIX.

⁹ Farr J.R. Artisan in Europe: 1300–1914. — Cambridge, 2000. Докл. про західну історіографію див.: Капраль М. Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст. (Історико-правовий нарис) // Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. — Л., 2003. — 2-ге випр. вид.

правда без визначення їх ознак, з апелюванням лише до виборності посадовців¹⁰. У працях істориків і юристів ідеться й про те, що земства та громадські органи влади в містах стали всестановими, а отже складається помилкове враження, що міщанські станові органи перестали існувати. Насправді ж вони худо-бідно, але продовжували виконувати свої завдання.

Хочеться сподіватися, що наше дослідження історії формування та діяльності станових органів в українських містах сприятиме вивченню міста як глобального соціального явища. А також суттєво збагатить знання про історичний досвід інституцій міських верств населення, їх місце і роль у міському повсякденні.

* * *

Нарешті хочу висловити глибоку вдячність моїй родині, яка хоч і потерпала від браку уваги до себе, проте сприймала моє перебування в архівах, бібліотеках і за комп'ютером із належним розумінням. Вдячна також Інституту історії України НАН України — за фінансову підтримку, яка дозволила здійснити це дослідження, а також колегам — за сприяння в роботі над темою й, безперечно, архівістам, чиї заслуги неоціненні, адже без архівної інформації, дбайливо ними збереженої, не варто розраховувати на успішний результат.

---

¹⁰ Справді, унаслідок реформи місцевого врядування 1785 р. у провінціях було 10 тис. виборних посадовців за загальної їх чисельності 15 тис. осіб (див.: *Мадариага Исабель*. Россия в эпоху Екатерины Великой. — Москва, 2002. — С. 483). Інша авторка вважає, що основною особою управління в містах у 1770–1780-х рр. був усе ж виборний міський староста (див.: *Серета Н.В.* Реформа управления Екатерины Второй: Источниковедческое исследование. — Москва, 2004. — С. 326).

Розділ 1.

ЦЕХОВІ Й РЕМІСНИЧІ УПРАВИ

1.1. Пошук універсальної територіально-станової управлінської моделі

Зі вступом Катерини II на престол придворне оточення почало обговорювати заснування в Росії третього стану, з яким пов'язувався розвиток ремесел і фабрик, без чого держава була приречена на відставання¹. Імператриця мала переконання, що для цього слід лише укласти раціональні закони, орієнтуючись на існуючі європейські взірці, які добре себе зарекомендували. Спершу вона придивилася до стану справ у власній державі, аби виявити чинники, що провокували економічне відставання. Переглядаючи результати переписів населення, відразу зауважила різницю між його занятістю й офіційними приписами до станів та кількістю сплачуваних податків. Тому у своїх планах реформування вона поєднала адміністративно-територіальний підхід зі становим, залучаючи досвід прибалтійських земель з тамтешнім остзейським порядком місцевого врядування, а також тогочасні європейські практики. Ішлося не лише про новий територіальний поділ зі збільшенням кількості губерній, в основу чого було покладено чисельність населення, аби мати співмірність щодо розмірів податкових надходжень, а про значно більше.

---

¹ Див. докл.: *Гриффитс Девид*. Восприятие отсталости в XVIII веке: проекты создания третьего сословия в екатерининской России // Его же. Екатерина II и её мир: Статьи разных лет. — Москва, 2013. — С. 251.

Реформа створювала нові органи місцевої адміністрації та врядування з розподілом влади на гілки, визначала їх кількість, повноваження, ієрархію підпорядкування. Вони переміщувалися зі столичних центрів на периферію, аби територіально наблизитися до людей, маючи завдання крім державних інтересів дбати про соціальні потреби. Самодержниця вдосконалювала також становий поділ суспільства, запроваджуючи для кожного стану власні органи влади та суду. Не в останню чергу йшлося про взаємодію державних структур із виборними становими органами. Потребує додаткового з'ясування питання, чи усвідомлювала Катерина II, наскільки підійдуть управлінські взірці інших держав для російських реалій, і чи варто було запозичувати ті моделі, від яких на Заході вже почали відмовлятися.

Аби заручитися підтримкою своїх реформаторських дій і зрозуміти суспільні настрої імператриця скликала в 1767 р. Законодавчу комісію, на обговорення якої винесла й питання про впорядкування цехів, оскільки частина з них перебувала в юрисдикції магістратів і полкових канцелярій, якісь — у військовому відомстві, а деякі користувалися протекцією приватних власників². Її починання здобули підтримку підданих. Про потребу вдосконалення цехового ладу йшлося в наказах із Глухова, Ніжина, Козельця, Погара³. Щоправда, за місцевими наказами неможливо цілісно відтворити становище тогочасних цехів, адже лише 14 міст отримали право їх подати, нато-мість 113 — були його позбавлені⁴. Якщо говорити про

---

² Пичета В. Наказы украинских городов в 1767 г. // Украинская жизнь. — 1915. — Кн. 11/12. — С. 82.

³ Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — Москва, 1952. — С. 67–69.

⁴ Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. — Нежин, 1917. — С. 11, 94. В. Григор'єв,

Глухів, тодішній центр Гетьманщини, де існувало розвинене цехове виробництво, зокрема гармат, дзвонів, казанів, металевого посуду тощо, то тут через війни й пожежі цехи почали занепадати, а майстри розходилися по навколишніх селах⁵.

На пропозиції з місць Катерина II зреагувала не відразу й лише за десяток років підготувала законодавчий акт для ремісників імперії. У результаті ті отримали детальне ремісниче положення на 117 статей, уміщене у Жалуваній грамоті містам 1785 р.⁶ Згідно з цим актом, цеховики ставали окремою міською стратою, яка значно більше підпорядковувалася державі порівняно з середньовічними цехами. У цехах запроваджувалося наближене до колегіального керівництво, кожен мав управу на чолі з обраними на короткий час старшиною та двома товаришами. Імператриця відмовилася від терміна «цехмістер», замінивши його російським поняттям «управний старшина». Питання виборів, розміри вступних внесків, виділення допомоги тим, хто її потребував, та інші вирішувалися на сході майстрів, який ставав розпорядчим органом, а управа уподібнювалася до виконавчої структури для розв'язання суперечливих виробничих питань («по ремісництву»). За якість продукції відповідав старшина, йому ж належало залагоджувати конфлікти між вироб-

---

фахівець з адміністративних реформ Катерини II, також уважав, що імператриця отримала щодо цехового устрою замало наказів (див.: Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 116).

⁵ Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии: Мещане // Киевская старина. — 1891. — Кн. 1. — С. 77.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — Т. 22: 1784–1788. — Санкт-Петербург, 1830. — № 16187; Ремесленники и ремесленное управление в России. — Петроград, 1916.

никами. Керівництво випробовувало тих, хто прагнув вступити до цеху, контролювало учнів у набутті майстерності через проходження кваліфікаційних ступенів підмайстра та майстра, а також опікувалося родиною ремісників у разі їх смерті чи каліцтва.

Важливо, що у спільному розпорядженні цеху перебувала його скарбниця зі вступними внесками та іншими коштами, про витрати з якої управа звітувала перед сходом. Для ясності в розрахунках та для контролю за фінансами, власне державними коштами й коштами цехів, запроваджувався складний бюрократичний порядок податкового діловодства, котре мав вести присяжний маклер. Примірниками прибутково-видаткових і судових книг цехи забезпечувала міська дума.

Патерналістські зусилля влади пронизують кожну виписану у статтях ситуацію з тлумаченням, як має чинити управа в будь-якому випадку. Тож катерининські законодавчі приписи йшли від цехових практик і доводили їх до регламентаційно-правової норми, суттєво зменшуючи самоврядні, зокрема й колишні судові, повноваження цехів⁷.

Спираючись на цеховий досвід, верховна влада все ж не відступила від нього та запровадила локальну посаду загального міського ремісничого голови, котрого обирали всі цехи міста та схвалював на посаді магістрат. Павло І пішов далі, і 1799 р. Статутом цехів заснував при цій посаді управу у складі обраних чотирьох цехових старшин⁸ та розпорядився обов'язково надсилати до Мануфактур-колегії зразки власних виробів, що скасував

---

⁷ Див. докладніше: *Пашук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). — Львів, 1967. — С. 49–50.

⁸ ПСЗ РИ. — Т. 25: 1798–1799. — Санкт-Петербург, 1830. — № 19187.

Олександр I, дещо пом'якшивши розпорядження свого батька⁹.

Відтоді реміснича управа ставала керівним органом для цехів, обмежуючи тим самим їх функції та через який держава проводила політику щодо цехового устрою, регулюючи господарське й торговельне життя міст. Певно, що таке становище ремісничої управи не завжди з розумінням сприймалося цеховиками. Про це свідчить скарга 1807 р. голови ремісничої управи волинського містечка Дубна, яка об'єднувала п'ять єврейських цехів. Ішлося про те, що всі поточні справи цехи розглядають самостійно та не інформують про них управу, і не запитують у неї дозволу¹⁰.

Таке «керівне і спрямовуюче» становище ремісничої управи зберігалось практично весь досліджуваний час. Воно було прописане фактично в усіх виданнях ремісничого та промислового статутів. Зокрема у промисловому статуті 1887 р. чітко було вказано, що загальне керівництво цехами кожного міста зосереджується у загальній ремісничій управі¹¹.

І все ж до створення цехів на українських землях, в які об'єднувалися б ремісники, Катерина II приступила зі Слобідської України, де замість автономного устрою запроваджувалося комісарське управління на основі інструкції 1766 р. В її розділі «Про цехи» ставилося цілком конкретне завдання: упродовж року виявити всіх майстрових, заснувати цехи за ремеслами. До керівництва

---

⁹ Там само. — Т. 26: 1800–1801. — Санкт-Петербург, 1830. — № 19836.

¹⁰ Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб.: Мат. XI наук. конф. «Любартівські читання», м. Луцьк, 22 травня 2015 р. — Луцьк, 2015. — С. 206.

¹¹ Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. — Кн. 11. — Ч. 2. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 55.

ними рекомендувалося обирати знаючих людей, цехмістрів зі вправних майстрів («по одному человеку искусному и сведущему»). Кожному з них слід було надати іменне клеймо¹².

Тут доцільно згадати, що, згідно з переписом 1732 р., у Харкові працювало чимало цехових (492 особи)¹³, які, певно, мали власні органи самоорганізації, що відтепер повинні були регулюватися певними нормами. Російська держава присвоювала собі контроль за виробництвом і обміном, як зауважив Фернан Бродель, стаючи в людській діяльності головною дійовою особою¹⁴. 1781 р. надійшло розпорядження від верховної влади, за яким магістрати контролювали б цехмістрів у питаннях зарахування до цехів і встановлення цін на виготовлені для продажу товари¹⁵, обмежуючи цим самим самоврядний принцип їх існування. У місті Охтирка на кінець XVIII ст. існувало 7 цехів, які забезпечували населення гончарними, теслярськими, ковальськими виробами, шили одяг, взуття. Опікувався їх розвитком Охтирський городовий магістрат¹⁶.

---

¹² [Багалея Д.]. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии. — Т. 2. — Х., 1890. — С. 309–311.

¹³ Антонов А.Л., Маслийчук В.Л., Парамонов А.Ф. История харьковского самоуправления. — Х., 2004. — С. 44.

¹⁴ Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. — Т. 3: Час світу. — К., 1998. — С. 397.

¹⁵ Зародження робітничого класу на Україні: Середина XVIII ст. — 1861 р.: Зб. док. і мат. — К., 1982. — С. 176–178. В одному з документів ішлося про Охтирський магістрат, який зобов'язаний був виконувати розпорядження указу ще Петра I від 27 квітня 1722 р. (див.: ПСЗ РИ. — Т. 6: 1720–1722. — Санкт-Петербург, 1830. — № 3980).

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 1744, оп. 1, спр. 135, арк. 1.

Не варто відкидати й факт позитивного впливу на становлення цехів у Харкові родин німецьких ремісників, що їх на початку XIX ст. професор Кристофор Роммель назвав благородними, хоча й неосвіченими людьми¹⁷. Д.І. Багалій, вивчаючи заняття харків'ян, також зауважував, що потреби вимогливого покупця задовольняли лише німецькі виробники. Станом на 1837 р. у місті було 16 цехів¹⁸. Тож цеховий устрій надійно прижився у Слобідській Україні.

У містах Гетьманщини, задовго до ліквідації її автономності, цехів було немало, вони зберігали польські й німецькі традиції, пов'язані з маґдебурзьким правом¹⁹, зі статутами, схваленими магістратами, сотником чи полковником, а то й королем, із зображенням на знаменах знарядь та виробів. Узагальнюючи, відзначимо, що головним для цехів Гетьманщини було дотримання високих стандартів ремесла для задоволення повсякденних потреб

---

¹⁷ Роммель К.-Д. Спогади про мое життя та мій час. — Х., 2001. — С. 127.

¹⁸ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). — Т. 2. — Х., 1912. — С. 164, 541.

¹⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание — К., 1851. — С. 294–297. Навіть у невеличкому містечку Літках ще 1770 р. було 7 цехів (ковалів, бондарів, римарів, мельників, теслярів, пильщиків, музик) зі власними «цешками» та іконами (див.: Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині // Записки історично-філологічного відділу. — Кн. 18. — К., 1928. — С. 212), а в Полтаві — 10 (див.: Коваленко О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — № 1/2. — С. 130–131). У Києві другої половини XVIII ст. діяло 15 цехів, в яких було об'єднано аналогічних або близьких за фахом ремісників, котрих звільнили від військових походів, натомість вони повинні були захищати власне місто (див.: Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 282–285).

містян²⁰, обираючи на сходах власних посадовців, регламентування приходу нових людей до корпорацій та право судити своїх членів за проступки, визначати покарання. До того ж цехи вирізнялися постійним відокремленням нових ремісничих спеціальностей²¹. Для цього мали власний уряд, у складі обраного на рік присяжного магістратові цехмістра, братчиків із дорадчими повноваженнями, а також ключника й писаря. Їхній досвід разом із цехами прибалтійських міст було також використано при укладанні Жалуваної грамоти містам 1785 р. з її ремісничим положенням, згідно з яким функціонували цехи²². Адже власних практик цехового устрою Росія не мала. Попри те, що Петро I прагнув заснувати саме такі корпорації у створюваній ним імперії, однак ті не прижилися через підпорядкування міст державі та ненадання їм жодного з елементів маґдебурзького права. Цехова організація Петра I запроваджувалася не для промислового розвитку, а радше для забезпечення меркантильних інтересів державної адміністрації. До категорії міського населення зараховувалися не ті, хто мав промисел, а ті, хто володів власністю, на яку й накладався державний

---

²⁰ Потреби повсякдення містян яскраво ілюструють 8 цехів у Кременчуці 1800 р. Із них срібний об'єднував шмуклерів, живописців, музикантів; каретний — стельмахів, теслярів, колісників, склярів; різницький — рибників, свічників; хлібопекарський — харчувальників та ін. Крім об'єднаних цехів там діяли кравецький, шевський, ковальський і «щекатурників» (див.: Зародження робітничого класу на Україні: Середина XVIII ст. — 1861 р. — С. 54).

²¹ Див. докл.: *Крапивний Р.* Ремесла Ніжинського полку в контексті економічного розвитку Лівобережної України (середини XVII — кінця XVIII ст.) // *Ніжинська старовина*. — Вип. 15 (18). — К., 2013. — С. 17–23.

²² *Мадариага Исабель.* Россия в эпоху Екатерины Великой. — Москва, 2002. — С. 477, 481.

податок. Лише у XVIII ст. до володіння власністю дода-лося заняття промислами²³.

Думку про відсталість і нерозвиненість цехів поділяло багато російських істориків права, один з яких, І.І. Івановський, зробив виняток лише для західних міст імперії, де існувала розвинена мережа цехових організацій²⁴. Подібний погляд висловив і П.Н. Мілюков, але вже стосовно цехів Катерини II, вважаючи, що її сподівання створити через запровадження цехового ладу третій стан — не здійснилося²⁵.

Міста Правобережної України, як і Гетьманщини, також не потребували спеціального заснування цехів. Заволодівши територією Правобережжя, верховна влада Російської імперії відразу відзначила своєрідність тутешніх містечок, які П.Г. Риндзюньський, у класовій манері марксистського історика, відніс до проміжних населених пунктів, що балансували між містом і селом. За його поділом, до категорії міст потрапив лише 20-тисячний Бердичів, яким володіли Радзивілли²⁶. Це при тому, що у краї були промисли, торгівля, для розвитку яких містечка й засновувалися, аби приносити прибутки місцевій шляхті, як визначив ще свого часу Макс Вебер²⁷.

У всіх правобережних містечках переважала цехова організація праці, що існувала тут від часів Речі Посполитої, із маґдебурзьким правом, статутами, знаменами,

---

²³ Див.: *Дитятин И.И.* Устройство и управление городов России. — Т. 1: Города России в XVIII столетии. — Санкт-Петербург, 1875. — С. 287.

²⁴ *Ивановский И.И.* Учебник административного права. — 4-е изд. — Казань, 1911. — С. 479.

²⁵ *Милюков П.* Очерки по истории русской культуры. — Ч. 1: Население, экономический, государственный и сословный строй. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 201.

²⁶ *Риндзюньский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. — Москва, 1958. — С. 293.

²⁷ *Вебер Макс.* Город. — Петроград, 1923. — С. 106.

скарбницями, зібраннями, виборними цехмістрами, повноваження яких залежали від статусу міста — державного, приватновласницького, а також із правом розбирати судові позови цеховиків.

На Волині цехові громади продовжували ще тривалий час зберігати традиції цехових братств, зокрема в тих містечках, котрі свого часу були центрами церковно-адміністративних одиниць. Прикладом такого реліктового різновиду, ідучи за дослідженням літератора-краєзнавця Ф. Кудринського (1867–1933 рр.), можуть служити церковні цехові братства містечка Степані Рівненського повіту Волинської губернії, яких і на кінець XIX ст. збереглося 19. Серед них найстарішими вважалися шевський і гарбарський цехи, засновані ще в 1635 р. Відповідно до середньовічних статутів вони зберігали власну структуру з цехмістром, підскарбієм та лавниками. Навіть втративши церковну складову, вони продовжували виконувати давні обряди, пов'язані зі свічками та іконами. Згідно з ними, кожен цех мав власну ікону, перед якою майстри ставили дуже високі за розміром свічки. А також продовжували організовувати похоронні процесії при похованні «братчиків» за участю всіх цехів, які йшли, проводжаючи небіжчика, у певній черговості один за одним. Крім цього збереглися святкові побори «на свічку» та празникові гуляння, на які витрачалися солідні кошти. Автор визнавав, що цехові традиції та давні обряди у Степані важко пояснити, оскільки таких не збереглося ніде більше на Волині²⁸.

У Правобережній Україні насадження цехових органів за російським зразком відбулося далеко не відразу. Певно, верховну владу імперії влаштовував давній порядок. У

---

²⁸ Кудринский Ф. Цеховые братства в местечке Степани Вольнской губ., Ровенского уезда // Киевская старина. — 1890. — Кн. 7. — С. 89–104.

записці чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторові О.Ф. Вороніна, який спеціально вивчав приватновласницькі міста, аби очільник краю О.П. Безак міг запропонувати Олександрові II конкретні управлінські пропозиції, також ішлося про цеховий устрій. Усі міські ремісники здавна поділялися на цехи, а обрані цехмістри контролювали майстрів, щоб ті постачали на ринок добрі товари, і продавали їх за доступними цінами, вчасно виконували доручення магістратів щодо громадських справ і не дозволяли цеховикам ганебно поводитися на людях. За непристойну поведінку їх виключали з корпорації, а якщо приймали назад, то позбавляли права обіймати посади, свідчити у суді, а також можливості звинувачувати цехових. Вони втрачали навіть можливість участі у цехових зібраннях. На основі «Положення про облаштування євреїв» 1804 р. ремісникам юдейського походження дозволено було займатися будь-якими ремеслами й записуватися до міських цехів²⁹.

Ініціювали створення, а то й відновлення цехів, самі ремісники, принаймні так вони зробили 1814 р. в містечку Мізоч Дубенського повіту, звернувшись до магістрату з проханням відновити їхню корпорацію. До створення нових цехів призводили й суперечки між ремісниками споріднених фахів, як у випадку зі сріблярами та мідниками 1796 р. у волинському Старокостянтинові. Для залагодження конфлікту магістрат зареєстрував усіх майстрів і розвів їх за ремеслами, унаслідок чого було створено чотири цехи зі старшинами й заступниками, а невдовзі заснували ремісничу управу на чолі з головою³⁰.

---

²⁹ Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края: Исторические сведения. — Ч. 1. — К., 1869. — С. 20, 50.

³⁰ Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках. — С. 209–210.

Спираючись на топографічний опис Подільської губернії 1805 р. П.В. Клименко зауважував, що цехи переважали в містечках, де мешкали міщани, і за чисельністю їх було набагато більше, ніж робітників на фабриках і заводах³¹. На 1800 р. в одному лише губерньському центрі — Кам'янці-Подільському — було 18 цехів³².

Залучивши ревізські реєстри, Оксані Карліній удалося з'ясувати, що в повітовому Кременці 1850 р., як, утім, і в інших містах і містечках Волині, зберігався повноцінний цеховий устрій із функціонуванням цехів за релігійно-етнічною ознакою, окремих для християн і для юдеїв. Ремісники-християни об'єднувалися в 10, а ремісники-юдеї — у 5 цехів. За чисельністю вони були майже однаковими, але займали різні ніші в господарському житті міста: євреї значно більше втягнулися в товарообмін, їм була притаманна активна територіальна й соціальна мобільність; натомість християни-ремісники переважали у дрібнотоварному виробництві. У Дубні, місті з розвинутою торгівлею, 5 єврейських цехів об'єдналися 1807 р. під егідою спільної ремісничої управи. Ремісники Ковеля також були організовані у цехи, причому християни та юдеї — окремо. Більше того, у Бердичеві цехів було найбільше — до 20, у Житомирі — до 10. Цехового ладу дотримувалися ремісники таких містечок, як-от Олика, Колків, Берестечко, Старокостянтинів, Теофіполь, одні з яких відновлювалися, інші — засновувалися вперше³³.

---

³¹ *Клименко П.В.* Цехи на Україні. — К., 1929; *Його ж.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1924. — С. 1053–1054.

³² *Задорожнюк А., Ресент О.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — К., 2008. — С. 131.

³³ *Карліна О.* Цехова організація ремесла в містах і містечках. — С. 206–212.

У Києві на 1786 р. цехів було 14, ремісники належали до найбільш згуртованої й добре організованої верстви київських міщан. Такого висновку дійшов Н.В. Молчановський, коли вивчав протоколи Київської думи (не збереглися до нашого часу), до якої зверталися цехові управи, обстоюючи своє виняткове право займатися ремеслами, вимагаючи справедливого розподілу на постій та протестуючи проти зарахування до цехів майстрів низької кваліфікації³⁴.

Кожен цех намагався мати власний статут, практика укладання яких зберігала традиції й попередні звичаї та враховувала новочасні явища. Серед них — вимоги майстерності з повною автономією внутрішньогорядування, а також принципи рівності членів, взаємна повага, шанування старших. Один із них, а саме статут київського «цирюльничого» цеху 1767 р., опублікувала на своїх шпальтах «Киевская старина». Невідомий автор передмови високо оцінював цю форму об'єднання, вважаючи, що вона демонструвала і спільність професії, і спільність релігійних та громадських інтересів. Цехи локалізувалися практично у всіх містах, містечках, де свого часу існувало магідебурзьке право³⁵.

Про давню цехову солідарність київських ремісників свідчила традиційна прихильність до спільного відбування релігійних ритуалів. Серед них шанувалася так звана Маковейська церемонія, яка проходила щорічно 1 серпня та Водосвячення 6 січня, коли всі цехи на чолі з війтом, бурмистром та іншими членами магістрату у військових «ладунках», традиційних старих строях, із

---

³⁴ Молчановский Н.В. Киевское городское управление в 1786 г. // Киевская старина. — 1889. — Кн. 7. — С. 62.

³⁵ Устав Киевского цирюльнического цеха 1767 года // Там же. — 1883. — Кн. 11. — С. 471.

шаблями й рушницями брали участь у хресній ході згідно із заведеним споконвіку порядком³⁶.

Подібною була й участь цехів у похованні війта Степана Рибальського 1818 р., якому кияни завдячували жалуваною грамотою місту, що її він виклопотав у Павла І та поновив в Олександра І. Тіло небіжчика до гори Щекавиці, де мала відбутися церемонія, супроводжували цехи з сотнею знаних міщан у багатому вбранні верхи на конях, 18 корогвами та 12 кенотафами³⁷.

Цей обряд, як своєрідне відлуння середньовіччя, коли київські цехи відбували замкову службу³⁸, протримався до модерного часу. Більше того, міщани, котрих нараховувалося 2 тис. піших і 500 осіб кінних, зберігали власну назву «регістрових товаришів» і коли тільки-но заснована Київська міська дума розпочала в 1835 р. свою діяльність, вони вирішили об'єднатися в повноцінний цех із найменуванням «Київська міська громада золотої корогви» та з перебуванням у віданні не ремісничої управи, а думи, як це було раніше, за магістрату. І хоча справа про цю шляхетську мрію київських міщан залишилася лише на папері, вони впродовж декількох років намагалися її реалізувати, не зважаючи на пояснення губернської влади, що місто вже, мовляв, не потребує такої варті, оскільки,

---

³⁶ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 176, арк. 1; оп. 2, спр. 4, арк. 4; Старый Киев: Из воспоминаний Старого грешника. — К., 2008. — С. 262. В. Іконников і Богоявленську (Водосвячення), і Маковейську церемонії називав парадами та вважав, що вони припинили своє існування в 1830-х рр., у час скасування в місті залишків магдебурзького права. Останній раз київська міліція збиралася в період Першого польського повстання 1830–1831 рр. (див.: *Іконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг.: Исторический очерк. — К., 1904. — С. 170).

³⁷ *Щербина В.І.* Упривілейовані війти міста Києва // Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини. — К., 1926. — С. 126.

³⁸ Див. докладніше: *Клименко Ф.В.* Западнорусские цехи XVI–XVIII вв. — К., 1914. — С. 30–33.

як і всі інші міста в Російській імперії, відбуватиме рекрутську повинність³⁹.

Такі чи подібні церемонії, що визначав магістрат, відбувалися в Києві всю першу половину XIX ст. та протрималося до 1880-х рр. До них слід додати ще й державні свята, покликані замінити традиційні місцеві, як-от із нагоди відкриття управи благочиння 1786 р. У 1796 р. цехи взяли участь у відзначенні річниці Полтавської битви⁴⁰. Подібну участь брали цехи у міських урочистостях і в Кам'янці-Подільському. Їхні хоругви ще й в останній чверті XIX ст. використовувалися у хресних ходах, при похованні, а вже 1902 р. цехові знамена, печатки і архів були передані міській управі.

Однак із часом громадські святкування втрачали колишні риси та зводилися до банальних частувань зі вживанням алкоголю.

Із новими вимогами російської держави київських ремісників почав знайомити П.П. Панкратьев, котрий став губернатором у 1802 р. і який розпорядився розібратися з міськими статками й видатки. Для цього слід було вести цехові книги, щоб знати, у скільки обходиться винаймання цехових будинків, крамниць, які кошти отримують цехи від продажу власних товарів задля встановлення розмірів державних податків і т. ін. Виявилося, що жоден київський цех не вів того обліку, про який ішлося в ремісничому положенні 1785 р., і згідно з яким облікових книг повинно було бути 15. Не кажучи вже про те, що записи в кожній з них мав контролювати магістрат⁴¹. Однак губернаторові не вдалося кардинально змінити ситуацію. Давній, із місцевою специфікою цеховий устрій

---

³⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2950, арк. 1–2, 4, 6.

⁴⁰ *Лазаревська К.* Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку. — С. 283.

⁴¹ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 2, арк. 2.

зберігався тут до 1840-х рр.⁴² Регіональна та місцева влада особливо ним не переймалися, займаючись більш нагальними справами — реестром шляхти, частину якої позбавляли дворянських прав, а частину — переводили до привілейованого стану, змушуючи її йти на державну службу. Ще 1852 р. генерал-губернатор краю Д.Г. Бібіков просив Сенат з'ясувати, яким структурам мають підлягати цехи, адже законодавство не давало відповіді на це питання. Рекомендувалося в усіх справах, окрім судових, підпорядковуватися думам, і лише за їх відсутності — магістратам і ратушам⁴³.

Упродовж першої половини XIX ст. цехи на Правобережжі поступово занепадали, їх нерідко ліквідовували власники міст, а незабаром, утвердившись у цьому історичному регіоні, до них почне уважніше придивлятися російська адміністрація. Чинownik Подільського губерньського статистичного комітету А. Дем'яненко дійшов висновку про «застій», який породжувався кількома чинниками. Найперше: ремісничі товари не беруть участі у широкій торгівлі, а лише задовольняють необхідні потреби незаможного й невимогливого населення. По-друге, самі ремісники — здебільшого єврейського походження, малописьменні, не працюють над своїм професійним удосконаленням та ухиляються від освіти, що їй намагається дати їм російський уряд⁴⁴.

---

⁴² *Клименко П.В.* Цехи на Україні. — С. 3, 91; *Його ж.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку. — С. 1053–1054.

⁴³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 27. — Отд. 1: 1852. — Санкт-Петербург, 1853. — № 25977: О том, думам или магистратам должно принадлежать управление цехами.

⁴⁴ Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 г. — Каменец-Подольский, 1865. — С. 36.

Що ж до міст Південно-Східної та Південної України, то тут цехи запроваджувалися за російським законодавством, хоча й не відразу. На середину 1830-х рр. у Катеринославі було зареєстровано 8 цехів на чолі зі старшинами (срібний, кравецький, шевський, теслярський, розпилювальний, ковальський, мулярський), які об'єднували 2278 майстрів, підмайстрів і учнів. Чисельність ремісників суттєво збільшилася після закриття в 1837 р. Катеринославської суконної казенної фабрики, коли близько 2,5 тис. її робітників повернулися до колишньої цехової праці. Ремісничу управу тоді очолював М. Козловський, а її діловодством займався колезький секретар Спосібний⁴⁵. Однак уже на середину 1860-х рр. у капітана В. Павловича, котрий керував роботами з опису Катеринославської губернії, склалося враження, що у цьому краю міське життя нерозвинуте, міщанський стан нечисленний і «невежественный», що у 8 містах губернії ремісничий промисел задовольняє суто місцеві потреби⁴⁶. Подібні враження залишилися й в офіцерів генерального штабу, які здійснювали опис території та населення губерній, що входили до Одеського військового округу. Якщо й говорилося про ремесло, то найкращим серед загалом слабо-розвинутого ремісництва вважалися ті промисли, якими займалися колоністи Херсонської губернії⁴⁷.

У новозасновуваних південних містах, які не знали традицій магдебурзького права, ремісничі управи впроваджувалися за суто російським взірцем, хоча й не від-

---

⁴⁵ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав, 1864. — С. 165; Прибавление к адрес-календарю. — С. 22.

⁴⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. капитан В. Павлович. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 304.

⁴⁷ Военное обозрение Одесского военного округа. — Одесса, 1871. — С. 374.

разу після входження цих земель до складу Російської імперії. Розпочалося все з Одеси, де міська громада не поділялася на ремісників і до цехів могли записуватися як міщани, так і особи інших станів⁴⁸. Апполон Скальковський, говорячи про це місто 1830-х рр., відзначав, що ремісників тут багато, і всі вони формуються не лише за професійним принципом, а й за етнічним. Муляри, пічники, теслі, бондарі — росіяни; шапкарі, позументники, склярі — євреї; цирульники, фельдшери — вірмени; швачки, модистки — французьки; макаронники — італійці, каретники — німці. Усього він нарахував 25 цехів. Їх управління також здійснювалося за етнічним підходом — окремо російські, єврейські й німецькі цехи, в яких працювало 1290 майстрів і 2336 підмайстрів. Їх вирізняло те (не без гордості за Одесу повідомляв історик), що вони справді трудолюбиві, вправні, тому-то й заможні, мають пристойні заробітки, зводять будинки, крамниці, торгують у них власним товаром, практично не відходячи від справи⁴⁹. Серед таких А. Скальковський називав годинниківів Гельця й Мірабо, меблярів Кокелена та Гемерле, модисток «дівиць» Екалард і Гюберт, брильянтника Лардона⁵⁰. Із часом кількість цехів практично не змінювалася, і на 1877 р. в Одесі нараховувалося 23 цехи, очолюваних виборними старшинами⁵¹.

Практично в кожному повітовому місті Херсонської губернії поставала цехова організація, проте ремісничі управи було відкрито у самому губернському центрі та Бобринці лише на початку ХІХ ст. У Миколаєві управа

---

⁴⁸ Материалы анкеты 1893 г. // Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — С. 186.

⁴⁹ Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы. — Одесса, 1839. — С. 39–40.

⁵⁰ Там само. — С. 46.

⁵¹ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 626, арк. 37.

розпочала свою діяльність з 1839 р. і на 1860-ті рр. їй підпорядковувалися вже декілька цехів, таких, як кравецький, шевський, булочний, каретний та ін.⁵²

У містах Кримського ханства на кінець XVIII ст. ремесла досягли такого рівня, що створювалися цехи⁵³. У Бахчисараї було створено 32 цехові корпорації, які регулювали виробництво, ціни, керували учнями і здійснювали їхній прийом у майстри, супроводжуючи це святковими релігійними обрядами. Валерій Возгрін детально описав це свято Ревану, на яке приходили усі майстрові міста, майстри-надомники, всі міщани⁵⁴. Незабаром у Бердянську Таврійської губернії постала реміснича управа⁵⁵, а в Керчі — з 1837 р., і опікувалася вона 18, у Севастополі — 13 цехами. І все ж найбільше цехів було у віданні заснованої 1829 р. Сімферопольської ремісничої управи — 21, що, як видається, і спричинило її функціонування до 1918 р.

Після приєднання до Російської імперії Бессарабії цехи тут почали засновуватися спершу в колишніх турецьких фортецях — у Хотині, Бендерах, Аккермані, Ізмаїлі, Кілії, а також у Рені⁵⁶. У Хотині ремісничу управу було за-

---

⁵² *Щукин В.В., Павлюк А.Н.* Земляки: очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII — начало XX вв.). — Николаев, 2009. — С. 64, 90.

⁵³ *Дюличев В. П.* Рассказы по истории Крыма. — Симферополь, 1996. — С. 201.

⁵⁴ *Возгрин В.Е.* История крымских татар: Очерки этнической истории коренного населения Крыма. — В 4 т. — Т. 2. — Симферополь, 2013. — С. 169–174.

⁵⁵ *Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1894 год.* — Симферополь, 1894. — С. 47.

⁵⁶ *Кушко А., Таки В., при участии Грома А.* Бессарабия в составе Российской империи 1812–1917. — Москва, 2012. — С. 198.

проваджено 1819 р., вона здійснювала керівництво над 13 цехами⁵⁷.

Усю першу половину XIX ст. в містах цехи продовжували забезпечувати населення різноманітними виробами. Скажімо, на Чернігівщині й Полтавщині вони функціонували майже в усіх містах. Натомість у центральних губерніях Російської імперії — лише в губернських⁵⁸. К. Пажитнов особливості поширення цехів пояснював тим, що їх розвиток призупинила мануфактура, швидко набувши загального визнання⁵⁹. У Київській губернії на 1856 р. співвідношення між цеховими й «робочими людьми» можна представити такими цифровими показниками: перших, за даними губернського статистичного комітету, нараховувалося 17 694, а других — 1155 осіб чоловічої статі⁶⁰.

Міста в українських губерніях Російської імперії демонстрували розвинений цеховий устрій, який базувався радше на традиції, аніж на законодавчому регулюванні держави. У створенні цехів вона відступала від адміністративно-територіальної вертикалі, практикуючи горизонтальний мережевий принцип їх структурування, коли цехи одного міста підпорядковувалися ремісничій управі. І така картина спостерігалася в кожному місті, де заправлявся цеховий устрій.

---

⁵⁷ *Пажитнов К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — С. 176–177.

⁵⁸ Там само. — С. 115.

⁵⁹ Там само. — С. 127.

⁶⁰ Зародження робітничого класу на Україні: Середина XVIII ст. — 1861 р. — С. 237–238.

1.2. Через спрощене управління до «століття пару й електрики»

Упорядкування наявної мережі адміністративних інституцій із бюрократичним управлінням свідчило, що Олександр I і Микола I продовжували політику своїх попередників на створення добре керованої держави. Микола Варадинов, історик і правознавець, уродженець Полтавської губернії, котрий підготував багатотомну історію міністерства внутрішніх справ, зауважував, що хоча Олександр I і заснував галузеве керівництво, однак через війни та господарську руйнацію центральні органи управління не переймалися розвитком ремесел у містах, а відразу зайняли позицію на підтримку мануфактурного виробництва. І лише 1825 р. було створено урядовий комітет для поліпшення управління містами, діяльність якого регламентувала інструкція, в якій ішлося, що одним із дієвих заходів може бути зосередження в містах ремесел та про полегшення приходу до міст різних людей⁶¹.

Зосередження на державних механізмах як основному засобі забезпечення інтересів влади перешкодило Миколі I зайнятися становими органами, за винятком дворянських інституцій. Увагу щодо останніх можна пояснити прагненням узалежнити дворянство від верховної влади. Імператор зауважив декілька важливих аспектів, унаслідок чого виборну службу, яка практикувалась у станових органах, зокрема у дворянських, було прирівняно до державної. Про таке важливе рішення Микола I

---

⁶¹ Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. — Кн. 2. — Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1859. — С. 442–444.

повідомив свої підданих маніфестом від 6 грудня 1831 р.⁶² Як відомо, від інших законодавчих текстів маніфести відрізнялися програмними положеннями, важливими для життя окремих спільнот.

І що важливо, для стабільності державної скарбниці було впорядковано фіскальну систему з надходженням податків від усіх непривілейованих станів. Здійснено перепис єврейського населення, аби сповна включити його до категорії платників податків та відбування рекрутської служби.

Увагу імператора до невпорядкованості цехової організації привертали численні скарги, зокрема єврейського етносу Правобережної України. Як відомо, згідно з «Положенням про євреїв» 1804 р. їм було надано право займатися ремеслами в межах дозволеної осілості. Запровадження в Південно-Західному краї військових поселень спричинило закриття цехів у багатьох містечках. Так, в Умані розгорнулася боротьба за їх збереження, яку розпочали містечкові євреї ще 1830 р. В їхньому колективному проханні (32 особи) до київського, подільського й волинського генерал-губернатора було висловлене розуміння політичного моменту, сприятливого для заснування ремісничої управи. Ішлося про те, що в казенних містах Російської імперії існують управи, які захищають інтереси ремісників, а в їхньому місті — ні. Сплачувані ними податки, у кінцевому результаті, не приносять бажаної стабільності, адже за ними все одно рахуються недоїмки, не кажучи вже про витрату їхніх коштів квартирними комісіями. До того ж власник Умані брав участь у польському Листопадовому повстанні 1830 р., і можливо, цей факт стане спонукальним для влади, аби перегля-

---

⁶² Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — 2-е собр. — Т. 6. — Отд. 2: 1831. — Санкт-Петербург, 1832. — № 4989.

нути приватновласницьке становище міста. Тоді цю скаргу Київське губернське правління залишило без уваги⁶³. У 1844 р. її ініціатори звернулися по підтримку до городової ратуші, Київського губернського правління, до начальника військових округів генерал-лейтенанта Є.Ф. фон Брадке. Не чекаючи дозволу, уманські євреї самостійно обрали ремісничого голову та двох цехових старшин. Цим вони накликали ревізію, яку провів чиновник Київської казенної палати з особливих доручень Каменський. Він установив, що ті займаються ремісництвом без законних свідоцтв, не володіють майстерністю та не мають відповідних фахових інструментів. Якби не позиція генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, який став на бік військових, то, скоріше за все, цехові управи в Умані й надалі б продовжували свою боротьбу. Натомість 1849 р. Уманська реміснича управа припинила свою діяльність⁶⁴.

Боротьба євреїв Радомишля за створення ремісничої управи в їхньому місті закінчилася все ж позитивно. Вона була, скоріше за все, реакцією на заходи верховної влади докорінно змінити умови життя цього етносу, аби наблизити його до традиційного укладу християнського населення. У відповідь на вимогу обрати євреям вид зайнятості, ті 1832 р. почали звертатися до всіх владних інстанцій, починаючи від городничого, щодо підтримки ідеї заснування власної управи. Спонукав їх до цього і приклад житомирських євреї-ковалів, яким, попри заборону губернським правлінням займатися ремеслом без свідоцтв, сприяв той самий Д.Г. Бібіков, котрий аргументував перед Комітетом міністрів свою позицію тим, що євреї-ковалі — добрі майстри та сповна сплачують цехові

---

⁶³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 625, арк. 28.

⁶⁴ Там само, спр. 7801.

збори⁶⁵. Тим більше, що положенням про євреїв від 13 квітня 1835 р. верховна влада Російської імперії гарантувала юдеям-ремісникам у місцях їхнього постійного проживання користування всіма правами та привілеями свого стану — так само, як і іншим підданим⁶⁶.

Єврейські ремісники Житомира, як і вкотре, у 1841 р. числом 65 осіб звернулися до Волинського губернського правління й запевнили, що вони призначають щорічно на утримання загальної ремісничої управи 313 руб. 50 коп. сріблом, оскільки їм дешевше буде утримувати одного маклера та винаймати одне приміщення для ремісничої управи⁶⁷. Такий орган керівництва було створено 1849 р., він став спільним і для християн, і для юдеїв⁶⁸.

Радомишльські євреї зуміли переконати в потребі заснування ремісничої управи секретаря городского магістрату, який засипав письмовими клопотаннями всі установи. Незабаром і губернське правління у Житомирі зайнялося організацією цехів для кожного фаху, відновлюючи традицію їх існування, яка тяглася у краї з XVII ст. Їх планувалося заснувати шість: кравецький, шевський, срібний, теслярний, ковальський, рибальський. А євреї, не чекаючи офіційного дозволу, почали самостійно збирати кошти й вибирати цехових старшин, а деякі пройшли іспити на майстерність, і їм Житомирська реміснича управа видала свідоцтва. Такий запал підтримав і

---

⁶⁵ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 21. — Отд. 1: 1846. — Санкт-Петербург, 1847. — № 20021.

⁶⁶ Там само. — Т. 10. — Отд. 1: 1835. — Санкт-Петербург, 1836. — № 8054, пар. 48.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 3844, арк. 11.

⁶⁸ Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб.: Мат. XI наук. конф. «Любартівські читання», м. Луцьк, 22 травня 2015 р. — Луцьк, 2015. — С. 211.

Д.Г. Бібіков, дозволивши 1850 р. заснувати два цехи та ремісничу управу⁶⁹.

Аби запропонувати верховній владі заходи для поліпшення управління господарськими справами в містах Волинської губернії, зокрема й для з'ясування участі єврейського етносу в ремісничому виробництві міністерство внутрішніх справ відрядило туди 1845 р. чиновника з особливих доручень К.С. Собошанського. Дійсність його переконала, що укладений на основі австрійського та пруського законодавства Ремісничий статут не враховував «русский быт» і практично не застосовувався на Волині. Адже тут ремісничий стан не було відділено від міщанського, не існувало особливого ремісничого управління. Хоча й обиралися ремісничі голови та цехові старшини, але вони не переймалися фаховістю ремісників, не вдосконалювали ремесло, не займалися сиротами і вдовами, як того вимагав Ремісничий статут. Якщо й збиралися громадські кошти, то вони витрачалися не за призначенням, а використовувалися на тяжби та цехові пригощання. Посадовці ремісничих управ найбільше переймалися тим, щоб використати своє обіймання виборних посад і уникнути рекрутства⁷⁰.

На користь зауважень К.С. Собошанського свідчила й розгубленість чиновників Волинського губерньського правління, котре не могло для себе з'ясувати підпорядкованість цехів, в яких питаннях вони повинні звертатися до дум, а в яких — до магістратів, із чим до нього надіслала

---

⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7800, арк. 3, 5, 22; спр. 1259, арк. 2.

⁷⁰ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА), ф. 1287, оп. 39, спр. 182, арк. 3; оп. 37, спр. 707, арк. 5, 8. П.Г. Риндзюньський помилково вважав К.С. Собошанського губерньським чиновником (див.: *Риндзюньский П.Г. Городское гражданство дореформенной России.* — Москва, 1958. — С. 301).

запит Новоград-Волинська міська дума. Статті ремісничих статутів 1785 і 1799 рр. з їх розбіжним трактуванням вимагали уточнень, без вияснення яких важко було налагодити порозуміння між різними інституціями влади. Не кажучи вже про кагал м. Теофіполя, частина членів якого, будучи ремісниками, задумали самостійно створити цех. Для цього вони організували збір коштів через підписку та агітували, аби цеховим головою став «первейший возмутитель» Ушер Розенталь із містечка Катербург Кременецького повіту, неосілий єврей, котрий не раз перебував під судом і слідством. Їм удалося цього разу, а саме в 1849 р., як і в попередні 1834 і 1841 рр., провести збори за участю 40 осіб та з порушенням як законів, так і звичаїв провести вибори, боротьба за які була доволі напруженою.

Місцева адміністрація була переконана, що старшинами можуть бути лише заможні ремісники, які будуть відповідальними за власність кожного цеховика. А ті з них, хто продовжує вести наближений до кочового спосіб життя, бродить «от шабаса до шабаса» по селах, без постійних замовлень та не володіючи майстерністю, не мають права на об'єднання у цехи. Вона вважала, що там вони не будуть сплачувати податки, а уникатимуть рекрутства й тільки-но назбираються недоїмки, знову пустяться в мандри. Краще вже їм перебувати в розпорядженні кагалу, який більш-менш регулярно сплачує державні податки⁷¹. Така позиція була характерною і для центрального управління, яке вважало, що кагал є більш

---

⁷¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7444, арк. 1–27; Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках. — С. 209.

зручною інституцією для фіскальних та адміністративних заходів⁷².

У 1852 р. губернські правління імперії отримали з центру розпорядження зібрати дані про стан ремесел у кожному місті. Унаслідок ревізування було ухвалено рішення, що лише в містах із розвинутими ремеслами цехи функціонуватимуть згідно з Ремісничим статутом. У разі незначного розвитку ремесел та малого числа ремісників ті переходять на спрощене управління. Унаслідок цього цехи й цехові управи ліквідовувалися, і відтепер запроваджувалося спрощене управління, за якого реміснича управа опікувалася кожним ремісником окремо. Очолювали її старшина та двоє його товаришів, які обиралися ремісничим сходом на три роки⁷³.

Першу особу ремісничої управи схвалював на посаді губернатор, а товаришів старшини — міська влада. За наявності ремісників із християн і юдеїв, посади розподілялися так, що старшиною мав бути християнин, товаришем — юдей, а в повній єврейській громаді їх повинні були обіймати лише благонадійні євреї. Тому вони не обиралися, а призначалися, і їх на посаді схвалював губернатор, або й генерал-губернатор. Останнє спричиняло обіймання посад особами, які не належали до ремісництва, а інколи не були й майстрами, як це трапилося 1852 р. в Острозі, коли купець Ю. Таргоні

---

⁷² Натанс Бенджамин. За чертой: Евреи встречаются с поздней имперской Россией / Пер. с англ. — Москва, 2007. — С. 41.

⁷³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 27. — Отд. 1: 1852. — Санкт-Петербург, 1853. — № 26171: О проекте изменений и дополнений в Своде ремесленных постановлений; Отд. 2: 1852: Приложение к статье 490: Правила о производстве ремёсел в малых городах, посадах и местечках, как в казённых, так и в помещичьих. — С. 74.

очолив за призначенням поліції місцеву ремісничу управу⁷⁴.

За спрощеного управління цехи, як соціально-виробничі з організуючими функціями інституції, переставали існувати, адже відтепер ремісники могли займатися самостійно й не одним фахом, а декількома одночасно. Майстри на рівних із ремісниками відбували громадські та особисті повинності й могли наймали робітників, адже їм було заборонено тримати підмайстрів і учнів, як було раніше. Із цього часу всі вони належали до одного ремісничого стану й підпорядковувалися лише одній ремісничій управі⁷⁵. М. Варадинов підрахував, що реформа цехового устрою пройшла тоді по 736 містам Російської імперії, з яких цехи залишалися в 76, спрощене управління запроваджувалося в 635, а у 25 містах ремісники продовжували працювати як у селах⁷⁶.

Нове становище ремісників деякі російські правники кваліфікували як втрату ними станового характеру та поступове набуття ознак професійної організації⁷⁷. Незабаром створена при міністерствах фінансів та внутрішніх справ у 1859 р. комісія для перегляду фабричного й ремісничого статутів, під головуванням Адольфа Штакельберга дійшла висновку про необхідність повної відмови від цехів. Керувалася вона тим, що в державі цеховий устрій слабо розвинутий, більше того — існуючі

---

⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 9092, арк. 1.

⁷⁵ Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 441.

⁷⁶ Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. — Ч. 3. — Кн. 3. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 686.

⁷⁷ Лазаревский Н.И. Лекции по государственному праву. — Т. 2: Административное право. — Ч. 1: Органы управления. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 264.

цехові об'єднання стримують зростання промислового виробництва. Проте тоді ці пропозиції не отримали підтримки серед реально мислячих чиновників⁷⁸.

1.2.1. Випробування індустріальною епохою

У результаті запровадження спрощеного управління 1852 р. кількість цехів у містах суттєво зменшилася. Вони залишилися лише у Чернігові, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Глухові, Кролевці, Стародубі, Борзні, Конотопі, Мглині і Березній (Чернігівська губернія). У Полтавській губернії станова цехову належність продовжували зберігали ремісники Полтави, Прилук, Хорола, Ромен. За урядовим розпорядженням відбулося закриття цехів і в містах білоруських губерній⁷⁹.

Тоді ж, 1852 р., запроваджувалося спрощене ремісниче управління на Півдні імперії — у Перекопі, Бердянську, Феодосії⁸⁰. А от у місті Вознесенську Херсонської губернії воно було запроваджене не відразу, а через десять років, у 1862 р. Рішення про це ухвалила міська дума, вона ж склала для нього правила, розглянуті губернським правлінням і санкціоновані господарським департаментом міністерства внутрішніх справ. Ішлося про підпорядкування ремісничій управі російських та іноземних майстрів, які працювали в місті, звичайно без поділу на цехи. Зверталась увага, аби євреї у Вознесенську дійсно займалися ремеслами, а не іншими справами. Як і перед-

---

⁷⁸ *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — Москва, 2004. — С. 100.

⁷⁹ Цэхі // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі.* — Т. 6. — Кн. 2. — Мінск, 2002. — С. 125.

⁸⁰ Материалы анкеты 1893 г. // *Пажитнов К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — Москва, 1952. — С. 133, 181, 186, 191, 193, 195, 202.

бачалося законом, управу очолювали виборні на три роки старшина з двома товаришами, і саме вони повинні були корегувати виконання державних і земських повинностей, узгоджуючи на сходах для кожного ремісника їх розміри⁸¹.

І після реформування цехового ладу 1852 р. уряд не був задоволений тим, що ремісники продовжують займати чільне місце у виробництві товарів повсякденного вжитку. Ставлення до цехів пропонував переглянути П.О. Валуєв, коли очолював міністерство внутрішніх справ (у 1861–1868 рр.). На його думку, «цеховий устрій приносить у нас на практиці радше шкоду, аніж якусь користь»⁸². Тоді ж, під час численних статистичних описів Російської імперії, з'явився новий термін на позначення цехового виробництва — «реміснича промисловість». Він добре сприймався в поєднанні — мануфактурна, фабрична, заводська й реміснича промисловість. Запроваджене при підготовці матеріалів для географії та статистики Росії, поняття активно використовувалося в усіх наступних статистичних дослідженнях⁸³, де зазначалося, що ремісники все ще займають доволі поважний сегмент промислового господарювання.

---

⁸¹ ЦДІАК України, ф. КМФ-12, оп. 1, спр. 85; РГИА, ф. 1287, оп. 38, д. 239.

⁸² Цит. за: *Пажитнов К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — С. 133.

⁸³ Див., напр.: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. капитан В. Павлович. — Санкт-Петербург, 1862; Материалы для географии и статистики России: Херсонская губерния / Сост. подполковник Генерального штаба А. Шмидт. — Санкт-Петербург, 1863; *Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i cheologicznym. — Lwów, 1871. — Т. 2 та ін.

Наступні обмежувальні заходи уряд почав здійснювати на північному заході держави. Висновком Державної ради від 4 липня 1866 р. в містах і містечках остзейських губерній, у Нарві та Санкт-Петербурзькій губернії хоча й залишалися цехи, водночас дозволялося, не записуючись до них, самостійно займатися будь-яким ремеслом та засновувати промислові підприємства. Охочі вийти з цехів усі суперечки й конфлікти щодо прав власності та виробничого характеру вирішували в місцевих судах до запровадження судових статутів 1864 р.⁸⁴ У такий спосіб верховна влада намагалася простежити, як розвиватиметься ситуація в тому краї, звідки вона почерпнула свого часу ремісничий устрій.

У результаті реформи міського управління 1870 р. в урядових колах ствердилося переконання про можливість ліквідації цехів, що впливало з самої ідеї всестановості громадського управління, котре мали втілити нові виборні міські думи й управи. Проте у промисловому статуті 1879 р. нічого не було сказано про кінець ремісничого устрою. Держава не наважилася його ліквідувати, а вирішила, імовірно, дати цехам можливість самим зійти з арени суспільно-економічного життя. Тим більше, що верховну владу влаштовували ремісничі управи як інституції справляння державних податків і вирішення соціальних конфліктів, замінити які адміністративна система все ще не могла.

1.2.2. «Розбір євреїв»

Масштаби здійсненої в 1852 р. реформи цехового устрою та її наслідки на Правобережжі України спонукають

---

⁸⁴ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 41. — Отд. 1: 1866. — Санкт-Петербург, 1868. — № 43455.

говорити про неї окремо. Запровадження тут спрощеного ремісничого управління супроводжувалося ще одним державним заходом — переписом єврейського населення і створенням неремісничих єврейських цехів у всіх правобережних містах та містечках на основі висновку Державної ради, схваленого імператором 16 квітня 1852 р.⁸⁵ Для цього було підготовлено «Правила про особливі єврейські цехи», які стали законом для формування цехів із мостовиків, землекопів, штукатурів, садівників, фурманів, домашньої прислуги та інших занять євреїв, що не потребували майстерності, і які, проте, перебували у віданні ремісничої управи⁸⁶. Тільки-но утвердившись у краї, російська влада прагнула сформувати нову категорію платників податків. Для цього їй важливо було поширити централізовану податну систему і на єврейське населення шляхом упорядкування його фіскальних зобов'язань на користь державної скарбниці. Передбачалося, що в містечках, де мешкали юдеї, засновуватимуться єврейські неремісничі цехи, в які об'єднуватимуться, в одні — мостовики, землекопи, муляри, каменотеси, теслі, штукатури, в інші — візники й фурмани, у треті — садівники, власники чи орендарі городів і садів. Окремі цехи об'єднували б фабричних і заводських робітників, чорноробів та поденщиків, домашню прислугу.

За створення управи для прислуги і робітників ратував відряджений на Волинь чиновник з особливих доручень господарського департаменту міністерства внутрішніх справ К.С. Собежанський, вважаючи, напевно, що вона

---

⁸⁵ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 27. — Отд. 1: 1852. — Санкт-Петербург, 1853. — № 26171: О проекте изменений и дополнений к Своду ремесленных постановлений.

⁸⁶ Там само. — Отд. 2: 1852. — Санкт-Петербург, 1853. — № 26171: Правила об особых еврейских цехах.

зможє захистити інтереси цієї доволі значної соціальної групи. Кожен з євреїв мав записатися до будь-якого цеху, аби не вважатися «непродуктивним» (саме таке означення пропонувало законодавство 1846 р.), в іншому випадку — вони позбавлялися переваг, що надавалися ремісникам. Кожен із них повинен був запастися свідоцтвом від управи, думи, магістрату, ратуші або поліції, що він займається саме тим заняттям, до цеху якого прагне бути зарахованим, і саме тим ремеслом, на яке вказувало свідоцтво⁸⁷. У результаті реформи євреї переставали б бути неосілими, а держава могла б обліковувати їх та вимагати сплати податків згідно з тією системою надходжень і стягнень, яка практикувалася серед усіх інших ремісників.

Тільки-но Д.Г. Бібіков отримав естафетою зі столиці пакет із документами від начальника господарського департаменту міністерства внутрішніх справ губернські управління розпочали підготовку до запровадження нового цехового устрою. Темпи реформування задавав генерал-губернатор краю, вимагаючи щотижневих доповідей із губернських міст про досягнуті результати. Певно, що він надавав цій справі неабиякого значення, сподіваючись, що від неї залежатиме його подальша службова кар'єра й майбутнє переведення до столиці. У донесеннях губернських правлінь про виконання указу Миколи І нерідко називали цю справу «розбором євреїв».

Губернатори та губернські правління для пришвидшення справи отримали розпорядження залучати до складання відомостей про євреїв градські думи, городові магістрати, градську і земську поліцію, а також повітових

---

⁸⁷ О мещанских и ремесленных управлениях: Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений. — Изд. 2-е, испр. и доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 388.

стряпчих. У Волинській губернії до цього переліку залучалися ще й посадовці Олицької ратуші. Було задіяно практично всю місцеву державну адміністрацію, адже на виконання імператорського указу відводився незначний термін: із 1 квітня до 1 листопада 1852 р. Тексти «Правил про здійснення ремесел у малих містах, посадах і містечках, як у казенних, так і поміщицьких» набиралися у губернських друкарнях і розповсюджувалися серед міщан.

Найбільш підготовленою до нововведень виявилася Київська губернія, адже в Бердичеві, Радомишлі та Києві успішно існували цехи й ремісничі управи. Ішлося про доцільність їх запровадження в містечках на території всіх повітів: у Київському — 13, Васильківському — 4, Радомишльському — 8, Сквирському — 10, Таращанському — 6, Бердичівському — 9, Липовецькому — 17, Уманському — 5, Канівському — 9, Звенигородському — 7, Чигиринському — 6, Черкаському — 10⁸⁸. До цих містечок відряджалися чиновники губернського правління — таємні радники Вронський, Добринський, Вендо, колезький радник Блонський, губернський секретар Пилянкевич, колезькі реєстратори Вреблевський і Святославський, яким доручалося виявити наявні цехи, оцінити їх майно, підпорядкувати їх думам, визначивши, в яких містечках краще запровадити спрощене управління, а в яких — відкрити цехи й управи згідно з ремісничим статутом. Крім цього, ішлося про складання списків усіх ремісників із передачею їх до казенної палати та про створення нових цехів та управ. Їм доручалися організація та проведення сходів ремісників, аби там було обрано старшин із товаришами. Незабаром виявилось, що далеко не всі цехи мали діловодні книги з реєстрацією ремісників, підмайстрів та учнів, а там, де їх удалося виявити, чисель-

---

⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 9772, арк. 28.

ність майстрів жодного разу не збіглася з відомостями, що зберігала казенна палата. Відтепер думи й ратуші зобов'язані були видати цеховим управам по шість пропнурованих книг для ведення обліку, забезпечивши їх також відповідними інструкціями. На все виділявся місяць, упродовж якого місцеві ремісничі управи повинні були ще відкрити неремісничі єврейські цехи та подати число записаних до них юдеїв⁸⁹.

Незабаром Вендо доповів, що ремісничій управі в Радомишлі підпорядковано два цехи, шевський і кравецький, які об'єднують самих лише юдеїв. Щоправда старшину шевського цеху — Гершка Салогуба — на час ревізії було усунуто з посади за розтрату громадських коштів. Незважаючи на те, що ремісничу управу було відкрито нещодавно, у 1850 р., вона вже активно розпочала видавати свідоцтва на право займатися ремеслом. Більше того, кількість свідоцтв за два місяці сягнула 545. Часто їх отримували одні й ті самі особи чи не щодня, сьогодні — на шевця, завтра — на скляра і т. д. Чинownikові вдалося з'ясувати, що ті з юдеїв, які не займаються ремеслом, орендують фруктові сади, розвозять по ярмарках та по домівках плоди, облаштовують винокурні, поташні підприємства, водяні та вітряні млини, молотарки та інші «машини». За останніми у краї закріпилася назва «механіків». Часто юдеїв можна зустріти серед службовців питних округів та серед цирюльників. Останні для своєї роботи отримують посвідчення від лікарських управ. Дружини євреїв також працюють, печуть, продають хліб, утримують крамниці з дрібним товаром. Притаманне євреям і неосіле життя, особливо тим, хто торгує й забуває худобу та коновалам.

---

⁸⁹ Там само, арк. 28–35.

Здивування цього чиновника у відкритті для себе краю та його людності, яка була зайнята різними справами, заважало йому ухвалити правильне рішення, до яких цехів записувати юдеїв з їхньою строкатою господарською діяльністю, та які для запису вимагати від них документи. Рішення Київського губернського правління на доповідну записку Вендо було таким: свідоцтва, видані без дотримання правил, уважати недійсними, а всіх названих євреїв слід зараховувати до неремісничих цехів. Оскільки ті записуватися до них не поспішали, губернатор не був упевнений, що до визначеного генерал-губернатором терміну — 5 серпня — йому вдасться всіх їх переписати та виконати імператорський указ.

На початку вересня 1852 р. спрощене ремісниче управління було запроваджене в таких містечках Київщини: Васильківський повіт — Германівка, Обухів, Гнатівка, Ясногородка, Бишів, Макарів, Бородянка, Гостомель, Димер, Фастів, Рокитне. Щодо Білої Церкви, то чиновник Вронський був упевнений, що там можна було б відкрити ремісничу управу, адже в місті нараховується достатнє число ремісників із високою майстерністю, які могли б об'єднатися у цехи. Проте в категорію міст із ремісничою управою потрапив лише Васильків, де діяли золотарський, шевський, кравецький, м'ясний, ковальський і гончарський цехи. У Канівському повіті спрощене ремісниче управління було засноване у Ржищеві, Каневі, Корсуні та Богуславі. У Таращанському повіті ремісничу управу відкрили у самому повітовому центрі, де функціонували шевський, кушнірський та інші цехи. В інших містечках цього повіту — Кошеватому, Жашкові, Ставищі, Пятигорах, Тетієві, Животові — запроваджувалося спрощене управління, а в деяких створювалися й цехи. У Вчорайшому та Сквирі засновувалися ремісничі управи, під опікою останніх перебувало вісім цехів. У Сквирському

повіті спрощене управління запроваджувалося у Володарці, Борщагівці, Новофастові, Ружині, Паволочі та Ходоркові. Таку ж кількість спрощених управлінь було відкрито у Звенигородському, Уманському, Бердичівському, Радомишльському повітах.

Ремісничі управи за статутом діяли в Бердичеві, Махнівці, Радомишлі. У Махнівці було проведено вибори й головою ремісничої управи став місцевий дворянин І. Савицький. У Радомишлі засновано особливий цех для виробництва круп.

Чиновники, відзвітувавши про свої успіхи, чекали нагород, проте генерал-губернатор не поділяв їхнього оптимізму. Значна частина виконаної ними роботи не відповідала вимогам верховної влади, адже вони перевищили свої повноваження, коли засновували ремісничі управи. Рішення про їх відкриття мав ухвалювати тільки генерал-губернатор, а чиновникам слід були лише скласти списки ремісників та виявити наявні цехи. Помилкою було й заснування нових цехів при запровадженні спрощеного управління, оскільки при ньому ремісники не повинні входити до цехів, а мають становити «нераздельное ремесленное сословие»⁹⁰.

Засумнівався генерал-губернатор і в достовірності чисельності ремісників, оскільки не могло такого бути, щоб у містечку Володарці на 65 дворів міщан припадало 67 ремісників. Допущено були помилки і при обранні старшин та їхніх товаришів, з яких перші мали бути християнами, а другі — юдеями, не кажучи вже про недопустимість обрання у Жашкові ремісничим головою дворянина. Помилкою було й записування до категорії ремісників тих, хто виготовляв цеглу, займався винокурінням, нарізанням тютюну, рибальством, оскільки такі заняття не

---

⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 9772, арк. 176.

вважалися ремісничими, а ті, хто ними займаються, повинні були створити єврейські неремісничі цехи з підпорядкуванням їх спрощеному управлінню.

Перевірку, як відбувалося заснування ремісничої управи у містечку Ржищеві Київської губернії 1852 р. здійснював чиновник губернської канцелярії Радзієвський. З'ясувалося, що обрані старшина і члени не зрозуміли правил, в яких йшлося про їхні обов'язки — скликати загальний сход, обговорити на ньому суму виплат до ремісничої скарбниці та як слід отримувати свідоцтва на право займатися ремеслом. Замість пояснення міщанам про їхні права й обов'язки реміснича управа почали звертатися до поліції. Радзієвський, маючи на меті показати, як треба працювати управі, розпорядився, аби суть правил було пояснено у синагозі, сам роз'яснив їх членам управи, зібрав сход, на якому було укладено «приговори» про розмір внесків. Після цього ремісники активно почали з'являтися в управу для отримання посвідчень. Проте товариш старшини Юкель Герцберг, користуючись неписьменністю загалу, почав вимагати непомірну платню за посвідчення, а, отримавши кошти, не видавав квитанцій про сплату. Тож київському губернському чиновникові довелося навчати ремісників простим істинам: перш, ніж підписувати папери, їх треба читати та розуміти значення законних вимог⁹¹.

Допущені чиновниками Київського губернського правління помилки спонукали Д.Г. Бібікова підготувати нове розпорядження, своєрідну інструкцію, як здійснювати «розбір євреїв» у Подільській і Волинській, а також виправити помилки в Київській губерніях.

На 31 жовтня 1852 р. в містечках Київської губернії було відкрито 56 спрощених ремісничих управлінь.

---

⁹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 9773, арк. 1, 6.

Цирульників і крупників виписали з ремісників і записали до єврейських неремісничих цехів. Натомість як учинити з тими, хто виготовляв талеси та свічки, чиновники знову почали сумніватися. Генерал-губернатора не влаштовувала неясність із ремісниками Кагарлика, в якому Канівська дума, а саме їй той підпорядковувався цей населений пункт, не відкрила ремісничого спрощеного управління.

І все ж ситуація в Київській губернії була найкращою — перепис тут було організовано добре, він відбувся практично за один рік. І все через те, що чиновники губерньського правління відразу взяли за критерій такі показники, як майстерність ремісників різного фаху, їх чисельність, збут (продаж) ними товарів. Саме за ними й визначалися міста, де зберігалися цехи згідно з Ремісничим статутом, а в яких — ліквідовувалися та запроваджувалося спрощене ремісниче управління⁹². Тож лише в Радомишлі було залишено загальну ремісничу управу, якій підпорядковувалося сім цехів і котру очолив купець 3-ї гільдії Северин Ястрембович. У всіх інших містах і містечках, де раніше не було цехів, тепер запроваджувалося спрощене ремісниче управління, найперше — у повітових містах, а потім — у містечках⁹³.

Що ж до реєстрації євреїв, то тут ситуація також було складною. Аби їх переписати слід було поділити їх на сім'ї і створити з них неремісничі цехи, такі, як мельників, самогонників, смологонників, костопалів, пивоварів, музикантів, цирульників⁹⁴. Лише на початок 1854 р. було підраховано їх число, з'ясовано суму їхніх щорічних статків

---

⁹² Там само, спр. 10702, арк. 46, 79, 179, 186, 190, 192, 260, 272, 389, 390.

⁹³ Там само, оп. 39, спр. 167, арк. 21–25, 54–59.

⁹⁴ Там само, оп. 1, спр. 9772, арк. 707.

та оборотів із кожного ремесла⁹⁵. Євреї Білої Церкви, невдоволені рішенням губернського правління, почали вимагати створення в місті повноцінної ремісничої управи і їхню скаргу було підтримано в міністерстві внутрішніх справ.

На середину 1854 р. Київське губернське правління на основі уточнених даних переглянуло свої попередні висновки й вирішило ремісничі управи засновувати в усіх повітових містах, де спершу було відкрито спрощені управління. Мотивацією було те, що мають збігатися адміністративні повітові центри й міста перебування управ, тим більше, що чисельність ремісників дозволяла це зробити. Ремісничі управи можуть бути засновані в Махнівці Бердичівського повіту, Брусилові й Чорнобилі Радомишльського, Білій Церкві Васильківського, Смілі Черкаського, Златополі Чигиринського, Ржищеві Київського та Богуславі Канівського повітів. У 49 містечках було засновано спрощені управління, у решті 17 — ремісники переходили на облік як сільські виробники. Юдеї-ремісники виключалися з цих цехів і зараховувалися до неремісничих⁹⁶.

За таким самим сценарієм діяв і подільський губернатор, розпорядившись зібрати не лише детальні відомості про цехи та ремесла у ввіреній йому губернії, а й вичерпно з'ясувати їхні статки. Допомогла йому та обставина, що тут 1847 р. вже збирали відомості про цехи й управи, які існували в Кам'янці-Подільському, Проскурові, Летичеві, Літині, Вінниці, Брацлаві, Гайсині, Могилеві та у заштатному місті Старій Ушиці. Цехові управи існували лише у Барі та Хмільнику. За чисельністю ре-

---

⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1072, арк. 168.

⁹⁶ Там само, арк. 190, 257–258.

місників, якістю їхньої роботи цехи варто було запровадити і в Тульчині та Немирові Брацлавського повіту⁹⁷.

На 7 жовтня 1852 р. картина в Подільській губернії була такою. Ремісничі управи відкривалися в Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Летичеві, Літині, Хмільнику, Вінниці, Ольгополі, Балті, Могилеві, Барі. Спрощене ремісниче управління запроваджувалося у 101 містечку. На порядок денний було поставлено завдання: в короткі терміни укласти списки євреїв та передати їх до казенних палат для формування неремісничих цехів. 18 жовтня справа зрушила з мертвої точки. У Балті до неремісничих єврейських цехів записалося 132 особи, і то тільки після того, як секретар Балтської міської думи отримав сувору догану, а у Славуті — лише 32 особи. Ольгопільська ратуша першою підготувала розрядні переліки євреїв, які подали посімейні списки, і доставила їх у Подільську казенну палату. Решта дум і магістратів, не дивлячись на погрози звільнити посадовців за невиконання розпорядження, цього зробити не змогла.

Подільське губернське правління з'ясувало, що в губернії числиться 33 тис. 840 євреїв, із них лише 25 929 уклали про себе посімейні списки, проте ніхто з них не висловив бажання записуватися до єврейських неремісничих цехів. Саме цим пояснювалася затримка з доставлянням у Київ точної інформації. Кам'янець-Подільська дума визнала, що в підвідомчих їй містечках охочих записатися до неремісничих цехів, навіть після відповідних роз'яснень, не з'явилося⁹⁸.

На квітень 1853 р. Подільське губернське правління змогло доповісти вже новому київському, подільському і волинському генерал-губернаторові І.І. Васильчикову точ-

---

⁹⁷ Там само, спр. 9772, арк. 48–50.

⁹⁸ Там само, арк. 314.

нішу інформацію, що в Кам'янці-Подільському буде функціонувати реміснича управа з опікою над десятима цехами. У Проскурівському повіті вони діятимуть у повітовому місті та у Сатанові, кожна з них матиме у своєму підпорядкуванні по дев'ять цехів. У 15 містечках відкриваються спрощені ремісничі управи. Нові перерахунки було здійснено й у решті повітових і заштатних міст та містечок.

Чиновникам довелося по-новому запроваджувати реєстрацію, але ця робота не давала бажаного результату і в Подільській губернії перепис, до якого поверталися не один раз, тривав до 1855 р. Аби його прискорити залучалися чиновники місцевої поліції, думи, магістратів. Крім чисельності важко було визначитися, які заняття вважати ремеслом, а які — ні. До ремісників почали зараховувати тих, хто мав фах, «сопряженный с искусством», чиї товари користувалися попитом у місцевого населення, а до неремісників — тих, хто займався простими заняттями (перевізники, хатня обслуга та ін.).

У Волинській губернії спершу ситуація була більш передбачливою. Місцева влада оголосила євреям про їх перепис, аби вони визначилися із родом занять. До чиновників губернського правління підключилися чиновники казенної палати та державних маєтностей, які укладали детальні списки міст, посадів, містечок — як казенних, так і поміщицьких — із визначенням ступеня розвитку в них «ремісничої промисловості». Інакше зрозуміти, де мають діяти ремісничі управи (згідно з Ремісничим статутом), а де, через слабкий розвиток ремесел, — спрощені управління та єврейські неремісничі цехи — було складно.

У кожному повіті губернії існувала певна кількість міських поселень: у Житомирському — 14, Овруцькому, Ковельському — по 10, Володимир-Волинському, Дубен-

ському, Кременецькому — по 13, Луцькому, Новоград-Волинському — по 11, Острозькому, Рівненському — по 6, Заславському, Старокостянтинівському по — 7. Для відряджених туди чиновників було встановлено термін запровадження ремісничих управ — до 10 серпня 1852 р. 15 липня Волинське губернське правління вже доповідало генерал-губернаторові про формування ремісничих громад, про створення єврейських неремісничих цехів, про укладення списків тих, хто працював самостійно, а хто — за наймом. Упродовж тижня планувалося провести сходи ремісників та обрати там старшин.

Під час цієї роботи виявилось, що у Житомирі хоч і є ремісничі управи, але цехи вимагають нового перегрупування, тому що громади поділяються на юдейські та християнські, тоді як поділ за релігійним походженням був небажаний. Спрошене ремісниче управління запроваджувалося в таких містечках Житомирського повіту, як Черняхів, Ушомир, Горошки, Пулини, Троянів, Чуднів, П'ятка, Янушпіль, Райгородок, Кодня, Червоне, Котельня, Івниця, Ліщин, Левків. В Овруцькому повіті воно запроваджувалося у десяти містечках. А от у Старокостянтинівському повіті — у чотирьох містах (Базалія, Купель, Волочиськ, Старокостянтинів) мали діяти ремісничі управи, а спрошене управління запроваджувалося лише у двох містечках — Красилові й Теофіполі. У Заславському повіті відкривалося спрошене управління у восьми містечках. У Кременці мала функціонувати ремісничі управи, а спрошене управління запроваджувалося у дванадцяти містечках цього повіту.

Подібною була ситуація й у Володимир-Волинському повіті, де ремісничі управи відкривалися лише в повітовому місті, а 13 спрошених управлінь — в інших містечках повіту. У Ковельському, Дубенському і Луцькому повітах ремісничі управи діяли у повітових містах та

Олиці, решта 27 міст отримали спрощене управління. Визначитися до кінця з усіма містечками не вдалося, оскільки чиновник, який мав з'ясувати число ремісників в Острозькому, Рівненському та Новоград-Волинському повітах, помер і не встиг надати потрібної документації. Уже незабаром було підготовлено розпис і для Новоград-Волинського повіту, в якому запроваджувалося 13 спрощених управлінь⁹⁹.

Проте керівництво й цієї губернії, на думку Д.Г. Бібікова, допустило суттєві прорахунки. Воно явно затягувало створення неремісничих єврейських цехів, а тому думи та магістрати отримали розпорядження: за зволікання й невиконання «височайшого повеління» чиновників звільнятимуть із посад і віддаватимуть під суд. При обранні керівництва управ траплялися недопустимі випадки, коли їх головами ставали юдеї, а не ремісники-християни. Більше того, на посадах старост опинялися селяни, котрі переймалися звільненням від закріпачення, не говорячи вже про те, що старшин і їхніх товаришів мала схвалювати державна адміністрація й тільки після цього вони могли приступити до виконання своїх обов'язків.

Незадоволення генерал-губернатора викликала й невідповідність між числом ремісників, що вказували у звітах чиновники, і тими даними, якими володіли міські думи. Тому очільник краю призначив нову перевірку в повітових містах, яка не лише встановила б справжню їх чисельність, а й виявила причини розходжень. Виправдовуючись, місцева адміністрація вказувала, що в містечках таких цехів раніше не існувало, і тепер об'лаштувати ремісничі громади для справляння податків та інших повинностей, у край важко¹⁰⁰. І все ж на кінець

---

⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 9772, арк. 210, 235.

¹⁰⁰ Там само, арк. 290.

листопада 1852 р. списки ремісників по повітах почали, хоча й поступово, надходити до губернського правління. У них повідомлялося, хто з ремісників і до якої громади приписався, ким і коли було видано свідоцтво. Проте у цих списках євреїв не було. Усього вдалося створити 123 спрощених управління й 16 ремісничих управ: останні запроваджувалися в Овручі, Житомирі, Старокостянтиніві, Базалії, Кульчині, Волочиську, Кременці, Радивиліві, Ковелі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Дубні, Олиці, Рівному, Острозі, Ольгополі¹⁰¹.

Аби пришвидшити створення неремісничих єврейських цехів один із ратманів городского магістрату в Овручі заснував такий, аби він служив прикладом для інших. Незабаром юдеї почали активніше укладати посімейні списки і в результаті було «розібрано» 25 929 осіб, однак ніхто з них не записувався до неремісничих цехів¹⁰².

Д.Г. Бібіков відчував, що його розпорядження не дають бажаного ефекту, тож втрачається не лише час, а й реформаторська ініціатива. Розпочата реєстрація єврейського етносу давала збій, а він прагнув, проте не зміг доповісти імператорові, про її успіхи. Тим більше, що намагався завершити цю справу до свого переїзду у столицю, де на нього чекали нові обов'язки міністра внутрішніх справ.

Перепис місцевих євреїв затягувався, і 1854 р. знову було направлено чиновників до містечок, аби вони його прискорили. Ревізія виявила, що в багатьох місцях поквапилися зі створенням управ і спрощених управлінь. Там хоча й були ремісники, але їхня продукція більше нагадувала виготовлення простих предметів побуту, погано збувалась і то тільки на місці, торгівля ними

---

¹⁰¹ Там само, арк. 504–518.

¹⁰² Там само, арк. 393.

практично не велася, і тому коштів вистачало лише на утримання власних родин. Останнє суттєво впливало на розмір оподаткування. Часто до місцевих ремісників зараховували іногородніх, які перебували тут лише певний час.

Там же, де було створено єврейські неремісничі цехи, вони підпорядковувалися ремісничим управам і спрощеним управлінням. Хоча витрачені на їх створення зусилля себе й не виправдали, адже в основній свої масі юдеї в неремісничі цехи не пішли. Ті, що до них записалися, почали отримувати свідоцтва від міських управ, що вони мають відповідні знання, коли йшлося про такі заняття, як мулярі, каменотеси, теслі, штукатурки, садівники, мостовики й землекопи.

Звітуючи про стан Подільської губернії за 1855 р. її очільник М.П. Синельников констатував, що в єврейському середовищі практично нічого не змінилося. Аби уникнути рекрутства й ухилитися від сплати податків євреї проживали не в тих місцях, до яких були приписані¹⁰³.

У 1865 р. з метою підтримати розвиток ремесел та дещо пом'якшити обмеження, пов'язані зі смугою осілости, з'явився закон про дозвіл євреям — «механікам», винокурам, пивоварам, узагалі майстрам і ремісникам будь-якого фаху єврейського походження — проживати повсюдно, а не лише у визначених межах¹⁰⁴. Цьому висновку Державної ради, схваленому імператором, передувало тривале обговорення у вищих ешелонах влади та в

¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 32, спр. 1401, арк. 14.

¹⁰⁴ Гессен Ю. О жизни евреев в России: Записка в Государственную думу. — Санкт-Петербург, 1906. — С. 27; ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 40. — Отд. 1: 1865. — Санкт-Петербург, 1867. — № 42264: О дозволеннии евреям механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам проживать повсеместно в империи.

Єврейському комітеті на чолі з генерал-ад'ютантом П. Кисельовим. Сам він уважав, що «вмілим» євреям слід дозволити займатися ремісництвом, як і юнакам — вивчати ремесло у знаних майстрів поза смугою осілості. На його переконання, це сприятиме «злиттю євреїв» із місцевою людністю. До обміну думками було залучено губернаторів і генерал-губернаторів Західного краю, де пролягала межа єврейської осілості.

Чернігівський губернатор уважав, що у ввіреному йому краї не існує жодних обмежень євреям займатися ремісництвом. Полтавський також визнав, що на підвідомчій йому території немає подібних проблем, більше того, євреї «майже повністю злилися з туземними жителями». Подібну думку висловив і новоросійський та бессарабський генерал-губернатор О.Г. Строганов. А от катеринославський очільник запропонував підтримати тих з євреїв-ремесників, які займаються ремеслами, що потребують фізичних зусиль, а саме ковалі, теслі, майстри інших фахів. Їм могли б надавати кошти із сум коробкового збору та з кас ремісничих управ. Не проти був і київський, подільський і волинський генерал-губернатор І.І. Васильчиков, котрий указав на велику конкуренцію серед майстрів-євреїв, і дозвіл на проживання в інших частинах імперії сприятиме її послабленню та зменшить число «праздношатаючихся». Таким чином, ремісники-євреї з родинами, відповідно з паспортами та зі свідоцтвами, виданими ремісничими управами на фаховість, могли переселятися в інші місцевості поза смугою осілості.

Цей державний захід справді полегшив становище ремісників-євреїв, проте й створив нову ситуацію для ремісничих управ, принаймні Київської, адже відтепер вона повинна була через поліцію відстежувати, чи займаються євреї-ремісники в місті заявленим ремеслом, а чи, отримавши дозвіл, лише мешкають у Києві, де їм було

відведено дві ділянки — Либідську та Плоску — переключившись на більш прибуткові справи. Багато з євреїв, посилаючись на цей закон, добивалися права проживати в будь-якій частині міста. Проте були винятки. Майстер-годинник Іцко Айзик Корф, указуючи на виданий йому паспорт, свідоцтво Житомирської ремісничої управи та її ж постанову про дозвіл відкрити власну майстерню, а також постанову Волинської казенної палати про звільнення від рекрутської повинності 1876 р. звернувся до Сенату, аби той розглянув та визнав незаконною відмову йому проживати в будь-якій частині Києва. Сенат, хоча і визнав його правоту, однак генерал-губернатор йому знову відмовив, указавши на Либідську та Плоску частини¹⁰⁵.

Правові обмеження тривали й до початку ХХ ст. У 1905 р. відповідним законом вимагалось, що в разі, якщо євреї-ремісники припиняли займатися продуктивним («производительным») ремеслом, прописаним у свідоцтвах, їх слід виселяти до місць єврейської осілості¹⁰⁶.

1.2.3. Ліквідація цехового устрою у Південно-Західному краї

До наступного впорядкування ремісничих управ міністерство внутрішніх справ приступило через тридцять років. Позицію очільника відомства тоді поділяло декілька високопосадовців, а також місцева державна адміністрація, зокрема губернатори й генерал-губернатори, котрі вважали, що за ремісничими підприємствами немає майбутнього. Один із них, а саме подільський губернатор, звітуючи 1885 р. про становище ввіреної йому території,

---

¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 237, арк. 1–2.

¹⁰⁶ ПСЗ РИ. — 3-е собр. — Т. 25. — Отд. 1: 1905. — Санкт-Петербург, 1908. — № 26441.

зневажливо висловився про ремісників та вважав єдино правильним, ліквідувавши цехи і їх управи, перейти на спрощене ремісниче управління. Мотивація була нескладною й полягала у вадах формування керівних органів, як от передвиборна агітація, що її супроводжували підкупи, скарги, з якими губернаторові доводилося весь час розбиратися; прихід до керівництва управами малоосвічених, ласих до незаконного збагачення осіб тощо¹⁰⁷. Жодного слова про значення ремісників у забезпеченні місцевого населення життєво необхідними виробами сказано не було. Ставши 1881 р. генерал-губернатором Київської, Подільської і Волинської губерній та, тимчасово, Чернігівської й Полтавської, О.Р. Дрентельн приступив до ліквідації цехового устрою, запровадження в містах краю спрощеного ремісничого управління. Його рішенням передувала серйозна підготовка, яка розпочалася зі збирання достовірної інформації про чисельний, етнічний, географічний виміри ремісничого стану. Першим порушив питання волинський губернатор Л.П. Томара, коли до нього 1882 р. звернувся щодо схвалення «балотовочного списку» ковельський ремісничий голова. Незважаючи на те, що повітове місто Ковель після прокладання залізниці, заснування промислових закладів стало значним економічним центром Волині, тут усе ще працювали 240 ремісників різного фаху. Уточнивши ситуацію, губернатор з'ясував, що з них ремеслом займаються 66 осіб, які задовольняють своїми виробами лише місцеві потреби. Тож варто відмовитися від колишнього, хоча й давнього, цехового поділу та перейти на спрощене керівництво, яке, нагадував він генерал-губернаторові, має схвалити

---

¹⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 219, арк. 30.

міністр внутрішніх справ, а місцевий сход ремісників повинен обрати старшину та двох його товаришів¹⁰⁸.

Неочікувану підтримку губернатор отримав від луцького міського голови, який повідомив, що під час чергових виборів ремісники відмовилися від обрання старшини та членів управи, заявивши, що в їхньому середовищі немає таких майстрів, котрі утримували б майстерні, такі, як у великих містах. Самі ж вони працюють в одиночку, не мають значних коштів на утримання ремісничої управи, тож пропонують не засновувати власного органу, а об'єднати ремісників і міщан в одну громаду, обрати від них двох представників (по одному від християн та юдеїв) для представлення їхніх інтересів при міщанському старості. Губернатор, беручи до уваги чисельність луцьких ремісників (435 осіб), звернувся щодо роз'яснень загального державного курсу до міністра внутрішніх справ Д.А. Толстого. Той схилився до того, що, оскільки подібні пропозиції надходять також з інших міст, тому варто зачекати з рішенням до його узгодження, а доти ставити питання про запровадження спрощеного ремісничого управління, як у Луцьку, так і в Новограді-Волинському, Острозі, Заславлі, Старокостянтинові, Дубні, Володимирі-Волинському, Кременці — не на часі. І все ж губернатор схилився до того, щоб спрощене ремісниче управління залишити там, де ремісники складають громаду у 300 осіб, адже тільки в такому числі вони можуть його утримувати. У 1886 р. губернатор уже доповідав генерал-губернаторові про своє остаточне переконливе рішення: містечкові ремісники мають вливатися до міщанських громад, а в містах слід запроваджувати спрощене управ-

---

¹⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 65, арк. 3, 8.

ління¹⁰⁹. Однак, як виявилось, луцьких ремісників таке рішення не влаштувало. Вони (45 осіб) у 1887 р. оскаржили його в міністерстві внутрішніх справ та обґрунтовували збереження цехів тим, що в Луцьку засновано окружний суд; що число містян постійно зростає; місту вони потрібні, а тому просять відкрити ремісничу управу їхнім коштом, і що вони вже самостійно провели вибори, обрали цехових старшин та голову ремісничої управи. Проте на їхню пропозицію губернатор навіть не відповів, оскільки справа була, на його думку, з'ясованою. 10 червня 1887 р., згідно з вимогою генерал-губернатора краю, він закрити всі ремісничі цехові органи, залишивши лише у Житомирі спрощене управління¹¹⁰.

У Подільській губернії закриттям ремісничих органів місцевий губернатор В.В. Валь перейнявся 1884 р., надіславши генерал-губернаторові О.Р. Дрентельну копію журналу із засідання присутствія губернського правління про запровадження спрощеного ремісничого керівництва у краї. Перш, ніж ухвалити рішення, той просив з'ясувати й надіслати йому всю інформацію про ремісничі громади Поділля. Дані для цього бралися від казенної палати, повітових справників та перевірялися ревізіями, зокрема Кам'янецької, Балтської ремісничих управ, і на їх основі радник правління Іванов підготував повний їх огляд. Він виявив невідповідність між числом ремісників, записаних до ремісничого стану, і тими, хто насправді займався ремеслом, і подав їх у такому співвідношенні: усього було 20 886 ремісників, а тих, хто виготовляв товари — 12 028 осіб. А також те, що між міщанами й ремісниками не існувало різниці, як не існувало, насправді, окремої

---

¹⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 65, арк. 6, 10, 58, 69.

¹¹⁰ Там само, арк. 100–101.

ремісничої громади «у господарському та громадському управлінні». Наводився, як приклад, один із виявлених радником випадків у губернському Кам'янці-Подільському, коли ремісник був міщанським старостою, а міщанин обіймав посаду ремісничого голови.

Кожна із загальних ремісничих управ, що існували в Кам'янці-Подільському, Проскурові, Вінниці, Балті, Ямполі, Могилеві, Новій і Старій Ушицях, а також спрощене управління — у Хмільнику, Озаринцях Могилівського, Кривому Озері, Голованівську Балтського, Меджибожі Лєтичівського повітів — не сприяла розвитку ремесел, а радше переслідувала іншу мету. Більшість у ремісничих громадах становлять юдеї-ремісники, які використовують управи для отримання свідоцтва на право займатися ремеслом поза смугою осілості. І тільки-но вони заручилися цими документами, відразу переселяються будь-куди, у тому числі у 50-верстову смугу вздовж західного кордону Російської імперії. У цьому разі всі державні повинності, як-от шляхова, підводна, квартирна, лягають на плечі місцевих ремісників-християн. Ця обставина формувала неприязні відносини між єврейською і «російською» народностями. Запобігти наростанню протистояння пропонувалося таким засобом — з'єднати ремісників і міщан під одним органом, ліквідувавши ремісничі управи й запровадивши спрощене управління, наділивши його однією функцією — видача свідоцтв¹¹¹.

І все ж генерал-губернатор вимагав точних відомостей, зібрання яких затяглося до 1886 р. Було підраховано чисельність ремісників у всіх містечках краю (див. табл.).

---

¹¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 65, арк. 22.

Місто	Число ремісників	Місто	Число ремісників	Місто	Число ремісників
Кам'янець-Подільський	705	Вінниця	498	Ольгопіль	115
Проскурів	967	Брацлав	338	Балта	729
Летичів	340	Гайсин	478	Ямпіль	201
Могилів	839	Нова Ушиця	146	Стара Ушиця	120
Вербовець	281	Бар	875	Хмільник	1299
Сальниця	254				

Ремісниче цехове управління існувало в Кам'янці-Подільському, Балті, Проскурові, Вінниці, Ямполі, Могилеві, Новій і Старій Ушицях, Хмільнику, натомість у решті містечок — спрощене. Водночас губернська адміністрація була змушена констатувати, що вона не володіла всією інформацією, адже до неї щодо схвалення керівників ремісничих управ зверталися лише з Балти, та й то в 1880 р., із Кам'янки — у 1883 р. та з Могилева — 1885 р. В інших же містечках ремісниче управління існує без губернаторського нагляду, контролю й керівництва. І все ж чисельність ремісників дозволяла губернському правлінню твердити про переважно ремісницький контингент міського населення та пропонувати запровадження скороченого ремісничого управління в повітових містах і влиття ремісників до міщанського стану в усіх інших. Генерал-губернатор не погоджувався з таким рішення, вважаючи, що чисельність ремісників завищена, а тому наполягав на закритті будь-яких органів для управління ними. Подільський губернатор під його натиском ліквідував усі ремісничі управи, окрім Кам'янця-Подільського, в якому залишалася спрощена система управління¹¹².

¹¹² Там само, арк. 96, 100.

Думка київського губернатора також була запитана, хоча про становище в київських цехах, їхні повсякденні практики губернська й генерал-губернаторська влади заговорили ще раніше, а саме 1876 р., коли почалося розслідування хаосу та зловживань у Київській ремісничій управі. Ініціювали це декілька скарг ремісників і губернське правління доручило своєму чиновнику перевірити їх достовірність, адже в них ішлося про недопустиме привласнення керівництвом управи значних коштів, які мали б іти до державної скарбниці, а натомість осідали в кишенях вузького кола осіб. Кидалося у вічі й те, що «приговори» ремісничих сходів упродовж 1866–1875 рр. ніким не перевірялися, як і податкові книги ремісничої управи та книги збирачів податків.

У скаргах зверталася увага влади й на те, що староста київських міщан М. Березовський — людина бідна, без грошей, однак раптом почав зводити власний мурований будинок. Називалися й інші порушення, серед яких до вагомих віднесено не вигідне укладання контрактів, проведення їх без торгів, зловживання при відбуванні підводної повинності. Замість того, щоб обговорювати всі ці питання на сходах, староста та члени вирішували їх кулуарно в інтересах одного лише керівництва управи. Її члени незаконно заробляють гроші на видачі паспортів та ремісничих свідоцтв. Останні, як виявляється, можна було отримати без складання іспитів на професійність і цим користувалися ремісники-євреї, які, набувши такі свідоцтва, не займаються ремеслом, а розгортали торгівлю спиртними напоями в місті.

Проте найбільше тоді здивувала генерал-губернатора інформація про відсутність у Києві цехів як корпоративних об'єднань. Ревізія чисельного складу київських ремісників почасти підтвердила це, як і те, що дев'ять цехів існують лише на папері, що їхня корпорація розпалася й

усі колишні ремісники скоріше належать до міщанського, аніж до ремісничого стану. Тут варто наголосити, що в Києві, як і в більшості міст, реміснича управа опікувалася не лише ремісниками, а й міщанами, котрі також традиційно продовжували поділятися на цехи. Статський радник губерньського правління О. Луцкевич, котрий здійснював цю ревізію, уточнив, що немає й цехових управ, і у самій Київській ремісничій управі цехові старшини не засідають. Більше того, ті самовільно, без будь-якого розпорядження, без відома та узгодження з адміністрацією, припинили власну діяльність¹¹³. Колишні цехові ставали робітниками й не сплачували внесків до ремісничої управи.

Губернське правління, розглянувши матеріали розслідування, прийняло рішення доручити тому ж чиновникові О. Луцкевичу продовжити перевірку діловодної документації Київської ремісничої управи, здійснити повний перепис київських ремісників та відновити занедбані цехи. Тоді ж усіх членів ремісничої управи було звільнено й обрано нових¹¹⁴. У результаті перепису було виявлено 800 майстрів, котрі працювали за свідоцтвами та 250 — без них. Із наближених за фахом та виробами ремісників було створено вісім цехів, по-новому заведено облікові книги, проведено виборні зібрання й на чолі нової Київської ремісничої управи поставлено Г. Шатрова¹¹⁵.

У 1882 р. губерньське правління знову констатувало, що київські цехові управи не виконують свого призначення, не сприяють розвиткові ремесел, не займаються учнівством, не стежать за моральністю своїх членів. Цехові

---

¹¹³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 517, спр. 14, арк. 1, 23, 25–26.

¹¹⁴ Там само, оп. 55, спр. 400, арк. 2–3, 8.

¹¹⁵ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — С. 98.

управи у складі трьох осіб лише записують до цеху, видають ремісничі посвідчення, а перевірити на майстерність не можуть, адже завідують одночасно 7–10 ремеслами, та оглядають у разі скарг від покупців зіпсовані майстрами речі. Натомість на їх утримання йде забагато коштів, близько 10 тис. руб. Тепер губернатор уже не сумнівався, що цехові управи в Києві не потрібні. В інших містах губернії за умови наявності до 300 ремісників варто було запроваджувати спрощене управління. Натомість у решті міст і містечок — лише міщанські управи, які опікувалися б і ремісниками.

Нагодою до остаточної ліквідації в Києві цехів, яких уже було 16, стали, як ставало не раз, скарги міщан — цього разу майстрів шевського цеху Кравченка й Любченка. У 1881 р. вони поскаржилися генерал-губернаторові на повільне з'ясування Київською ремісничою управою їхнього прохання, а тому вони звернулися до міністерства внутрішніх справ. Ішлося про відібрання в них подвір'я з будовами, яким вони володіли ще з XVI ст., від часів польського короля Сигізмунда III Вази. Київське губернське правління не сприйняло посилань на історичну тяглість майнових прав, вважаючи, як і генерал-губернатор, що реміснича управа не переймалася збереженням ремісництва, а стала тією інституцією, яка лише видає паперові свідоцтва на право ним займатися євреям. Ті ж, скориставшись ними, поселялися в Києві, ведучи набагато більш прибуткову торгівлю спиртними напоями.

Тоді ж було здійснено перепис цехового майна, частина якого ставала власністю Київської загальної ремісничої управи. Їй переходили й старі діловодні книги, що велися та зберігалися в управі кожного цеху. Там їх виявилось немало: столярний цех передавав 32 книги, ковальський — 27. Серед них назовемо найголовніші: для запису місцевих

та іногородніх майстрів, підмайстрів, учнів, для запису прибутків і видатків, видачі квитанцій, реєстрова вхідних і вихідних, словесних скарг, алфавіти майстрів та ін. Кожен цех мав власний релігійний символ покровителя, ікону якогось святого, зокрема кравецький — Іоанна Спасителя, парикмахерський — Андрія Первозванного, малярний — євангеліста Луки, ковальський — Никодима-Просфорника, шевський — Спасителя. У більшості цехів були портрети імператорів Олександра II і III, а також зеркала¹¹⁶, годинники, сейфи («несгораемые кас-сь»), меблі (столи та «віденські» стільці).

Виявилося, що деякі цехи як реліквії зберігали укази Київського магістрату, розміщені в позолочених і вирізьблених рамках. Тоді ж кожен цех і Київська реміснича управа передавали все своє кабінетне начиння до спрощеного ремісничого управління, серед якого звернено увагу на портрет Катерини II, образ Богоматері, а також на дзвоник та рахівницю¹¹⁷.

Остаточно цехові управи в Києві було ліквідовано 1886 р., оскільки попередні спроби збільшити чисельність цехів шляхом їх об'єднання, ситуацію не врятувало. Однією з причин стало невдоволення, а почасти й відмова ремісників сплачувати цехові збори на утримання власних управ. Губернське правління оголосило ремісничій громаді Києва про запровадження в місті з 16 липня

---

¹¹⁶ Зеркала, як символ державної влади й порядку, з'явилися в ремісничих управах у результаті рішення Державної ради від 14 жовтня 1846 р. Уважалося, що їх наявність у присутстві сприятиме дотриманню злагоди та порозуміння, зважаючи на те, що до управ звертається людина нижчих станів (див.: ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 21. — Отд. 1: 1846. — Санкт-Петербург, 1848. — № 20511).

¹¹⁷ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 661, арк. 1, 13, 15.

1886 р. спрощеного ремісничого управління¹¹⁸, згідно з яким кожен ремісник напряму підпорядковувався одній загальній ремісничій управі.

Цією датою завершилася складна робота з підготовки до виборів нової ремісничої спрощеної управи у складі ремісничого старшини та його товаришів, що передбачала укладання списків ремісників, які обрали б спершу депутатів, а вже ті — керівництво управою. День виборів призначено на 23 і на 28 травня 1886 р., однак тоді вони не відбулися. Як доповідав ремісничий голова, ремісників не влаштувало два дні виборів, вони вимагали провести їх 28 травня. Однак із 400 викликаних для участі у виборах з'явилося лише 108 осіб, які намагалися проголосувати за відсутніх і вкидали до виборних скриньок по декілька кульок одночасно. Таке порушення не дозволило вважати вибори дійсними. Керівництво вирішило спершу переговорити зі старшинами цехів, аби з'ясувати причини ухиляння від виборів. 30 травня вони з'явилися, однак не змогли ухвалити жодного рішення, а лише постановили просити міського голову провести вибори після Трійці у залі міської управи. Було помічено, що дехто з цехових старшин незадоволені ліквідацією цехів й умовляли ремісників не підтримувати таке рішення влади. Останнє, напевно, вплинуло на те, аби повернутися до старої практики обрання старшини та депутатів на загальному сході записаних до цехів ремісників. Проведення такого сходу вимагало ще одного рішення, чи запрошувати до участі тих ремісників, котрі числяться за цехами, але з 1882 р. вже не сплачували коштів на утримання цехів і загальної ремісничої управи. Незважаючи

---

¹¹⁸ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст. — С. 40–42; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 65, арк. 49.

на глухе невдоволення в Києві також було запроваджене спрощене управління, яке протрималося до 1902 р.

У Бердичеві цехове керівництво було ліквідоване й замінено також 16 липня 1886 р. спрощеним. Київське губернське правління оголосило про це в «Киевских губернских ведомостях», та ухвалило рішення, що в інших містах воно остаточно ліквідовується з підпорядкуванням ремісників міщанським управам і старостам¹¹⁹. Воно постановило також, щоб усі діловодні справи ремісничі управи передали міщанським, оскільки там зберігається необхідна інформація для майбутніх управлінських рішень.

Канівська міська дума, зважаючи на те, що в місті було розвинуте лише шевське ремесло, вирішила припинити діяльність спрощеного управління. Тим більше, що спірні питання між ремісниками, робітниками й замовниками з'ясовували мирові судді. Васильківська, Уманська, Таращанська та Черкаська міські думи мали таку саму думку. Звенигородська, до того ж, послалася на звернення 50 ремісників-християн, які вважали себе «хлібопашцями», а ремеслом якщо й займалися, то лише незначний період. Сквирська міська дума ухвалила рішення про з'єднання ремісничої й міщанської управ, оскільки ремісники відмовляються утримувати управу, на яку вони витрачають 280 руб. щорічно. У Радомишлі були ще більш категоричними, адже десять років реміснича управа у цьому місті існувала лише на папері.

Підтримку міськими думами адміністрації у закритті ремісничих управ перервало звернення 75 уманських ремісників, які вважали, що їм управа потрібна, оскільки тільки вона поділяє ремісників на кваліфікованих і некваліфікованих, і лише вона бореться з останніми, адже

---

¹¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 65, арк. 49.

ті підривають добробут перших. До того ж вона розбирає суперечки між майстрами й замовниками, адже звернення до суду не приносить бажаного результату — скарги там розглядають не відразу і не завжди ремісник може з'явитися на довгоочікуване судове засідання у визначений час¹²⁰. Після надходження різних думок із місць Київське губернське правління все ж ухвалило рішення про ліквідацію цехів у всіх містах губернії. Щодо Києва, власті були переконаними: цехові старшини спеціально відтягують закриття, оскільки це позбавить їх пристойного жалування, тож не варто на них зважати, слід отримати від них звіти та передати їх у нову управу, скликати сход і обрати депутатів на посаду ремісничого старшини та двох його товаришів¹²¹. У 1887 р. київський губернатор уже повідомляв генерал-губернаторові, що на початок року всі ремісники містечок губернії, записані за десятою ревізією, зараховані в міські й містечкові міщанські громади¹²².

У Волинській губернії у справу ліквідації цехового устрою втрутилися міські голови, які підтримували губернську адміністрацію, за винятком двох міст. Ковельський міський голова, зважаючи на наявність у місті 256 ремісників та дубнівський, у чийому місті ремісники виготовляли товари на ярмарки, а не тільки для власного вжитку, запропонували запровадити у себе спрощене управління. Житомирський міський голова, незважаючи на чисельність ремісників (до 2 тис. осіб), висловився за ліквідацію спрощеної системи з тим, щоб видачу свідоцтв здійснювала міщанська управа, до якої ремісники можуть обирати своїх делегатів. Таке рішення він обґрунтовував

---

¹²⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 65, арк. 58.

¹²¹ Там само, арк. 69.

¹²² Там само, арк. 45.

тим, що ремісникам складно утримувати власним коштом ремісничу управу¹²³. Однак ці пропозиції губерньська адміністрація не взяла до уваги й усі ремісники вливалися до категорії міщан.

Упродовж декількох років адміністрація, як губерньська, так і регіональна, детально з'ясовувала становище ремісницької верстви, перш ніж ухвалити рішення про припинення функціонування в Південно-Західному краї цехового устрою. Обговорення, до якого долучилися й самі ремісники, показало, що вони реально оцінили ситуацію та, в основному, підтримали владу, не бажаючи утримувати власним коштом зайву по суті бюрократичну ланку. Спрощене ремісниче управління запроваджувалося у чотирьох містах краю: Києві, Бердичеві, Житомирі, Кам'янці-Подільському.

1.2.4. На останньому етапі

У Харкові продовжувала діяти загальна реміснича управа, і на 1884 р. в її віданні перебували такі цехи, як годинниково-ювелірний, кравецький, хлібний, шевський, кожен з яких очолював староста та старшинський товариш. На чолі ремісничої управи перебував Іван Сольонов, харківський цеховий, і розміщувалася вона на Старомосковській вулиці в будинку, що належав харківській ремісничій громаді¹²⁴. Станом на 1906 р. вона опікувалася кравецьким, годинниково-ювелірним, шевсько-хлібним та іншими цехами¹²⁵. Зберігала вона свої повноваження й на

---

¹²³ Там само, арк. 47.

¹²⁴ Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. — Х., 1884. — С. 24. Тут подано адреси проживання ремісничого голови, старшин і старшинських товаришів — із тим, напевно, щоб до них можна було звертатися всім охочим.

¹²⁵ Харьковский календарь на 1906 год. — Х., 1906. — С. 20.

1915 р. у складі годинникарського, кравецького, шевського цехів. До того ж в її складі з'явилася нова структура — завідуючий паспортним столом¹²⁶, указуючи ще на одне важливу нішу, яку заповнювала реміснична управа, займаючись паспортизацією міщан.

Неодноразова реорганізація цехового устрою не впливала на чисельність ремісників, яка зростала, оскільки вироби, що їх вони виготовляли, та послуги, котрі вони надавали, користувалися незмінним попитом у населення, їх асортимент постійно розширювався. Так, в Одесі на 1857 р. було до 2 тис. майстрів і майже 3 тис. підмайстрів, зазначалося у книзі Одеської ремісничої управи¹²⁷. За даними, що їх навели П. Чубинський і В. Борисов, на 1872 р. у Київській губернії нараховувалося 13,4 тис. ремісників, у Подільській — 8,7 тис., у Волинській — 6,09 тис.¹²⁸ На Київщині найчисленнішими групами були шевці (1806 осіб), кравці (1697), столярі (829), теслі (701), м'ясники (472). До найменш чисельних відносилися токарі (63), фортепіанщики (44), канатники (30). У Подільській губернії — шевці (1341), кравці (2121), теслі (458). Найменшими соціально-професійними групами були кондитери (18) та рукавичники (11). На Волині також численними були шевці (1249), кравці (1327), теслі (529), пічники (449). Найменше обліковувалося каретників і м'ясників (по 44 особи). Більшість із ремісників, як зауважували автори, були євреями. С. Подолинський підрахував число ремісників в українських губерніях Російської імперії — 100 тис. ремісників-

---

¹²⁶ Адрес-календарь г. Харькова на 1915 год. — Х., 1916. — С. 22.

¹²⁷ Материалы для географии и статистики России: Херсонская губерния. — С.462.

¹²⁸ Календарь Юго-Западного края на 1873 г. / Ред. и изд. В. Борисов, П. Чубинский. — К., 1872. — С. 180–181.

чоловіків, що становило 3% від усього населення цих територій¹²⁹.

У Волинській губернії число ремісників щороку збільшувалося: 1901 р. їх було 84 568 осіб, що на 7,9% більше від попереднього року. Губернська статистика поділяла їх на такі групи: виробники харчових продуктів (хліб, м'ясо, солодоці та ін.), одягу та взуття (шевці, модистки, рукавичники та ін.), предметів для господарювання (теслі, колісники, токарі та ін.), а також ті, кого не можна було віднести до перших трьох (золотих справ майстри, позолотники, годинників)¹³⁰. У 1902 р. цей показник зріс вже на 9,7%, причому найінтенсивніше збільшувалася та група ремісників, яка працювала у сфері виготовлення одягу¹³¹. 1909 р. ремісників нараховувалося 98 434 особи, з них 76,7% працювали в містечках на території всієї губернії.

У Києві, місті з донедавна розвинутими цехами, упродовж двох десятиріч років з'явилося багато майстерень. У звіті про санітарний огляд від 1880 р. йшлося про 193 одиниці, із переважанням шевських та тих, що займалися пошиттям жіночого та чоловічого одягу¹³². Практично кожен майстер обзаводився майстернею, в якій працювали як підмайстри, так і учні¹³³. С. Кулінська з'ясувала, що з 1880 р. чисельність майстрів у Києві почала зростати: з 1051 особи до 5797 осіб у 1900 р., майже у

---

¹²⁹ Подолінський С. Ремесла і фабрики на Україні // Його ж. Вибрані твори. — К., 2000. — С. 144.

¹³⁰ Обзор Вольнской губернии за 1901 год. — Житомир, 1902. — С. 22. — Ведомость № 2.

¹³¹ Там само. — С. 21.

¹³² Робітничий рух на Україні (Становище та боротьба робітничого класу, 1861–1884 рр.): Зб. док. і мат. / Упор. В.П. Баран, Г.В. Боряк та ін. — К., 1986. — С. 204.

¹³³ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст. — С. 40–42.

2,6 раза. Це пояснювалося не тільки вдосконаленням обліку, викликаним потребою убезпечитися від наміру уряду скасувати ремісниче управління, а й приходом до Києва майстрів-ремісників з інших міст, оскільки тут було набагато легше збувати товари власного виробництва¹³⁴.

У 1900-х рр., коли громадськість активізувалась в обстоюванні перед верховною владою власних інтересів, І всеросійський з'їзд ремісників, в роботі якого брали участь представники ремісничих управ Одеси (15 осіб), Чернігова (4), Катеринослава (3), Миколаєва (2), Харкова (10), Херсона (3), Києва (5), Бердянська (2), Єлисаветграда (1), продемонстрував стале прагнення до збереження цехів¹³⁵. Зокрема в такому розвинутому промисловому місті, як Катеринослав, міська дума уважно поставилася до вимоги гласних про відродження повноцінної діяльності ремісничої управи. У березні 1890 р. з подібним проханням до неї звернулися 130 ремісників. Це звернення розглядав і катеринославський губернатор Д.М. Батюшков, який не відкидав значення майстрів у розвитку міської інфраструктури¹³⁶.

Проте уряд проігнорував ці настрої, адже на початку ХХ ст., а саме в 1902–1903 рр., припинили свою діяльність ремісничі управи багатьох міст, у тому числі Бердянська, Кам'янця-Подільського, Лубен, Полтави, Бобринця, Києва, Мглина, Прилук, Борзни, Кобеляк, Миколаєва, Ромен, Гадяча, Козельця, Миргорода, Севастополя, Глухова, Ко-

---

¹³⁴ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині ХІХ ст. — К., 1995. — С. 40.

¹³⁵ Отчёт по Всероссийскому съезду по ремесленной промышленности в С.-Петербурге с 14 по 20-е марта 1901 г. — Санкт-Петербург, 1901. — С. 29.

¹³⁶ Лінднер Райнер. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. — К.; Донецьк, 2008. — С. 286.

нотопи, Ніжина, Феодосії, Городні, Костянтинограда, Новгород-Сіверського, Херсона, Єлисаветграда, Коропа, Олександрії, Хорола, Житомира, Кременчука, Остра, Хотина, Зінькова, Кролевця, Переяслава, Чернігова, Золотоноші, Лохвиці, Пирятина¹³⁷.

На закриття ремісничих управ вплинула модернізація економіки з її заводським і фабричним виробництвом та новими технологіями, що успішно задовольняло масові запити людей на товари широкого вжитку, витісняючи з ринку традиційні промисли. Цей процес супроводжували неодноразові, проте невдалі спроби відділити ремісничий стан від міщанського. В одному з численних циркулярів міністерства внутрішніх справ ще на початку XX ст., а саме від 30 квітня 1901 р., йшлося про те, що в багатьох містах існують ремісничі управи, попри те, що власне ремісників там уже немає, а отже не виконується норма Ремісничого статуту, згідно з якою цей стан має бути відділеним від міщанського¹³⁸.

У 1902 р. відбувся «обмін думками» між регіональною й центральною владами про ліквідацію Київської та Бердичівської ремісничих управ. Київ, давній ремісничий центр, ставши промисловим містом, мав уступити Бердичеву. Аналізуючи дані про стан і кількість ремесел, у міністерстві внутрішніх справ дійшли висновку, який давно напрошувався: оскільки в Києві не було сформовано окремого ремісничого стану, а лише міщанський, тому нагляд за ремісниками-євреями, як і видачу їм свідоцтва на право займатися ремеслом та випробування їхньої майстерності, можна доручити міщанській управі, натомість ремісничу — ліквідувати.

---

¹³⁷ *Пажитнов К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — С. 147–153.

¹³⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 655, спр. 2, арк. 16.

Генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов не заперечував та пропонував, аби видача іногороднім євреям ремісничих посвідчень здійснювалася згідно з паспортним статутом. Не заперечував і київський губернатор, на переконання якого реміснича управа в Києві давно втратила значення того органу, що мав би активізувати відповідну «промисловість». Вона лише фабрикувала фіктивні ремісничі свідоцтва, що давало право євреям мешкати в місті, оминаючи в такий спосіб законодавчі обмеження. Із таким рішенням погодилися міністерства внутрішніх справ та фінансів. Останнє по закриттю Київської управи розпорядилося передати її майно міській думі. Ремісники Києва, яких тоді налічувалося 24 275 осіб, спробували оскаржити таку постановку питання, обравши вповноважених — Вакуленка, Зеленовського, Беляєва та ін., котрі почали клопотатися про відновлення цехів. Вони надіслали телеграму з протестом до столиці, однак ця справа наслідків не мала.

Натомість Бердичівська реміснича управа, перейшовши 1886 р. на спрощене управління, отримала можливість функціонувати й надалі. Тут вона зберегла окрему від міщан громаду, в якій, не поділяючись на цехи, кожен з 2381 ремісника окремо підпорядковувався управі. Чисельна неспівмірність київських і бердичівських ремісників, а також припинення діяльності ремісничої управи в Києві, що могло призвести, на думку генерал-губернатора, до масового переселення сюди ремісників-євреїв, змусила його засумніватися в доцільності такого рішення, однак у загальній переоцінці ремісництва до слів посадовця у центрі не прислухалися¹³⁹. Причина суперництва між Бердичевом і Києвом крилася також і в тому, що

---

¹³⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 632, спр. 101, арк. 1, 3–4, 12, 20.

перше місто на той час уже було значним фінансовим центром, а друге лише ним ставало¹⁴⁰.

Громадський рух за відновлення цехів і управ за-свідчили клопотання ремісників Києва, Севастополя, Миколаєва¹⁴¹. При обговоренні цього питання I всеросійським з'їздом із ремісничої промисловості 1900 р. більшість делегатів висловилися за збереження цехів. Їх бажання пояснювалося зростаючою конкуренцією з боку великого капіталу, тому вони прагнули до самозбереження¹⁴², звертаючись до вже апробованих історичних форм самоврядування.

Відразу після революції 1905–1907 рр. більшість ремісничих управ припинили своє існування, залишалися вони лише в Бердичеві, Керчі, Єнікале, Одесі, Сімферополі, Сумах, Харкові. Їх повну ліквідацію призупинили структурні зміни у центральному управлінні, і новостворене міністерство торгівлі та промисловості заявило, що цехи не вичерпали себе й ще можуть бути корисними. Не можна не зважати також на те, що тоді ж Німеччина, на яку постійно озиралася центральна влада в Росії, запровадила закон про примусове відновлення цехових організацій¹⁴³. Ініціативу міністерства відродити ремісничі громади й реформувати цехи, надавши їм характеру професійно-ремісничої організації, підтримав II всеросійський з'їзд із ремісничої промисловості (1911 р.), де було напрацьовано новий ремісничий статут. Тоді таке

---

¹⁴⁰ *Мошенский С.З.* Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. — London, 2014. — С. 26.

¹⁴¹ *Пажитнов К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — С. 163.

¹⁴² *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — С. 106.

¹⁴³ *Ивановский И.И.* Учебник административного права. — 4-е изд. — Казань, 1911. — С. 479.

рішення підтримали ремісники двох міст: Миколаєва і Севастополя. Делегати від Одеси (І.А. Льовін, Н.І. Гречухін, В.І. Юдін), Єлисаветграда (А.М. Вейнгер), Житомира (І.В. Киричинець) також підтримали ідею відновити ліквідовані ремісничі управи та відкрити їх там, де їх не було раніше. І, що важливо, цей з'їзд ухвалив рішення змінити становий характер управ на професійний¹⁴⁴.

Деякі з ремісничих управ поліпшували свою структуру, зокрема Одеська на 1915 р., окрім ремісничого голови, мала у своєму складі секретаря та старшин цехових управ із товаришами. Від 1892 р. в Одесі продовжували успішно функціонувати цехи, яких налічувалося понад 20, зокрема слюсарно-механічний, перукарський, із пошиття чоловічого й дамського (кожен окремо) одягу, палітурний, шпалерно-драпірувальний, годинниковий, ювелірний, шапково-капелюшний, мармуровий, каретний, кондитерський, токарський, чоботарсько-башмачний, бондарський, живописно-малювальний, сажотрусів, меблево-столярний, білило-столярний, пічний, цирульний, ковдро-матрацний, хутряний¹⁴⁵. Їх кількість не лише не зменшилася, а й на 1917 р. збільшилася. Перестали функціонувати лише слюсарно-механічний, мармуровий і свічковий цехи — очевидно, не витримали конкуренції з промисловими закладами. Зате з'явилися нові, такі, як взуттєво-заготівельний, щітковий, шорно-шкіряний, хлібопекарський, водопровідно-мідно-котельний, хімічно-фарбувальний,

---

¹⁴⁴ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): В 2 т. — 2-е изд., испр. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 2000. — С. 504–505; Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности в С.-Петербурге 1911 г. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 7; *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России. — С. 106.

¹⁴⁵ Новороссийский календарь на 1892 г. — Отд. III. — Одесса, 1891. — С. 11–12.

кінно-ковальський, підлоготерний¹⁴⁶, виробів і послуг яких конче потребувало швидко зростаюче місто. Слід лише зауважити, що станове їх походження замінювалося професійними.

Безперечно, на громадську думку верховна влада звернула увагу. На 1916 р. в Російській імперії залишилося 29 управ, зокрема: у Керч-Єнікале, Одесі, Сімферополі, Сумах, Харкові. Керч-Єнікальська управа об'єднувала 13 цехів, Одеська — 31, Сімферопольська — 16, Сумська — 8, Харківська — 3 цехи. Їх чисельність подано в таблиці:

Реміснича управа	1900 р.	1910 р.
	Чисельність майстрів, підмайстрів, учнів	Чисельність майстрів, підмайстрів, учнів
Керч-Єнікальська	480; 764; 560	526; 578; 442
Одеська	7078; 4301; 1709	7830; 5004; 2024
Сімферопольська	897; 783; 569	1099; 538; 559
Сумська	1993; 890; 480	2640; 1075; 782
Харківська	5903; підмайстрів та учнів не було	6937; підмайстрів та учнів не було ¹⁴⁷

На 1911 р. усі з названих у таблиці ремісничих управ були загальними, а Бердичівська продовжувала своє існування як спрощена¹⁴⁸. Остаточо ремісничі управи

¹⁴⁶ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. — Одесса, 1916. — С. 303–308.

¹⁴⁷ Ремесленники и ремесленное управление в России. — Петроград, 1916. — С. 6, 32, 42.

¹⁴⁸ Бородаевский С.В. Ремесленная промышленность на Западе и в России // Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной про-

перестали існувати згідно з декретом радянської влади про ліквідацію станових і цивільних чинів від 11 листопада 1917 р.

На розвиток ремісництва та його місцевих органів суттєво впливала держава, вважаючи їх своїм дітищем, неодноразово реформувала упродовж усього ХІХ ст. Реміснича сфера чутливо реагувала на розвиток промисловості, поступово відступаючи на задній план під тиском дешевшої та масової фабричної продукції модернізованого міста. Недаремно статистик Леонід Яснопольський назвав міські ремесла висхідними на шляху створення фабричної промисловості¹⁴⁹. У статистичних звітах про розвиток промисловості ремісництво «губилося» між відомостями про фабрики й заводи та кустарними промислами, проте залишалось на перших ролях у таких сферах, як чоботарство, гончарство, деревообробка. Припинення діяльності цехів вело до розвитку кустарництва, що його активно культивували, зокрема, земства.

1.3. Владні повноваження ремісничих управ

Цехова організація, як соціальне явище, виникла як згуртована корпорація, котра єдналась спільними економічними та культурними інтересами для захисту середовища ремісників-виробників, для здобуття та збереження власних прав, внутрішньої дисципліни, контролю над виробничими відносинами, цінами, збутом товарів. Цеховики стежили, аби прийшли ремісники не створювали в їхньому

мышленности в С.-Петербурге 1911 г. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 20.

¹⁴⁹ Яснопольский Л.Н. Рецензия на книгу С.И. Лысенко «Очерки домашних промыслов и ремесёл Полтавской губернии». — Х., 1904. — С. 2.

місті небажаної конкуренції. Із часом, упродовж не одного десятка років, цеховий устрій змінювався, слабшали його корпоративні зв'язки й як наслідок більшість повноважень цехових управ перейшли до ремісничих. Унаслідок запровадження державою спрощеного управління функції управ суттєво зросли, адже вони перебрали на себе повне керівництво колишніми цеховими ремісниками.

1.3.1. Контроль фаховості

Як і раніше, ключовим питанням у діяльності цехових і ремісничих управ упродовж ХІХ ст. залишалося сприяння фаховості, яка не відходила на задній план і про яку судили за якістю виготовлених товарів або наданих послуг. До цього держава додавала нові вимоги, що спричинили такі функції управ, як адміністративну (розпорядчо-виконавчу), фінансово-облікову та соціальну, з яких історики тривалий час найбільше виділяли фінансово-облікову, а першу і третю вважали побічними, не вартими уваги.

Про те, що реміснича управа покликана була сприяти майстерності ремісників та контролювати її, ішлося в усіх законодавчих документах з їх нормативним характером, починаючи від катерининського Ремісничого положення 1785 р. («о добром и исправном отправлении ремесла») до ремісничих статутів усіх редакцій, в яких наголошувалося, що відповідна управа «печётся об усовершенствовании искусств и мастерства и распространении оных»¹⁵⁰. Ремісник повинен виконувати власну роботу добре й демонструвати якісні вироби, без підроблення, обміру та обману («обмена, обмера и обмана»), — саме так звучали

---

¹⁵⁰ Устав о промышленности / Сост. М. Шрамченко. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 169.

вимоги, записані в Ремісничому статуті 1879 р. Кожен охочий до ремесла міщанин міг стати членом цеху за умови, що виготовлені ним предмети будуть схвалені старшиною і його товаришами.

Контроль за фаховістю управа здійснювала, починаючи від поділу майстрів на цехи, в яких би ті об'єднувалися за однаковим ремеслом числом не менше п'яти. Вона ж улаштовувала іспит на майстерність, після чого за позитивної оцінки видавала свідоцтво на право займатися ремісництвом. Щоб його отримати, вимагалось три роки бути підмайстром і мати власний, відповідний фаху, інструмент. Ремісничі свідоцтва видавалися на необмежений час, управа робила це самостійно, без узгодження з будь-якими органами чи установами¹⁵¹.

Із запровадженням спрощеного управління ремісниками могли стати ті 21-річні особи, які, отримавши свідоцтво з управи на звання ремісника, ставали власниками окремого господарства, де вони відкривали майстерню¹⁵². Свідоцтва, свого роду кваліфікаційні документи, на звання ремісника видавалися двох видів: одні — на необмежений час, інші — тимчасові. Ті, хто надав до казенної палати документи про звільнення від попередньої громади та прийомне від цеху, в якому він витримав випробування на майстерність і збирався працювати надалі, могли розраховувати на постійне свідоцтво. Тимчасові свідоцтва видавалися на термін, обумовлений у паспорті.

---

¹⁵¹ Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. — Т. 11. — Ч. 2. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 59, 79.

¹⁵² Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 441.

Управа надавала майстрам вивіску, яка, певною мірою, гарантувала їм вигідне становище при збуті товарів. Так, Київська управа постановила, аби вивіски виставлялися просто на вулиці й містили зображення кращих зразків товарів¹⁵³. До всього іншого, це неабияк допомагало неписьменним покупцям.

Законодавство не дозволяло об'єднуватися у цехи за етнічною ознакою, в релігійно-конфесійному розумінні, хоча в обох імперських столицях існував поділ на цехи у складі іноземців і росіян. Натомість подібні спроби створити два теслярських об'єднання у Чернігові 1818 р. (із росіян та «малоросіян») було визнано недопустимими, оскільки це не сподобалося генерал-губернаторові М.Г.Решніну та нібито не сприяло професійному розвитку ремісників¹⁵⁴. Подібна практика існувала здавна й у Кам'янці-Подільському, де не було поділу за етнічно-релігійними ознаками. Компроміс досягався черговістю обіймання посади цехмістра: два роки ним був католик, третій рік — православний. Такий спосіб облаштування цехів, на переконання Ю. Сіцінського, слугував асиміляції «росіян», вірменів і поляків, котрі мешкали в місті¹⁵⁵. Якщо з приводу асиміляції історик і перебільшив, то для відвернення соціально-релігійних конфліктів таке формування цехів було сприятливим.

Щодо ремісників з євреїв, то управа зобов'язана була перевіряти, чи справді ті, отримавши свідоцтво, займа-

---

¹⁵³ Ковалинський В. Срібний цех у Києві // Київські мініатюри. — Кн. 1. — К., 2006. — С. 152.

¹⁵⁴ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. — К., 2001. — С. 145.

¹⁵⁵ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. — К., 1895. — С. 230–231.

ються ремеслами¹⁵⁶, оскільки, аби мешкати поза межею осілости, ті могли набути свідоцтво майстра чи підмайстра, а потім не займатися ремісництвом. Більше того, щоб отримати це звання треба було три роки працювати підмайстром. Ті, хто не займався ремісництвом, висилалися на територію, що збігалася з межею осілости. У цьому разі реміснича управа повинна була виключити його зі списку ремісників¹⁵⁷ і тут її повноваження набували адміністративно-поліцейського відтінку, який убезпечував професійність ремісників, ураховуючи ситуацію, що складалася у краї з державним регулюванням проживання єврейського етносу.

Крім того, що ремісничі управи контролювали заняття ремісництвом, вони ще з'ясовували рівень майстерності та в разі конфліктів на цьому ґрунті перевіряли кваліфікацію. Для ілюстрації такої діяльності показовою стала перевірка київського майстра Меєра Каплана в 1877 р., який неякісно відремонтував годинник товаришеві київського губернського прокурора М.М. Котляревському. На скаргу останнього реміснича управа призначила перевірку, за результатами якої роботу майстра було визнано некваліфікованою і той сплатив власникові годинника 10 руб. сріблом. За декілька років історія повторилася — цього разу вже з солдатом, рядовим запасу С. Ковальовим. М. Капланові було запропоновано пройти випробування у срібному цеху, однак він так і не зміг упродовж дня

---

¹⁵⁶ Устав о промышленности фабрично-заводской и ремесленной, и пробирный устав с дополнениями и разъяснениями по 1 июня 1896 г. / Сост. А. Кобеляцкий. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 306–308.

¹⁵⁷ О мещанских и ремесленных управлениях: Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений. — Изд. 2-е, испр. и доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 353–354, 380.

виготовити анкер-штик, а тому був позбавлений свідоцтва, відповідно і права займатися годинникарством¹⁵⁸.

І такий випадок був непоодиноким. Про випробування в разі сумнівів щодо відповідності рівню кваліфікації йдеться в дослідженні Оксани Карліної, котра з'ясувала, що причиною конфлікту у середовищі ковальського цеху м. Дубно була слюсарно-ковальська непрофесійність майстра Несторовича, а тому члени цеху виясняли, у кого він навчався та скільки років перебував підмайстром¹⁵⁹.

Заведений порядок підтверджує і заява до Чернігівської ремісничої управи 1891 р. сина місцевого священика І. Неговського, який замовив у ремісника Пінчука пошиття осіннього пальта з оксамитовим коміром, однак той його зіпсував. Цеховий старшина передав виріб на експертизу, яка вияснила, що пошкоджену тканину не можна вже було більше нікуди використати, а тому Пінчук повинен і повернути її вартість замовнику, і сплатити штраф (5 руб.) до ремісничої управи. Той виконав присуд ремісничої управи¹⁶⁰.

Відстеження фахового рівня нерідко переростало у заборону займатися ремеслом іноземцям, особливо тоді, коли ті не брали свідоцтв у ремісничій управі. Харківські губернське правління й казенна палата 1824 р. розпочали серйозний наступ на іноземців, власників майстерень, аби усунути небажану конкуренцію¹⁶¹. Натомість у Києві

---

¹⁵⁸ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 674, арк. 1–7.

¹⁵⁹ Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Старий Луцьк: Наук.-інформ. збірник: Мат. XI наук. конф. «Любартівські читання», м. Луцьк, 22 травня 2015 р. — Луцьк, 2015. — С. 213.

¹⁶⁰ Державний архів Чернігівської області, ф. 141, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁶¹ Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). — Т. 2. — Х., 1912. — С. 164.

ремісничій управі було доручено на основі закону від 11 грудня 1861 р. надавати разом із поліцією дозвіл на тимчасове проживання євреїв, якщо вони отримали паспорт від губернатора та уклали угоди з майстрами, фабрикантами, заводчиками. Термін проживання визначався часом, на який було підписано угоди. Крім Либідської та Плоскої частин міста їм дозволялося разом із родинами мешкати за місцем їхньої праці¹⁶².

За Ремісничим статутом кожен майстер мав не лише знати ремесло, а й утримувати майстерню, однак, як запримітили київські каменотеси, купець із м. Василькова Н. Островський, хоча й володів майстернею, однак не був фахівцем, проте вміло прикирався здібними підмайстрами, що дозволяло йому витіснити конкурентів із такої прибуткової сфери, як виготовлення надгробних пам'ятників. На їх вимогу реміснича управа 1882 р. розпочала перевірку майстерності ремісників-євреїв, які могли придбати свідоцтво про майстерність, не проходячи іспиту, аби мати право мешкати в Києві¹⁶³. Ситуація, що складалася на ринку цієї професії, певно, як і всякої іншої, полягала в тому, що ремісники повинні були залишатися лише виробниками, а ставати організаторами підприємництва їм не дозволялося.

---

¹⁶² Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — 2-е собр. — Т. 36. — Отд. 2: 1861. — Санкт-Петербург, 1863. — № 37734: О порядке разрешения евреям постоянного и временного пребывания в городе Киеве.

¹⁶³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 535, спр. 13, арк. 2, 31. Ремісникам-юдеям дозволялося залишати смугу осілості на основі циркуляру міністра внутрішніх справ від 28 червня 1865 р., прийнятому задля зменшення там концентрації єврейського населення. Управи повинні були ретельно відстежувати, щоб на новому місці вони займалися саме ремеслами (див.: Устав о промышленности / Сост. М. Шрамченко. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 189).

Продемонструвати, як здійснювалася атестація на отримання кваліфікаційного звання майстра, може книга записів Борзнянської управи ремісничих цехів у Чернігівській губернії, яка успішно продовжувала іспитувати ремісників як у 1880-х, так і в 1890-х рр., видаючи їм свідоцтва на звання майстра й підмайстра, щоправда останнє набагато рідше зустрічалося в облікових записах.

Як правило, атестація відбувалося у приміщенні управи, за присутності її голови — М.В. Остапця, старшини того цеху, професія котрого наближалася до того заняття, з якого складався іспит. Як правило, це були старшини столярного, кравецького, ковальсько-пекарського цехів. Експертами для іспиту могли бути й запрошені майстри відповідного профілю, котрі мали багаторічний досвід перебування у цій професії. Фахівців із годинникарства, як правило, випробовував П. Силич, знаний місцевий майстер, виходець із дворянства. Виготовлена річ («пробная работа») оцінювалася, як правило, таким записом: присутні визнали виріб якісним, а претендента на звання майстра слід визнати таким, що розуміється у справі («вполне понимающим и заслуживающим в получении законного аттестата, т. е. свидетельства»)¹⁶⁴. Акт ревізування майстри підписували особисто, а за неграмотних розписувався один зі старшин.

Цікаво, що деяким охочим звання майстра присвоювалося без іспитів, вважаючи, що їх тривале заняття, від 15 і більше років, тим чи тим ремеслом, а також число підготовлених ними учнів (від трьох до п'яти осіб) дозволяє це зробити без спеціального іспиту. Без випробування видавалося свідоцтво й тим особам, які вже мали атестати, проте їх слід було кодифікувати у свідоцтва. Із

---

¹⁶⁴ Державний архів Чернігівської області, ф. 1080, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

таким проханням звернувся до управи козак із Борзни В. Лиман, на майстерність якого з покрівлі будівель та оклеювання шпалерами кімнат указував атестат, виданий йому 1892 р. Лібаво-Роменською залізничною майстернею¹⁶⁵. До категорії фахівців, які не потребували спеціального випробування, було віднесено й тих, котрі навчалися ремеслу в родинях, де з діда-прадіда займалися ремісництвом. До таких був зарахований колишній унтер-офіцер П. Буряк, батько і дід якого були цеховими. Без випробування отримав свідоцтво міщанин Борзни М. Новорошкін, який понад 25 років займався лимарським ремеслом і мав більше п'яти учнів. У 1896 р. без випробування отримав свідоцтво і борзнянський міщанин К. Лукаш, котрого вся округа знала як багаторічного вправного пекаря й кондитера.

До випробування Борзнянська реміснича управа підходила вибірково, не вдаючись до формальності, зокрема в тих випадках, коли свідоцтво за давністю часу зношувалося і його перевидавали без атестування власника з відповідним записом у книзі актів — «переменяно» або «перемена ветхого»¹⁶⁶.

Найпопулярнішим серед інших, а саме — ковалів, пічного і штукатурного ремесла, годинників, палітурників, кравців, покрівельників, кімнатних поклейників, шапкарів, заготівельників шкір для черевиків і штиблет, миловарів — усе ж було звання майстра з позолоти, вирізання по дереву та золотарного ремесла. Проте зустрічалися й бажаючі отримати кваліфікаційне посвідчення з виготовлення напоїв (хлібного, фруктового квасу), сортувальників хлібного, лляного, пенькового зерна тощо.

---

¹⁶⁵ Державний архів Чернігівської області, ф. 1080, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁶⁶ Там само, арк. 7.

До тих ремесел, які почали набувати популярності, слід зарахувати майстрів із пошиття дамського одягу, корсетів, взуття, із фарбування бавовняних тканин, що свідчило про відповідний поділ праці, адже серед майстрів переважали особи жіночої статі. У 1893 р. звання майстрині здобули донька відставного унтер-офіцера Іванова з Климова Чернігівської губернії¹⁶⁷. 1895 р. борзнянська міщанка Ф. Фрейдін отримувала посвідчення майстра з пошиття дамського одягу за «лодзинською методою»¹⁶⁸. Сьогодні важно визначити, у чому вона полягала, але однозначно можна стверджувати, що зародилася вона в польському місті Лодзі, центрі бавовняної промисловості Царства Польського. Як і те, що ремісники йшли за зміною моди і впроваджували нові технології у власному виробництві.

Появу впродовж 1870-х рр. жінок-майстринь у Житомирі зауважила й дослідниця з Луцька, яка назвала їх чисельність — 51 підмайстриня¹⁶⁹. Відповідно, з'явилися майстри з ремонту швейних машинок, першим з яких отримав свідоцтво в Борзні міщанин Микола Скорик. На право займатися голінням, підстриганням волосся та зачісками також вимагалось кваліфікаційне свідоцтво. Із проханням про випробування зверталися не лише ремісники, а й вихідці з інших станів, які самостійно набули практичних навичок і прагнули їх офіційно затвердити. Серед них — борзнянські козаки, селяни, міщани, купці, колишні рядові та нижні військові чини, рідше дворяни та вихідці з сусідніх із Борзною міст — Сосниці, Коропа,

¹⁶⁷ Державний архів Чернігівської області, ф. 1080, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

¹⁶⁸ Там само, арк. 13.

¹⁶⁹ *Мартинчук С.В.* Ремісничі цехи в економічному житті Житомира в другій половині XIX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. — Вип. 11 (236). — Луцьк, 2012. — С. 24.

Конотопа, Чернігова, Новгорода-Сіверського, Стародуба, Суража, Кролевця, Ніжина Чернігівської губернії. Крім них, були вихідці й з інших губерній, зокрема Полтавської (Миргород, Прилуки), Подільської (Кам'янець-Подільський), Волинської (Корець), Київської (Макарів, Ржищів), Катеринославської. Зверталися щодо випробування й ремісники Курської губернії, найчастіше з Путивльського повіту, міст Могильовської (Гомель), Мінської, Гродненської (Слонім), Вітебської, Віленської губерній. Серед тих, хто спеціально приїздив для складання іспиту, були євреї, які відрізнялися мобільністю, і в пошуках заробітку набували тієї майстерності, котрої потребували люди, серед яких вони мешкали. Не випадково, що вони приїздили навіть із Келецької губернії Царства Польського.

Житомирська ремісничка управа також постійно займалася іспитуванням ремісників. Упродовж 1892 р. вона видала 67 свідоцтв на звання майстра й серед них на такі запитувані ремесла, як кравець — 19, столяр — 7, швець — 5 та ін. Деякі ремісники не відразу склали іспит, їм у цьому разі управа пропонувала повернутися до нього за певний час. На відміну від Борзнянської управи Житомирська приймала іспити й в іноземців, зокрема чехів, турок, німців¹⁷⁰.

Показником добре налагодженої перевірки фахової майстерності та забезпечення ремісників свідоцтвами стала діяльність Бердичівської ремісничої управи, чий досвід використовували інші органи влади. Так, Олександрівська міська управа на Катеринославщині, запроваджуючи реєстрацію ремісників у власному місті, скористалася

---

¹⁷⁰ *Мартинчук С.В.* Ремісничі цехи в економічному житті Житомира в другій половині XIX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. — Вип. 11 (236). — Луцьк, 2012. — С. 26.

практикою саме Бердичівської управи для перевірки майстерності й видачі свідоцтв євреям-ремісникам, які на 1912 р. створили власну громаду в місті¹⁷¹.

Вимога майстерності стала одним із суттєвих чинників появи серед цеховиків фахівців високого рівня, чії вироби ставали взірцем високої культури виготовлення. Посаду цехмістра київських ювелірів обіймав, наприклад, знаний золотар Ф. Коробка (Коробкін), який виготовляв позолочені іконостаси для Києво-Печерської лаври й отримував від монастиря схвальні свідоцтва. До слова мовити, умови праці в його майстерні на порядок були вищими, ніж в решти майстрів. Він свого часу очолював Київську ремісничу управу¹⁷². Високохудожні іконостаси, як правило, виготовляли добрі майстри і їх майстерність відзначалась адміністративними органами. Серед них — київський майстер-ювелір З. Брезгунов, котрий опрацював євангелія Києво-Печерської лаври¹⁷³. Майстер столярних справ і золотарства А. Прокоф'єв за виготовлення іконостасу для православного собору в Кам'янці-Подільському та його збереження був представлений 1878 р. до відзначення золотою медаллю¹⁷⁴. Кияни цінували також кравця-ремісника Касторі — пошитий у нього одяг уважався наймоднішим у місті¹⁷⁵. Славилися й вироби київського ткацького цеху, де виготовляли хустки, білі, мережані

---

¹⁷¹ Орлянский С. История евреев Запорожья. — Кн. 1: 1780 — февраль 1917 г. — Х.; Запорожье, 1997. — С. 35–36.

¹⁷² ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 1624; Робітничий рух на Україні (Становище та боротьба робітничого класу, 1861–1884 рр.). — К., 1986. — С. 34.

¹⁷³ Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI–XIX столітті на Україні. — К., 1924. — С. 13.

¹⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 57, спр. 202, арк. 1.

¹⁷⁵ Паталеев А.В. Старый Киев: Из воспоминаний Старого грешника. — К., 2008. — С. 139.

намітки¹⁷⁶. Не випадково, однією з перших промислових виставок у Росії стала в 1884 р. одеська з її ремісничим павільйоном¹⁷⁷. Ремісники запрошувалися й на різні сільськогосподарські виставки досягнень місцевого господарства, зокрема на Харківську 1880 р.¹⁷⁸.

І все ж конкуренція, як засіб поліпшення якості товарів, не стала повсюдним явищем у ремісничому середовищі. До такого висновку дійшов М. Домонтович, вихованець Полтавського кадетського корпусу, військовий історик, який описував Чернігівську губернію в 1860-х рр. У Чернігові він зауважив 12 цехів — шевський, із пошиття одягу, теслярський, малярний, скляний, ковальський, золотих і мідних справ, годинникарський, малярний, каретний, шпалерний. Більшість міщан були євреями, одночасно займалися декількома ремеслами, а в результаті мало хто з них був добрим майстром¹⁷⁹.

Водночас видача свідоцтв на право займатися ремісництвом набула ненормальної форми, коли її почали використовувати євреї, щоб поселитися поза смугою осілості. Про те, як це відбувалося в Київській ремісничій управі, описав один зі старожилів. До ремісничої управи по таке свідоцтво зверталися сотні осіб. Екзамен відбувався зранку і прохач лише вказував, на який фах він прагнув би отримати документ, потім сплачував 3 руб. і

---

¹⁷⁶ Історія української культури. — Т. 4. — Кн. 2: Українська культура другої половини ХІХ ст. — К., 2005. — С. 1165.

¹⁷⁷ *Лінднер Райнер*. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. — К.; Донецьк, 2008. — С. 393.

¹⁷⁸ Харьковская сельскохозяйственная выставка 1880 года: Отчёт распорядительного комитета. — Х., 1881. — С. 227.

¹⁷⁹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 596.

свідоцтво було вже в його кишені¹⁸⁰. Таку схему поведінки євреї демонстрували не лише в Києві, а й інших містах, де їм удавалося досягти порозуміння з керівниками управи. Щоб змусити євреїв-ремесників насправді займатися ремісництвом згідно з отриманим свідоцтвом, закон зобов'язував управи час від часу здійснювати перевірки. Та навіть більше: якщо виявиться невідповідність занять із виданим свідоцтвом, управа через казенну палату могла порушувати питання про виключення таких осіб зі складу цеху¹⁸¹.

У 1877 р. київський губернатор підтримав думку поліцмейстера про створення особливої комісії, до якої ввійшли б компетентні особи, обрані кожним цехом, і разом із чиновниками поліції перевіряли ремісників єврейського походження. Однак на це не пристав генерал-губернатор, котрий уважав, що такий крок, можливо, і буде дієвим, але він — незаконний, а тому вказав, що поліція сама повинна відстежувати відповідність занять отриманим свідоцтвам¹⁸².

Адміністративні повноваження ремісничої управи полягали у виконанні розпоряджень магістратів, дум, поліції. Її голова мав право скликати цехових старшин на зібрання, примушувати їх до прискореного виконання владних розпоряджень, у протилежному разі беручи під варту, а «в случае нерядения — отрешать от должности». Йому скаржилися підмайстри й учні, якщо майстри не дотримувалися умов праці та практикували рукопри-

---

¹⁸⁰ [Ярон С.Г.]. Киев в восьмидесятих годах: Воспоминания старожила. — К., 1910. — С. 37.

¹⁸¹ Городовое положение 11 июня 1892 год а с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. — Изд. 6-е, испр. и значит. доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1908. — С. 517.

¹⁸² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 56, спр. 89, арк. 4.

кладство. Саме таку скаргу підмайстра Г. Стороженка розглядав голова Київської ремісничої управи в 1866 р. У ній йшлося про побиття скаржника золотих і срібних справ майстром М. Бишевським за те, що він із ним сперечався¹⁸³.

Голова міг перевіряти ремісничу й цехову скарбницю, діловодні книги, звертати увагу на учнівство, зокрема на якість навчання та щоб майстри не переманювали учнів один в одного. Управа давала дозвіл на виключення будь-якого ремісника з цеху, як і на зарахування до нього. Дещо подібними були обов'язки й у цехового старшини, і найперше — вести облік ремісників свого цеху разом із членами родини, знати їх матеріальне становище. Його ж держава зобов'язувала збирати всі грошові платежі, спонукати до виконання всіх повинностей. Він же скликав ремісників на сходи, обов'язково хоча б раз у квартал, та стежив, аби між ремісниками не розгоралися конфлікти. В інтересах кожного цеху йшлося про виявлення ремісників, які, не маючи цехового права, виготовляли та збували певні товари¹⁸⁴.

Становище євреїв Миколаєва уподібнювалося до перебування їх у Києві, утім згодом міська адміністрація поставилася до них набагато суворіше, адже це було місто військового суднобудування, що стало однією з причин заборони євреям мешкати тут. У 1829 р. Миколаїв вивели з межі осілості, заборона євреям проживати тут протрималася до 1860-х рр. На вимогу місцевої ремісничої управи євреї спершу мали приписатися в містах єврей-

---

¹⁸³ Робітничий рух на Україні (Становище та боротьба робітничого класу, 1861–1884 рр). — С. 38–39.

¹⁸⁴ Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. — Т. 11. — Ч. 2. — С. 58.

ської осілості й лише у цьому випадку могли приїздити до міста та займатися «продуктивною» діяльністю¹⁸⁵.

1.3.2. Фіскально-облікові повноваження

Фіскально-облікові повноваження цехової й ремісничої управ полягали у складанні та веденні первинної документації обліку всіх ремісників міста. Аби не загубився жоден платник податку управа передавала списки ремісників до міських дум для укладання ревізських реєстрів, згідно з якими стягувалися платежі. Їх розмір неодноразово змінювався, ініціатором чого була верховна влада. За Павла I та Олександра I відбулося підвищення розмірів податку для всіх ревізських душ. При Миколі I укладалися положення про статки і витрати для кожного губернського міста. 1835 р. зокрема Харків отримав таке положення, у якому визначалося кількість рублів, що їх мав сплатити майстер, підмайстер і робітник до управи. Ця сума поділялася пополам, одна частина йшла до ремісничої скарбниці, інша — до міської. Від цього збору звільнялися муляри, пічники, теслі, штукатури, бо їх робота вважалася такою, що й без того приносила користь місту. Вразі його несплати реміснича управа позбавляла ремесло його вивісок¹⁸⁶.

За положенням про порядок стягнення з міських громад грошових зборів від 28 червня 1838 р. ті вже поділялися на чотири категорії: державні податки, земські повинності, громадські потреби й на поповнення різних

---

¹⁸⁵ *Шукин В.В., Павлюк А.Н.* Земляки: очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII — начало XX вв.). — Николаев, 2009. — С. 60, 115.

¹⁸⁶ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 13. — Отд. 1: 1835. — Санкт-Петербург, 1836. — № 8293.

державних стягнень¹⁸⁷. У 1846 р. з'явився новий указ про порядок грошових зборів із міщан і цехових, суть якого зводилася до поліпшення справляння податків.

Громадам було дозволено вибирати крім старост по одному чи більше помічників. Їх кількість залежала від числа членів громади (одна особа — на громаду від 300 до 1000 ремісників). Крім цього враховувалися й великі відстані між ремісницькими домогосподарствами, а тому зі збільшенням числа помічників ті частіше могли відвідувати майстрів, збираючи з них належні грошові суми. Компетенція та обов'язки помічників обумовлювалися інструкцією, згідно з якою за кожним визначалася конкретна ділянка. Збір коштів вівся відповідно до податкового зошита, в якому було зазначено прізвища господарів із сумою до сплати за кожну душу родини¹⁸⁸.

Староста та члени управи, аби уникнути порушень у фінансовій сфері, щомісячно перевіряли прибутково-видаткові книги, звіряючи їх із квитанціями. Згідно з законодавчими розпорядженнями, і староста, і його помічники мали стежити, аби ремісники вчасно сплачували податки, а терміни визначалися кожною половиною року. Якщо податок не сплачено, а ремісник мав нерухому власність, як-от крамниця, земля, млин, що приносили прибутки, то, за рішенням громади, цим майном покривалася недоїмка. Власність могли й продати, за винятком предметів першої необхідності (одяг, посуд, знаряддя праці, робоча худоба, продукти). Громада могла також наполягати, аби платник пішов на заробітки. Якщо

---

¹⁸⁷ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград, 2007. — С. 297; ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 13. — Отд. 1: 1838. — Санкт-Петербург, 1839. — № 11366.

¹⁸⁸ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 21. — Отд. 2: 1846. — Санкт-Петербург, 1847. — № 20714.

й це не допомагало, то, знову ж таки через рішення громади, виникало питання розпродажу власності шляхом публічного торгу¹⁸⁹.

На Правобережжі, якщо міста й містечка перебували у приватній власності, цехи сплачували щорічний чинш на користь власника. На початку XIX ст. в м. Дубно цехові ремісники відшкодовували власникові за право займатися ремісництвом такі суми: різницький юдейський — 600 руб., християнський — 150 руб., пекарський — 60 руб., ковальський — 30 руб., кушнірський і шевський — по 15 руб. Розмір чиншу обумовлювався спільною угодою та свідчив, що чимало цехів були доволі заможними. Скажімо, луцький єврейський різницький цех сплачував 600 рублів, що в рази перевищувало чинш інших як юдейських, так і християнських цехів¹⁹⁰.

Реміснича управа організовувала збирання податків, вона ж контролювала сплату та здачу коштів за звітною документацією. Розкладка податків змушувала найретельніше займатися обліком ревізських душ, укладанням ревізських реєстрів і посімейних списків, ураховуючи заможних, середніх та бідних, сімейних, літніх, немічних, малолітніх, неодружених. Адже хтось із ремісників сплачував неповний оклад або й зовсім звільнявся від нього. Облік вівся шляхом занесення до списків кожного платника. Отримання коштів від цехових старшин, у тому числі й недоїмок, ремісничий голова повинен був оформити відповідними квитанціями, а вже потім передавати їх у повітове казначейство. Частина з них віддавалася до

---

¹⁸⁹ Сборник узаконений. — С. 172.

¹⁹⁰ Карліна О. Податки та повинності міст і містечок Волинської губернії у першій половині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. — Луцьк, 2004. — С. 54; *Ії ж.* Цехова організація ремесла в містах і містечках. — С. 206.

міської думи, а частина — залишалася у цеху, решта йшла до загальної ремісничої управи. В її канцелярії велися книги для запису приймання щорічних казенних податків. Скажімо, за 1826 р. усі 14 київських цехів прозвітували управі про здачу коштів. Власні ж гроші вони витрачали, не запитуючи дозволу магістрату, та, як правило, вони йшли на утримання цехового подвір'я, придбання нерухомої власності, на «ралець» (подарунок, підношення), поминальні почесті, на свічки й церкву, папір, виконання громадських обов'язків, платню ремісникам і судові справи¹⁹¹.

Ремісники-християни Полтавського м'ясицького цеху сплачували на утримання ремісничої управи в 1820-х рр. від 8 до 10 руб. щорічно, ремісники-юдеї — по 10 руб.¹⁹² Через 20 років гласний Полтавської думи ревізував ремісничу управу й прийшов до висновку, що практично не існує ні повноцінного контролю за надходженням коштів, а відповідно і за їх витрачанням. Спроби магістрату притягти до відповідальності ремісничого голову С. Смолянського за розтрату спільних коштів не дали бажаного. Як і втручання губернського правління, яке виявило суттєві присвоєння зібраних коштів цеховими старостами, які здавали в касу ремісничої управу лише їх частину¹⁹³.

Внески кожного київського цеху суттєво відрізнялися, найбільше платив музичний — 6335 руб., за ним ішов ковальський — 5498; найменше — бондарський і кра-

---

¹⁹¹ *Лазаревська К.* Київські цехи в другій половині XVIII — та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. М. Грушевського. — К., 1926. — С. 305.

¹⁹² *Павловский И.Ф.* Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевская старина. — 1905. — Кн. 11/12. — С. 268.

¹⁹³ *Его же.* Полтава: Исторический очерк. — Полтава, 1910. — С. 304–306.

марський — по 1540 руб. Про отримання грошей від ремісничої управи розписувався бурмістр Лакорда, котрий тоді очолював магістрат¹⁹⁴. А в 1856 р. м'ясницький цех у Києві мав сплатити суму 620 руб. — саме її було прописано в податковому зошиті, врученому збирачеві І. Новицькому (він, до речі, не зробив цього вчасно, тож почала наростати недоїмка)¹⁹⁵. У Житомирі на 1896 р. спостерігаємо дещо іншу картину. До скарбниці ремісничої управи шевський цех вніс 28 руб., різницький — 24 руб. Найменшими були внески від таких цехів, як писарський та цирульницький — від 1,15 руб. до 1,85 руб. Функціонування таких цехів пояснювалося губернським статусом Житомира, в установах якого служили чиновники, котрі потребували послуг переписувачів і цирульників¹⁹⁶.

Реміснича управа отримувала кошти на власне утримання. Для Київської в 1881 р. кожен ремісник сплачував, наприклад, 3 руб. Вона ж встановила й інші розцінки: видача свідоцтва на звання підмайстра обходилося від 3 до 5 руб., за вступ до цеху належало внести 2 руб., за відкриття майстерні — 25 руб.¹⁹⁷ Розміри внесків ремісників до цехової скарбниці були неоднаковими навіть в одному місті. Так, у Житомирі члени шевського цеху платили: ремісники-християни — від 30 до 60 коп., ремісники-юдеї — від 30 коп. до 1 руб.¹⁹⁸ Водночас управі держава надала право карати неплатників податку

---

¹⁹⁴ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 241.

¹⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 32, спр. 1149, арк. 14.

¹⁹⁶ *Мартинчук С.В.* Ремісничі цехи в економічному житті Житомира. — С. 26.

¹⁹⁷ *Кулінська С.Ю.* Реорганізація ремісничого управління Києва у другій половині XIX ст. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* — К., 1999. — С. 61.

¹⁹⁸ *Мартинчук С.В.* Ремісничі цехи в економічному житті Житомира. — С. 25.

(у Києві, скажімо, тих направляли до виправного будинку)¹⁹⁹.

Процедура сплати коштів в Києві виглядала таким чином. Цехові старшини (а в місті вони традиційно мали назву цехмістрів) приймали гроші від збирачів у кожному цеху. Передачу коштів супроводжував письмовий звіт, в якому зазначалася сума, що мала йти в казначейство, і та, яка залишалася на цехові витрати. У 1838 р. один із київських цехмістрів, а саме М. Орлен, у звіті вказав 4903 руб. 19 коп., з яких на потреби цеху було виділено 458 руб. 41 коп., що становило понад 9% від загальної суми. На ці кошти організовувалися вибори ремісничого голови, винаймалися нічні сторожі. Вони ж витрачалися на канцелярські потреби (папір, чорнила, нитки, сургуч тощо)²⁰⁰.

Спроби управ на власний розсуд займатися поборами, до чого вони не раз удавалися, намагаючись поліпшити фінансові справи, влада рішуче припиняла. У 1855 р. цехмістер м'ясного цеху в Брацлаві К. Білецький почав збирати платню з селян, котрі привезли м'ясо на місцевий базар. Його пояснення, що зібрані кошти підуть на традиційне придбання воску для свічок із подальшою передачею їх у церкву, не врятували ситуацію. Справу було передано на розгляд судової карної палати²⁰¹.

---

¹⁹⁹ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 1087.

²⁰⁰ Там само, оп. 2, спр. 172.

²⁰¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 168, арк. 773, арк. 2. Згідно з промисловим статутом, цехова управа повинна була вносити в міську цехову церковну казну 1,50 руб. (див.: Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. — Т. 11. — Ч. 2. — С. 76). Цю повинність П. Клименко назвав «вітарною» та з'ясував, що вона була притаманна давнім західноруським цехам (див.: *Клименко Ф.В.* Западнорусские цехи XVI–XVIII вв.). — К., 1914. — С. 23.

При витраті значних коштів на власні потреби, як, наприклад, ремонт приміщень, управа повинна була отримати дозвіл від міністерства внутрішніх справ. Зокрема Київська, постійно винаймаючи помешкання у приватних будівлях, була переведена до споруди кушнірського цеху. А коли там завалилася стеля, то губернатор, зважаючи на те, що управа сплачувала 31,3 тис. руб. податку, виклопотав 1854 р. дозвіл від МВС, аби ремонт відбувся не лише її коштом, а й на гроші міста²⁰². Це був чи не єдиний випадок, коли витрачання зібраних значних сум відбулося в інтересах управи, та й то лише після дозволу центрального відомства.

За всіх затрачуваних зусиль ремісничі управи повністю не сплачували державного податку й за кожною рахувалися суттєві недоїмки, що свідчило про недбальство у фінансових справах. Київська управа на 1876 р. мала заборгованість близько 40 тис. руб. Губернське правління спробувало змусити старшин пояснити ситуацію, а створена комісія під опікою губернатора повинна була детально з'ясувати причини таких податкових негараздів і запропонувати дієві заходи, аби припинити наростання недоїмок²⁰³.

Згодом збір коштів повсюдно ставав дедалі важчим через недосконалу фінансову систему, вимагаючи загальнодержавного реформування. Ось як про це свідчив старшина київського бондарського цеху на початку 1860-х рр. Йому без помічників обійти усіх цехових було нелегко, тим паче, що вони вже працюють не у цехах, а на Київському арсеналі, у міських майстернях, на залізниці.

---

²⁰² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 84, спр. 672, арк. 40.

²⁰³ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 2541, арк. 50.

Із будинку вони виходять о 4-й год., а повертаються — о 19-й. А деякі навіть свідомо уникають зустрічі з ним²⁰⁴.

І все ж, незважаючи на ліберальні реформи 1860–1870-х рр., регіональна влада не змогла запропонувати більш дієвого механізму справляння державних податків, як доручити його, принаймні в Києві, ремісничій управі. Упродовж чотирьох років Київське губернське правління через поліцію збило дані про всіх ремісників у місті та розділило їх на вісім цехів, до кожного з яких було зараховано ремісників, близьких за характером виробництва, як-от до столярного цеху ввійшли — теслі, шпалерники, бондарі, склярі, щіточники. Можна говорити, що ці нові цехи створювалися радше для обліку, аніж для виробничих стосунків. Ця зміна ще більше увиразнюється створенням «складних» цехів, до яких було віднесено фахівців різних, не подібних за фахом спеціальностей. Крім виробників продуктів споживання за ними рахувалися пічники, сажотруси, виготовлювачі штучних квітів²⁰⁵. Скоріше за все, їх об'єднали в один цех за наданням різноманітних послуг киянам.

Функції обліку стосувалося й виконання рекрутської, а потім і загальновійськової повинностей та інших державних або міських доручень. Підготовку до рекрутських наборів ініціював губернатор, який був і залишався найбільш відповідальним перед верховною владою за їх успішне проведення. Його розпорядження про набір надходило в усі інстанції, і реміснича управа починала готувати списки рекрутів. У Києві, наприклад, вона скликала всіх ремісничих старшин та вирішувала, як його краще забезпечити. У 1872 р. набір тривав із 15 січня по

---

²⁰⁴ Кулінська С.Ю. Реорганізація ремісничого управління Києва у другій половині XIX ст. — С. 58.

²⁰⁵ Там само. — С. 60.

15 лютого й розкладка здійснювалася з такого розрахунку: 6 рекрутів на 1000 міщан²⁰⁶. На відміну від інших повинностей рекрутський набір повинен був виконуватися безумовно й без обговорень.

У містах, котрі потрапили під чинність Міського положення 1870 р., видачу паспортів доручили ремісничим управам²⁰⁷. Оскільки ремісники та міщани мали право від'їздити з міста, то, ураховуючи наростаючу потребу заробітків, видача паспортів ставала однією з головних складових її діяльності. До цього важливо додати й видачу посвідчень для їх отримання, таких, як посвідок на проживання в разі зміни місця перебування.

1.3.3. Соціальна відповідальність

На ремісничу управу, як і на інші станові органи, верховна влада покладала низку завдань соціальної відповідальності, котрі полягали в матеріальній підтримці родин тих ремісників, які на старість не могли себе забезпечити чи то через каліцтво, чи то через інші причини. Виразно про матеріальну підтримку було сказано в ремісничих правилах, що управа для «увечных ремесленников, их вдов и сирот есть истинный попечитель». На цей вид допомоги кожна реміснича управа виділяла певну частину власних коштів (Київська, наприклад, у 1896 р. — 600 руб.)²⁰⁸.

Місцева влада покладала на неї ще один суттєвий обов'язок, який полягав у контролі за тим, щоб праця

---

²⁰⁶ Державний архів м. Києва, ф. 163, оп. 55, спр. 11, арк. 1.

²⁰⁷ Сборник узаконений / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 218; ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 45. — Отд. 3: Приложение до № 48498. — Санкт-Петербург, 1874.

²⁰⁸ Державний архів Київської області, ф. 320, оп. 2, спр. 803, арк. 8.

ремісників та учнів-підлітків у майстернях, котрі належали господарям-майстрам, відповідала певним санітарно-гігієнічним нормам. Перевірка чиновниками Київського губернського правління в 1865 р. ремісничих майстерень виявила цілу низку порушень — тісні, сирі приміщення й нічний відпочинок просто на робочих місця, де працювали діти. А тому вона зобов'язала членів управи взяти під контроль дотримання майстрами прописаних зауважень. Унаслідок цього Київська реміснича управа оштрафувала на користь власної скарбниці 38 осіб господарів-майстрів — по 5 руб. кожного за відкриття майстерень без її дозволу, та попередила про постійний контроль щодо умов праці, надрукувавши цю вимогу в місцевій пресі²⁰⁹.

Певно, що ремісники розраховували на підтримку свого станового органу, адже скарги про недотримання належних умов праці подавали саме управі. Голова Київської ремісничої управи Росіянов ужив доволі дієвих кроків, розпорядившись призначати в кожную дільницю або й квартал Києва по два депутати для контролю, аби власники майстерень відповідально ставилися до своїх обов'язків та утримували робочі приміщення сухими, теплими, чистими. Відчуваючи підтримку управи, учні сміливо поскаржилися на майстра каретних справ Ресміллера, якого було викликано в ремісничу управу. Оскільки він не з'явився, то його оштрафували на 20 руб., що мало послужити попередженням іншим власникам майстерень²¹⁰.

У разі смерті ремісника управа брала на себе представництво у заходах із захисту його майна, опис якого

---

²⁰⁹ Робітничий рух на Україні (Становище та боротьба робітничого класу, 1861–1884 рр.). — С. 32.

²¹⁰ Там само. — С. 46–47.

здійснювався поліцейським чиновником лише за присутності ремісничого голови. Під опікою управи перебували не лише скалічені ремісники, а і їхні вдови та діти. За наявності неповнолітніх дітей управа переймалася, аби вони оволоділи будь-яким ремеслом, могли виховуватися у сирітському будинку, або ж передавала їх родичам чи віддавала на виховання охочим. Більше того, реміснича управа повинна була опікуватися тим, щоб діти до 13 років, що зростали в повних сім'ях, навчалися ремеслу в тому ж місті, де мешкали їхні батьки. Якщо останні не мали коштів, або не усвідомлювали свою відповідальність за дітей, то управа сама віддавала їх на навчання до майстра, беручи до уваги бажання та здібності²¹¹. Інтереси сиріт відстоювали депутати від ремісників, обрані до сирітських судів, принаймні так було не лише в Кам'янець-Подільській управі²¹². До названих повноважень слід додати поручительство, що стало однією зі складових соціальної функції управи. Київська реміснича управа не раз брала під свою опіку ремісників, які позичали кошти в губернському приказі громадської опіки²¹³.

Серед інших управ соціальним захистом виділялася Харківська, адже утримувала богадільню, попечительну раду котрої традиційно очолював ремісничий голова (на 1897 р. — О. Штейфон, на 1906 р. — Н. Грунтенко), а

---

²¹¹ Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. — Кн. 11. — Ч. 2. — С. 58; О мещанских и ремесленных управлениях: Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений. — Изд. 2-е, испр. и доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 359.

²¹² *Задорожнюк А., Реєнт О.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — К., 2008. — С. 57.

²¹³ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 33, арк. 1.

членами були місцеві ремісники. Розташовувалася вона на вулиці Катеринославській, 109²¹⁴. На кінець XIX ст. виникли й інші форми соціальної підтримки, зокрема у Харкові діяло Товариство взаємної допомоги ремісників²¹⁵.

Харківська реміснича управа утримувала парафіяльне училище, яке у загальній міській п'ятизначній нумерації було третім. Містилося воно на Вознесенській площі у власній будівлі. У 1884 р. закон Божий тут викладав священник Г. Чоботарьов і три вчителі, один з яких — І. Струтинський — мав житло в будинку ремісничої управи на вулиці Старомосковській. Про точне число учнів відомостей виявити не вдалося, але однозначно заклад був чималим (близько 90 дітей), оскільки у школі працювали троє вчителів. А про те, що тут навчалися й дівчатка, свідчить праця вчительки Н. Сальникової²¹⁶. Миколаївська реміснича управа також переймалася освітою дітей ремісників і 1893 р. заснувала початкове міське училище під власною опікою²¹⁷.

У Сумах реміснича управа з 1802 р. перебрала на себе витрати з похованням ремісників, для чого існував фонд (335 руб.)²¹⁸. Натомість у Чернігові спостерігалася дещо

---

²¹⁴ Харьковский календарь на 1897 год. — Х., 1897. — С. 20; Харьковский календарь на 1906 год. — Х., 1906. — С. 20.

²¹⁵ Чорний Д.М. Ремісники Харкова і Чернігова на початку XX ст.: порівняльна характеристика суспільної верстви // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — Вип. 871. — Х., 2009. — С. 21.

²¹⁶ Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. — Х., 1884. — С. 24, 246.

²¹⁷ Шукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки: очерки истории еврейской общины города Николаева. — С. 117.

²¹⁸ Материалы анкеты 1893 г. // Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — Москва, 1952. — С. 201.

інша ситуація — тут за цехові прапори, які надавалися для поховання, бралися кошти, що надходили до каси ремісничої управи²¹⁹.

Якщо говорити про Київську управу ремісничих цехів, то вона забезпечувала цілу низку соціальних потреб: призначала опікунів дітям-сиротам, займалася розшуком спадкоємців, виділяла кошти на утримання кладовищ тощо. Нерідко сплачувала за лікування ремісників у Кирилівських богоугодних закладах. Вона ж опікувалася учнями, які перебували на навчанні в майстрів. Недавно міщанка Пилипенкова просила управу розірвати угоду, яку вона уклала з київським каретним майстром Г. Венгрином 1870 р., адже той жорстоко поводився зі своїми учнями, та просила дозволити передати сина на навчання іншому майстрові²²⁰.

Сімферопольська реміснича управа продовжувала займатися учнівством і тоді, коли ця форма навчання фаху відійшла в минуле. Вона власним коштом направляла учнів на безкоштовні курси малювання та креслення при міській думі. Керч-Єнікальська управа утримувала початкову школу, виділяючи на неї 1450 руб. щорічно.

З усіх управ лише Одеська утримувала ремісниче училище, відшкодовуючи для нього 9600 руб. Згідно з його статутом, схваленим Олександром II 26 жовтня 1862 р., управа призначала одного зі старшин, виділяючи йому щорічне жалування (400 руб.), аби він був там наглядачем. Їй було доручено направляти до школи кращих майстрів для навчання ковальській справі, а також навчатися теслювати та столярувати. Вона матеріально

---

²¹⁹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Черниговская губерния. — С. 596.

²²⁰ Робітничий рух на Україні (Становище та боротьба робітничого класу, 1861–1884 рр.). — С. 91.

підтримувала школу, організовувала надходження благодійних внесків, замовляла виготовлення різних товарів, кошти від продажу яких ішли на шкільні потреби. Її члени брали участь у випускних іспитах. Аби підтримати дітей Одеська реміснича управа нагороджувала здібних похвальними листами, що дозволяло їм потім претендувати на звання підмайстра²²¹. Крім того, надавала ще 600 руб. на підтримку учнів, які навчалися в інших школах міста²²².

Щодо інших можливостей підтримки, то соціально перспективними виявилися різні ощадні товариства. Сумська реміснича управа організувала позичково-ощадну касу, котра, як найбільш доступна для соціальних верств із невеликими статками, користувалася значним попитом. У Звенигородці, повітовому місті Київської губернії, ремісники заснували таку ж касу у складі правління та ревізійної комісії, якою керував обраний голова. Її члени, а їх було понад 300 осіб, встановили розмір внесків — 5 руб. На балансі цієї каси було до 5 тис. руб.²²³, якими за потреби могли скористатися ремісники. Подібне призначення мало й ремісниче дрібноторгове позичково-ощадне товариство в Переяславі Київської губернії²²⁴.

---

²²¹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 37. — Отд. 2: 1862. — Санкт-Петербург, 1865. — № 38842; Ремесленники и ремесленное управление в России. — Петроград, 1916. — С. 36.

²²² Ремесленники и ремесленное управление в России. — С. 36, 40.

²²³ Отчёт Звенигородской ремесленной ссудо-сберегательной кассы за 1913 год. — Звенигородка, 1914. — С. 1.

²²⁴ Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. — Полтава, 1915. — С. 392.

У 1905 р. в Миколаєві було створене ремісниче дрібноторгове позичково-ощадне товариство, яке опікувалося в основному ремісниками-юдеями²²⁵.

Практично кожна з управ мала будівлю, споруджену власним коштом, земельні ділянки, а Городнянська на Чернігівщині — дві крамниці. Севастопольська управа утримувала власну бібліотеку²²⁶. Ремісники набували за свої кошти власні будівлі й коли постало питання закриття цехів і ремісничих управ, то їх було виставлено на продаж. Тульчинська реміснича управа продала власну будівлю в 1887 р. за 460 руб., розподіливши цю суму між ремісниками. Подібно вчинили й майстри з Балти, розпродавши майно, за винятком облікових книг, зерцал, ікон і портретів російських монархів, які перейшли у власність Кам'янець-Подільського ремісничого спрощеного управління²²⁷. Цікавою виявилася й доля «Шевського двору» київських ремісників шевсько-башмачного цеху, за право володіти яким розгорявся не один конфлікт. З остаточною ліквідацією цехового устрою в Києві 1886 р. його власником стала місцева спрощена реміснича управа, а в 1893 р., за узгодженням із міністерством внутрішніх справ, його було передано київському Товариству взаємодопомоги ремісничої шевської майстерності²²⁸.

Держава поклала на ремісничі й цехові управи ще один доволі суттєвий обов'язок, що його волинський правник М.Г. Миш визначив, як дотримування ремісниками «цензуры нравов»²²⁹. Про невисокий рівень їх

---

²²⁵ *Щукин В.В., Павлюк А.Н.* Земляки: очерки истории еврейской общины города Николаева. — С. 119.

²²⁶ Ремесленники и ремесленное управление в России. — С. 42–43.

²²⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 65, арк. 129.

²²⁸ Там само, арк. 128.

²²⁹ Сборник узаконений / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. IV.

культури та дозволя свідчили й чиновники, яким доводилося з ними спілкуватися. Так, київський цивільний губернатор І.І. Фундуклей стверджував, що ремісники губернії середини ХІХ ст. охоче відзначали всі свята, яких було явно забагато. При цьому зловживали спиртними напоями, у результаті не могли вчасно стати до роботи²³⁰. Ремісничі управи були тією місцевою владою, до якої зверталися дружини в разі пияцтва чоловіків, насильства у сім'ях, або й тоді, коли відбувалися непорозуміння між родичами²³¹. Цехові та ремісничі управи залагоджували незначні порушення і проступки, що траплялися в ремісничому середовищі. До дрібних відносилися бійки, брутальна поведінка на людях і в побуті. Рекомендувалося не вдаватися до канцелярщини, а апелювати до совісті, словесно перестерігати, записуючи до книги лише остаточне судове рішення²³².

Частіше все ж таки цехові й ремісничі управи розглядали професійні суперечки між ремісниками, майстрами та підмайстрами одного цеху, аби їх примирення відбулося на умовах, котрі задовольняли б обидві сторони. Якщо ж порозуміння не було досягнуто, ті зверталися до ремісничої управи. Коли виробничі непорозуміння відбувалися вже між ремісниками різних цехів, або ж між ремісниками на спрощеному управлінні, то ними займалася реміснича управа. Незадоволені її рішенням зверталися до міської думи.

Цехові управи продовжували з'ясовувати непорозуміння, які виникали між майстрами й замовниками. Так,

---

²³⁰ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1852. — С. 256.

²³¹ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 1133.

²³² Устав ремесленный. — Санкт-Петербург, 1879. — С. 6–10.

уже згадуваний вище конфлікт між майстром Пінчуком і замовником Неговським, що трапився у Чернігові 1891 р., спершу розглядався цеховою управою кравецького цеху. Після скарги майстра на незаконне її рішення Чернігівське губернське правління скасувало його, посилаючись на статтю, за якою та могла розглядати лише внутрішні цехові суперечки, і зробило зауваження цеховому старшині. Замовник, якому зіпсували пальто, повинен був звертатися до суду, однак справу залагодили полюбовно, тож той відкликав позов²³³, а майстер уникнув небажаного розголосу.

Подібно вирішувалися непорозуміння й у Житомирі, коли 1883 р. коваль Ф. Фрейдгандт не видав свідоцтва підмайстра своєму учневі після закінчення навчання. Для з'ясування обставин справи його викликали до Житомирської ремісничої управи. Після розслідування вже житомирська міська поліція встановила, що майстер сам спровокував учня на порушення цехових правил, за що його було зобов'язано сплатити до ремісничої скарбниці штраф 10 руб.²³⁴

Атмосфера порядку та трудової етики запроваджувалася правилами, за порушення яких призначалися відомі всім покарання. Майстрів, котрі приймали без дозволу цеху іноземних або іногородніх підмайстрів, карали штрафами від 5 до 10 руб., і ті йшли до ремісничої скарбниці. Подібні покарання передбачалися і для підмайстрів, які виконували роботи в інших цехах або, розірвавши договір, утікали від майстра.

---

²³³ Державний архів Чернігівської області, ф. 141, оп. 1, спр. 1, арк. 71.

²³⁴ *Мартинчук С.В.* Ремісничі цехи в економічному житті Житомира. — С. 24.

Київський міщанин М. Генпалевський поскаржився 1809 р. на підмайстра з «козацького звання» М. Орловського, що той постійно відлучався з цеху. Затриманий відкинув звинувачення й відмовився сплачувати штраф, адже вважав, що майстер використовував його не за призначенням, примушував до «чорної» роботи, бив, а тому управа ще має з'ясувати, хто ж насправді винен²³⁵.

За одно- чи кількадемну пиятику, якщо вона ще й супроводжувалася грубістю, ремісника штрафували (від 1 до 5 руб.), а то й могли покарати арештом (до 3 тижнів)²³⁶. Дотримання культури поведінки на сходах досягали також штрафуванням. Порушенням уважалося запізнення, прихід у нетверезому стані, неохайно одягнутому або озброєному. У цих випадках управа сама визначала розмір штрафів. У ремісничих статутах зверталася увага й на етику взаємовідносин між ремісником та керівництвом управи, відбувалося свого роду її дисциплінування. До голови слід було ставитися шанобливо, при висуненні вимог не галасувати, не грубити, не перебивати.

У разі розголошення небажаної інформації, яка розглядалася за «зачиненими дверима» — чи то в ремісничій, чи то у цеховій управі — винний сплачував до її скарбниці від 3 до 10 руб. Управа могла карати й за несплату пені, причому її розмір збільшувався удвічі²³⁷. Вона розглядала скарги майстрів, підмайстрів, якщо ті не дотримувалися укладених договорів. У питаннях ремісничого

---

²³⁵ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 119.

²³⁶ Сборник узаконений / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 512.

²³⁷ Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. — Кн. 11. — Ч. 2. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 82–83.

суду, до запровадження судових статутів 1864 р., управи підпорядковувалися магістратам²³⁸.

Крім питань внутрішнього співіснування, цехова й ремісничі управи повинні були з'ясовувати впродовж одного дня скарги, з якими до них зверталися споживачі ремісничих виробів, невдоволені їх якістю, порушенням термінів виконання, будь-яким обманом. У разі недосягнення порозуміння споживач міг оскаржити рішення управи, звернувшись до суду. Якщо ж скарга була безпідставною, то можна було стягувати зі скаржника через суд за кожну годину даремно згаяного ремісником часу 15 коп.²³⁹ Такі нескладні вимоги до взаємовідносин сприяли вихованню в ремісників навичок культурної поведінки, власної ідентичності з почуттям особистої гідності. Недаремно ж на II всеросійському з'їзді ремісничої промисловості (1911 р.) представник від Миколаєва Колісниченко висловився проти об'єднання в одну соціальну групу робітників і підмайстрів, вважаючи, що фабричні робітники не мають тієї кваліфікації, котра є в ремісників, і вони більше схильні до бунтарства, аніж до продуктивної праці²⁴⁰.

Суперечки, пов'язані з розподілом майна, переходили на з'ясування державних судів. Натомість судова роль ремісничої управи зросла в тих місцевостях, де судові статuti 1864 р. поширювалися не відразу, а поступово, як це мало місце на Правобережжі України. Справи з категорії карних, пов'язані з незаконним привласненням громадських коштів та з фальшуванням документів, держава

---

²³⁸ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 27. — Отд. 1: 1852. — Санкт-Петербург, 1853. — № 25977.

²³⁹ Сборник узаконений / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 448.

²⁴⁰ Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности в С.-Петербурге 1911 г. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 31.

відразу залишала за собою. І все ж при обговоренні на І всеросійському з'їзді (1900 р.) місця й ролі ремісничого суду делегати висловилися за його збереження, а голова Харківської ремісничої управи Оберемок пропонував його перезаснувати, зважаючи на нові реалії. Його переконання про важливість збереження цехів базувалося на практичній діяльності, адже він тривалий час служив податним старостою в управі харківських вічно-цехових ремісників²⁴¹.

Одним із завдань ремісничих управ була участь у підтриманні патримоніальних настроїв у суспільстві, як і громадського ладу. Адміністрація почала використовувати цехових з їх обладунками і значками для участі у похованні важних осіб, чиновників та церковних діячів²⁴². Вона ж відповідала за участь ремісників у зустрічах представників імператорського двору, і найперше імператора, тоді, коли ті вважали за потрібне демонструвати єднання з усіма соціальними верствами. Управи призначали конкретних осіб як делегатів від свого стану, що були присутніми разом із представниками інших станів на зустрічах монархів. Так, у Чернігові 1911 р. у церемонії зустрічі Миколи II брали участь трое ремісників²⁴³.

Як бачимо, цехові й ремісничі управи були багатофункціональними, їх діяльність сприяла творенню ремісничого середовища, об'єднаного спільністю виробничих,

---

²⁴¹ Отчёт по Всероссийскому съезду по ремесленной промышленности в С.-Петербурге с 14 по 20-е марта 1900 г. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 64; Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. — Х., 1884. — С. 23.

²⁴² Багалеї Д.И., Миллер Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования: Ист. монография / Репринтное издание. — Т. 2. — Х., 2004. — С. 275.

²⁴³ Лінднер Райнер. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. — С. 21.

громадських інтересів і, до певної міри, соціального захисту та культурних запитів. Однак, стверджувати, що верховна влада досягла бажаного у питанні сплати державних податків, не доводиться. Їй не вдалося сформувати тих механізмів, які б забезпечували їх безперерйне надходження та усувало їх незаконне присвоєння.

1.4. Управи як соціально-історичні органи самоврядування

1.4.1. Ознаки самоврядування: виборність, сходи, звітність

Управи як станові органи формувалися на виборному принципі, котрий був найголовнішою ознакою самоврядності ремісничо-цехової громади і мав би мотивувати та гарантувати обрання до керівного складу соціально активних людей. Тих, які були близькими за умовами і способом життя до виборців, яких громада знала з кращого боку. Певно, саме тому вибори як спосіб формування складу місцевих урядовців протрималися до самого кінця існування міщанських станових органів. Верховна влада небезпідставно вважала, що такий спосіб є надійним і забезпечить прихід у владу тих людей, яким ремісники довіряли і які в їхньому середовищі користувалися авторитетом та повагою. Обиралися цехмістер (старшина), ремісничий голова, їхні товариші та гласні, а також збирачі коштів. Перших обирали на цехових, інших — на загальному сході. Вибори ремісничого голови, котрий обирався всіма цеховими старшинами, контролювалися членами магістратів, гласними дум і чиновниками державних установ.

У містах та містечках Південно-Західного краю з початку XIX ст. і до 1830-х рр. вибори у цехах організо-

ували ратмани магістрату. Відбувалися вони щороку і порядок їх проходження відстежував городничий. На виборах в єврейських цехах був присутній ще й рабин, і тут окрім цехмістрів обирали ще чотирьох віце-цехмістрів, за якими зберігалася назва «столових товаришів». У християнських цехах додатково обирався ще й підскарбій. Зазвичай, старшинами обирали заможних ремісників, із досвідом, аби вони могли з'ясувати рівень професійної підготовки тих майстрів, котрих прийматимуть до цеху²⁴⁴. Обраних посадовців схвалювали магістрати і ратуші. Олицька ратуша на Волині затверджувала старшин кількох цехів, а саме шевського, ковальського, кушнірського, ткацького, олійницького, пекарського, які були християнськими, та двох юдейських — шевського і кравецького²⁴⁵.

Рішення в ремісничій управі приймалося колегіально ремісничим головою і старшинами цехів, які всі ставали її членами, про що йшлося в усіх виданнях Ремісничого статуту. Крім них брали участь і двоє гласних від кожного цеху, спеціально для цього обрані. Однак при з'ясуванні дрібних справ присутність усіх членів управи була не обов'язковою, вистачало кількох осіб. Закон обумовлював їх обов'язкове число — не менше двох²⁴⁶.

Проте вибори не були єдиним способом сформувати керівництво цехом чи управою. Ремісники Борзни, оби-

---

²⁴⁴ Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Старий Луцьк: Наук.-інформ. збірник: Мат. XI наук. конф. «Любартівські читання», м. Луцьк, 22 травня 2015 р. — Луцьк, 2015. — С. 206.

²⁴⁵ Її ж. Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (За матеріалами Олицької ратуші) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених. — Кн. 1. — Т. 19. — К., 2009. — С. 500–501.

²⁴⁶ Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. — Т. 11. — Ч. 2. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 55.

раючи кілька років поспіль головою ремісничої управи М.В. Остапця, не заперечували, щоб той передав посаду, ніби у спадок, своєму синові, якого в документах за 1898 р. названо: Остапець-2²⁴⁷.

Не можна також стверджувати, що вибори, як законна підстава до виконання дорученої справи, однозначно сприймалися в ремісничому середовищі. Якщо говорити про посади голови чи цехмістрів, старшин, то, можливо, і так. А от посада збирача коштів не вважалася почесною. Часто заможні ремісники відкуплялися від неї та, знаючи це, громада обирала саме таких із-поміж себе, сподіваючись, що в них вистачить коштів, щоб найняти людину, яка виконувала б цю непопулярну громадську роботу. Таку практику продемонстрували члени київських цехів — наймали замість себе будь-кого зі свого середовища, хто займався стягненням коштів на сплату податків²⁴⁸. Утім наймати замість себе посадовців було заборонено законами²⁴⁹.

Конфлікт у київському м'ясницькому цехові 1857 р., який з'ясовували всі владні інституції, починаючи від ремісничої управи, думи й закінчуючи генерал-губернаторською канцелярією, указував на те, що ця практика була тут доволі поширеною. І лише ухиляння міщанина І. Новицького від збирання податків, за що його утримували під вартою чотири дні в Печерській частині міста, а потім він навіть поскаржився «на притеснения и обиды», змусило владу уважно придивитися до ситуації та навести

---

²⁴⁷ Державний архів Чернігівської області, ф. 1080, оп. 1, спр. 1, арк. 29.

²⁴⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 32, спр. 1149, арк. 14.

²⁴⁹ Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 54.

лад у цій сфері. Розслідування земського суду показало, що І. Новицького не можна було обирати збирачем податків, оскільки він не проживав у Києві, а мешкав у передмісті — Михайлівській Борщагівці. З'ясувалося також, що він мав два будинки: один — у Києві, інший — у Михайлівській Борщагівці. Київська реміснича управа, арештовуючи його, перевищила свої повноваження, адже за законом вона могла його лише оштрафувати до 10 руб. За допущене переслідування Новицького старшину м'ясницького цеху Пироженка звільнили з посади. Хоча це було не єдиною його провиною. Ураховувалося й те, що він окремо від сім'ї приписався до київських міщан, що було незаконно, тоді як його родина проживала у Вишгороді Київського повіту й належала до казенних селян. Було прийнято рішення про віднесення під час ревізії 1857 р. синів Пироженка — Кирила та Якова — до сім'ї батька²⁵⁰.

Оскільки збирання податків залишалося необхідною й обов'язковою справою, то її почали доручали тому, хто прагнув отримати паспорт в управі. Такій особі вручалася книжка на збір громадських сум. Одні з них у такий спосіб ставали збирачами податків, інші, якщо відмовлялися від цієї роботи, сплачували управі 20–30 руб. на її користь²⁵¹. Ці факти були непоодинокими, і вони яскраво вказують, настільки прописані у законі вимоги виборності не відповідали місцевим практикам.

До ремісничого голови держава висувала такі критерії: мати п'ятирічний стаж цехового майстра, упродовж якого той набирався б фахового досвіду. Він мав бути людиною письменною (вміти читати й писати). Перед виборами і магістрати, і думи звертали увагу також на моральність майбутніх урядників. Зокрема Київський магістрат

---

²⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 32, спр. 1149, арк. 1, 6, 8, 14, 30, 66.

²⁵¹ Там само, оп. 55, спр. 400, арк. 2–4.

1805 р. рекомендував обирати «трезвых, постоянных» і тих, які не займалися б продажем спиртних напоїв²⁵². Моральні чесноти визначалися такими нормами, як незганьблене ім'я, добра репутація. У цьому разі цехові шанобливо до нього ставитимуться, виконуватимуть його розпорядження.

Вимога бути письменним далеко не завжди виконувалася і її відсутність виявляли не раз. Як правило, це проявлялося в екстремальних ситуаціях. Під час суперечки, що закінчилася бійкою майстра і старшини в Кам'янець-Подільській ремісничій управі, її голова Каревич не зупинив кровопролиття і сприяв тому, що один з учасників скандалу, а саме 60-річний О. Свиргоцький був відданий під суд, однак не витримав несправедливого вироку й покінчив життя самогубством. Справу з'ясовували на губернському й генерал-губернаторському рівнях. Під час допиту в поліції саме й з'ясувалося, що Каревич — неписьменний, неуважний до потреб людей, а тому не може обіймати посаду ремісничого голови²⁵³.

На припис закону бути письменним не надто зважали навіть на початку ХХ ст. При обговоренні питання про грамотність як важливий критерій для обіймання посади на II всеросійському з'їзді з ремісничої промисловості висловився не один депутат. А от Х.О. Кіль із Вінниці сумнівався, вважаючи, що й неписьменний, проте досвідчений ремісник, на посаді старшини може з'ясовувати справи не гірше освічених. Л.Ю. Швагер з Одеси запропонував інше — брати участь у виборах можуть усі, а от обиратися повинні лише письменні, особливо ті, що

---

²⁵² Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

²⁵³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 8749, арк. 1, 4–5.

будуть працювати членами таких комісій, як ревізійна та бюджетна²⁵⁴.

Якщо претенденти на посаду ремісничого голови отримували при голосуванні однакову кількість виборних кульок, перевага віддавалася тому, хто вже мав управлінський досвід, був людиною місцевою й розумів іноземні мови. Держава, надаючи голові владні повноваження, усе ж залишала цю посаду в категорії почесної, не виплачуючи жалування за службу. Натомість наділяла його такими атрибутами влади, як ціпок («трость»), із зображенням герба міста, з яким він мав з'являтися на людях та обов'язково на зібраннях. Крім того, він мав займати під час зібрань почесне місце, а при голосуванні мати два голоси. Після відбування каденції за умови, що служба громаді була похвальною, йому надавався почесний стілець в управі. Члени управи та всі записані до цехів повинні бути до нього поштивими та уважними²⁵⁵.

До цехового старшини висувалися такі самі вимоги: грамотність, довіра цеховиків, п'ятирічний досвід майстра. Як відзнаку влади, підкреслюючи її почесність, йому дозволялося відвідувати загальні зібрання, і так само з'являтися в публічних місцях із ціпком, прикрашеним гербом міста²⁵⁶. Спершу ремісничого голову на посаді схвалювала міська дума. Йому ж дозволялося брати участь в її засіданнях, виносячи на розгляд питання становища цехів у місті. Після реформи міського управління 1870 р. його на посаді почав затверджувати губер-

---

²⁵⁴ Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности в С.-Петербурге 1911 г. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 35, 39.

²⁵⁵ Устав о промышленности. — С. 57.

²⁵⁶ Сборник узаконений / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 419.

натор чи градоначальник, що суттєво підвищувало статус ремісничої управи серед місцевих органів влади.

У Києві, де найдовше збереглося маґдебурзьке право, вибори ремісничого голови відбувалися у приміщенні магістрату. Після пожежі 1811 р. вони проходили у старій будівлі Контрактового будинку, де й містилася управа Київських ремісничих цехів²⁵⁷. Одні з таких виборів, а саме 8 січня 1821 р., відіграли фатальну роль, і не тому, що вперше було порушено процедуру виборів переходом від кульок до голосів. Оскарження членом м'ясницького цеху В. Кравченком такого способу голосування відкрило «скриньку Пандори», коли у суперечку про спосіб голосування було втягнуто різних посадовців та яка виявила суттєві зловживання у витрачанні громадських коштів. Це дало верховній владі зручний привід ліквідувати в Києві залишки маґдебурзького права, перевівши місто на звичну, таку, як і всюди, систему управління²⁵⁸.

Київська міська дума одна з перших почала порушувати питання про доцільність переглянути термін обіймання ремісничим головою посади з одного до трьох років. Резон був у тому, що впродовж одного року йому складно було навести лад у паперах, розібратися у звітності, не говорячи вже про інші, більш складні, питання справляння податків²⁵⁹.

До переходу на спрощену форму управління реміснича управа в Києві організовувала вибори цехових старшин, кандидатів, товаришів старшин і гласних. Для кожного з цехів призначався окремий час виборів, оскільки біль-

---

²⁵⁷ *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. — Ч. 1. — К., 1858. — С. 144.

²⁵⁸ *Каманин И.И.* Последние годы самоуправления Киева по маґдебургскому праву // Киевская старина. — 1888. — Кн. 5. — С. 140–168.

²⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7099, арк. 4.

пність із них були чисельними — до 100 майстрів. Вибори протоколювалися із зазначенням кількості одержаних виборних і невиборних кульок²⁶⁰. Відбувалися вони у приміщенні Київської ремісничої управи, тут схвалювалися й результати виборів. Новообрані посадовці приводилися до присяги: християни — священиком, юдеї — рабином²⁶¹.

Із переходом на спрощене управління відбулися суттєві зміни й у виборних процедурах, і не лише в подовженні термінів обіймання посади головою управи трьома роками. Альтернативою стихійності зібрань стало запровадження інституції депутатів-уповноважених, яким довіряли обирати голову та членів ремісничої управи. Аби уникнути багатолюдності сходів у містах із понад сотнею майстрів закон пропонував обирати від п'яти осіб одного депутата терміном на три роки²⁶². У Києві, наприклад, 1890 р. було обрано 78 депутатів, а 1893 р. — 76²⁶³.

І все ж вибори 1895 р., проведені Київською ремісничою управою на триріччя, відбувалися доволі неорганізовано. Підготовку до них ініціювало розпорядження губернатора від 10 серпня, яке супроводжувалося призначенням пристава Старокиївської дільниці відповідальним за порядок. До виборів депутатів від кожного фаху було вчасно укладено списки виборців, призначено різні дати проведення, однак у багатьох випадках число тих, хто з'явився, було недостатнім, аби вважати їх такими, що відбулися. Значна кількість ремесел у місті, як і низька явка, через яку вибори переносилися з одного тижня на інший,

---

²⁶⁰ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 675, арк. 1–2; спр. 676, арк. 1–5; оп. 2, спр. 334.

²⁶¹ Там само, спр. 634, арк. 18.

²⁶² Сборник узаконений. — С. 425.

²⁶³ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. н. — К., 1995. — С. 103.

призвели до того, що вони затаглися до вересня. Виявилося, що найбільш дисциплінованими були ремісники іконо- та живописного цеху, а найменш — мідного й мідно-слюсарного, від якого на вибори не прийшов жоден майстер. Недостатня явка від малярного та малярно-покрівельного, слюсарно-механічного, золотих і срібних справ та інших ремесел також змусила проводити нові вибори. Із першого разу ті відбулися лише серед кравців чоловічого й жіночого одягу, годинниківів, підлогонати-рачів, фортепіанників, столярів.

Аби вибори відбулися, довелося об'єднати майстрів шевського й башмачного ремесла в один цех. Супроводжувалися вони укладанням списків для балотування, протоколами про результати виборів. Зрештою 28 вересня 1895 р. було обрано старшиною Г. Шатрова, майстра-іконописця, який мав майстерню на Андріївському узвозі, а кандидатом став А. Рибинський, також іконописець. Товаришами старшини було обрано П. Сендецького, майстра-шевця, що мав власну майстерню на Воздвиженській вулиці на Подолі, і К. Саврасова, ремісника золотих і срібних справ, який також мав майстерню, проте у власному будинку на Бульйонній вулиці в Либідській частині міста. Кандидатами на посади товаришів стали палітурник В. Дейнека та іконописець Г. Рогожин, кожен з яких мав майстерню: перший — у власному будинку, а другий — винаймав її у власника Ярославського²⁶⁴.

Принцип виборності як найефективніший спосіб формування керівних органів практично не переглядався до самого кінці, хіба що на I з'їзді представників ремісничої промисловості (1901 р.) харківський ремісничий голова Оберемок висловився за його вдосконалення шляхом

---

²⁶⁴ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 786, арк. 2–3, 5, 7, 12, 73.

заміни керівників по черзі, а не одноразово²⁶⁵. Більше того, на II з'їзді (1911 р.) представник ремісників Вінниці Х.О. Кіль ратував за припинення практики при схваленні на керівні посади звертати увагу на віросповідання²⁶⁶.

Скарги на порушення процедури виборів розглядали губернські в міських справах присутствія як державні установи, відповідальні за дотриманням законності²⁶⁷. Запроваджуючи такий механізм контролю, верховна влада досягала бажаної для неї взаємодії з ремісничими громадами, проте одночасно й дещо обмежувала самоврядність їхніх станових органів.

Приписи ремісничих положень і статутних вимог не убезпечували від конфліктних ситуацій. Немало сутичок виникало там, де реміснича громада складалася з християн та юдеїв. У Катеринославі 1849 р. єврейська громада вже вимагала «с пристрастием» обрання на посаду ремісничого голови майстра зі свого середовища. Проте місцева влада відхилила їхнього кандидата, схваливши попереднього, висунутого християнами-ремісниками²⁶⁸.

Питання схвалення євреїв на посадах голів набувало резонансу. Про потребу допустити представників цього етносу до посад у ремісничому управлінні заговорили й на міністерському рівні. На цьому наполягав чиновник з особливих доручень К.С. Собоєвський, який за розпо-

---

²⁶⁵ Отчёт по Всероссийскому съезду по ремесленной промышленности в С.-Петербурге с 14 по 20-е марта 1900 г. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 52.

²⁶⁶ Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности в С.-Петербурге 1911 г. — С. 25.

²⁶⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — 2-е собр. — Т. 45. — Отд. 3: Приложение до № 48498. — Санкт-Петербург, 1874; Сборник узаконений. — С. 365.

²⁶⁸ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА), ф. 1281, оп. 5 (1850 г.), д. 60, л. 47.

рядженням міністра внутрішніх справ вивчав у 1850 р. становище державного управління у Волинській губернії. Йому заперечував військовий губернатор Житомира й цивільний волинський І.І. Васильчиков, котрий уважав, що для цього євреям-ремісникам варто здобути освіту та поліпшити своє матеріальне становище²⁶⁹.

Питання про порушення 1880 р. «из шумом и криком» на виборах старшин та їхніх товаришів у шевському, кравецькому, ковальському цехах Києва з'ясовувалося не лише ремісничою управою міста, а й губернським у міських справах присутством. Суть його полягала в тому, що ремісники-християни не допустили до участі у виборах представника від ремісників-юдеїв на посаду товариша старшини. Якщо це їм удалося при виборах у шевському цеху, то вже у кравецькому — ремісники-юдеї об'єдналися і з порушенням виборчої процедури провели свого кандидата на керівну посаду. У результаті з'ясування цього конфлікту адміністрація дійшла такого висновку. Оскільки місто не входить до смуги єврейської осілості, то євреї в Києві користуються правом тимчасового проживання, тривалість якого зазначено в їхніх паспортах. У цьому разі вони не мають права висувати свого кандидата на посаду товариша, так, як це було прописано для міст, де вони мешкають постійно. Губернське присутствие ухвалило рішення про скасування грудневих виборів 1880 р. і зобов'язало Київську ремісничу управу провести нові вибори відповідно до законодавчого роз'яснення²⁷⁰. За пару років постало питання про участь у

---

²⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 8223, арк. 1, 7.

²⁷⁰ Записка сенатора Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. — [К., 1880]. — С. 54–57.

виборах лише місцевих ремісників, а прийшли такого права позбавлялися²⁷¹.

Якщо йшлося про міста в межах смуги єврейської осілости, то там встановлювалася квота, за якою ремісничий голова і старшина та один із його товаришів, а також один із гласних мав бути християнином. За стовідсоткової чисельності ремісників-євреїв посадовці не обиралися, а призначалися місцевими адміністративними органами²⁷². І все ж із цим питанням у місцевої адміністрації постійно виникали проблеми через те, що на виборах отримували більшість голосів саме ремісники єврейського походження. У Житомирі в 1848 р., не зважаючи на існування 24 цехів із переважанням християн, ремісничим головою було обрано В. Кімберга, який з шести кандидатів (по троє з християн та юдеїв) отримав 31 голос. Однак виявилося, що він недостатньо грамотний, може лише підписуватися, а читати й писати не вміє. До того ж він перебував під судом у справі житомирського питного відкупу. А коли було з'ясовано, що він частував виборців спиртними напоями та й самі вибори відбувалися з порушенням процедур, то генерал-губернатор не сумнівався, що слід було провести перевибори, в яких брали б участь одні ремісники-християни, а юдеїв не слід допускати до виборів²⁷³.

Стверджувати про наявність цехової й ремісничої самоврядності дозволяє і спільна власність, а саме майно та капітали, які цехи набували як юридичні особи²⁷⁴. Якщо

---

²⁷¹ Кулінська С.Ю. Реорганізація ремісничого управління Києва у другій половині XIX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — С. 60.

²⁷² Устав о промышленности. — С. 56.

²⁷³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7445, арк. 1, 5–6, 12.

²⁷⁴ Ивановский И.И. Учебник административного права. — 4-е изд. — Казань, 1911. — С. 479.

говорити про скарбниці, то їх було дві: цехова й загальна. Фінансову основу першої формували внески та штрафи (пені), доходи від власності, що перебувала у спільному володінні, цехового або спеціального цільового зборів. Вони могли витратитися на поліпшення побуту ремісників та вдосконалення ремесел. Кошти загальної складалися з пені за порушення Ремісничого статуту, із доходів власності, котра одночасно належала кільком цехам, грошей, що збиралися з усіх ремісників міста. На них утримувалася реміснича управа та, що важливо, вони йшли на розвиток ремесла як форми повсюдної занятості.

Від часу входження у правове поле Росії витрати цехових коштів потрапили під контроль магістратів, а з 1840 р. — дум, та найбільше ремісничих управ, і відрахування останнім почали невпинно зростати²⁷⁵. Із цехової скарбниці виплачувалося жалування, призначене сходом цеховому старшині, його товаришам, присяжному маклеру²⁷⁶.

Про фінансові витрати на власні потреби свідчать чисельні цехові подвір'я, які здавалися в оренду. Київська управа ремісничих цехів довгий час не мала власного приміщення, винаймаючи його «покоюми» в будинках заможних цехів, спершу в кушнірського, а з 1809 р. за вказівкою магістрату — у рибальського цеху, рублений будинок якого стояв на помості, іншу — в ковальського²⁷⁷. Унаслідок пожежі на Подолі 1811 р. ситуація з приміщеннями значно погіршилася, оскільки цехові будинки повністю згоріли, за винятком шевського, який був мурованим. Магістрат навіть дозволив на перших порах винайняти для ремісничої управи дві кімнати в театральній

---

²⁷⁵ *Клименко П.В.* Цехи на Україні. — К., 1929. — С. 127, 138.

²⁷⁶ Сборник узаконений. — С. 439.

²⁷⁷ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 44, арк. 1.

споруді міським коштом²⁷⁸. Лише на кінець XIX ст. вона придбала будинок ціною 190 тис. руб.²⁷⁹

Кожна реміснича управа на власні кошти забезпечувала себе прибутками, які вважалися власністю всієї ремісничої громади. Якщо говорити про Київську ремісничу управу, то на 1881 р. вона мала у спільній власності 11,8 тис. руб., а на 1896 р. — уже понад 26 тис. руб.²⁸⁰ Харківська реміснича управа станом на 1864 р. володіла значною нерухомістю, а також капіталами. Ідеться про подвір'я з кам'яним будинком вартістю 30 тис. руб., де містилася й сама реміснича управа разом із чотирма цеховими управами та парафіяльною школою, яка утримувалося коштом ремісничої громади. Тут навчалися до 200 учнів обох статей. Крім того, власністю ремісничої громади були житлові будинки вартістю 15 тис. руб., де доглядалися літні та скалічені ремісники з родинами, а також подвір'я з будинком, яке здавалося в оренду, а кошти надходили ремісничій громаді. Вона ж у своєму розпорядженні мала капітал (13 тис.), на який утримувалася богадільня та школа. Виступаючи на II з'їзді ремісничої промисловості (1911 р.) голова Харківської ремісничої управи О.П. Тьомін підтвердив, що 6 тис. ремісників міста мають власність, яка складається з 3 будинків, притулку і школи²⁸¹. У Сумах реміснича управа

---

²⁷⁸ Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 61, № 940, 948.

²⁷⁹ Державний архів Київської області, ф. 320, оп. 2, спр. 803, арк. 7.

²⁸⁰ *Кулінська С.Ю.* Київ у другій половині XIX ст. — С. 99; Державний архів Київської області, ф. 320, оп. 2, спр. 803, арк. 8.

²⁸¹ Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности в С.-Петербурге 1911 г. — С. 7.

заснувала фонд, що нараховував 335 руб. — за ці кошти здійснювалося поховання померлих ремісників²⁸².

Важливою ознакою волевиявлення й самоврядності були цехові сходи (сходки, збори), на яких обговорювалися громадські справи та колективно ухвалювалися рішення у вигляді громадського присуду («приговора») в низці питань. На них обирався цеховий старшина з товаришами, члени сирітських судів, уносилися пропозиції, обговорювалися і приймалися рішення про розміри вступних до цеху та щорічних до цехової й ремісничої скарбниці. На сходах утверджувався кошторис, витрачання якого також повинно було схвалюватися, як і контроль за використанням цехових доходів, з яких видавалася допомога хворим і збіднілим, сплачувалося перебування в лікарнях, а також надавалася підтримка скаліченим унаслідок нещасних випадків.

Такими самими повноваженнями наділялися загальні сходи, оскільки там вирішувалися подібні питання в інтересах ремісничої верстви міста. Як приклад, за рішенням громади Харкова робітники обкладалися внеском у 20 коп. на утримання міщанської богадільні²⁸³. Через приговори сходів вирішувалися й питання звільнення старшин за допущені ними прорахунки, якщо на цьому наполягали думи. Принаймні так було у київському м'ясницькому цехові, старшина якого контролював збирача податків у 1857 р.²⁸⁴ Рішення сходів повинні були записуватися у книги, однак далеко не всі ремісничі громади вели їх. Київський губернатор, починаючи з 1804 р., вима-

---

²⁸² Материалы анкеты 1893 г. // *Пажитнов К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — Москва, 1952. — С. 201.

²⁸³ Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. — Х., 1884. — С. 672.

²⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 32, спр. 1149, арк. 42.

гав записувати до книг рішення сходів про витрачання грошей та повідомляти про це магістрат²⁸⁵.

У редакції кожного Ремісничого статуту йшлося про загальну культуру поведінки на сходах, аби всі й кожен зокрема без будь-яких відхилень дотримувалися порядку, спокійно вислуховували пропозиції голови зборів, старшин і їх товаришів. А в Ремісничому статуті 1879 р. навіть наголошувалося, щоб усі ремісники дотримувалися як словами, так і вчинками благопристойності, не надаючи приводів до чвар і суперечок²⁸⁶. Такі сюжети в офіційних текстах з'явилися в результаті виступів ремісників, які почали організовано відстоювати свої права на вчасну сплату їм зароблених коштів. Принаймні словами про дотримання порядку та поштивості вдалося припинити стихійність виступу 1867 р. підмайстрів і майстрів шевських і башмачних справ із Хрещатика, які числом до 100 осіб увірвалися у приміщення Київської ремісничої управи й вимагали звільнення підмайстра Шульженка, якого, на їхню думку, було затримано незаконно²⁸⁷.

Ось як виглядали рішення сходу від 5 березня 1859 р., на якому міщани-християни та міщани-юдеї, а також ремісники Канева уклали розкладку на поточний рік. На сплату боргів за 1857 і 1858 рр., на винаймання приміщення під управу виділялося 38,50 руб., писареві — 18 руб., двом десятицьким — 23,45 руб. На 1859 р. планувалося придбати ще й канцелярське приладдя, дрова та свічки для освітлення, на проїзд до Києва — 296 руб. На цю суму й треба було здійснити розкладку, яку мав

---

²⁸⁵ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 2, арк. 2.

²⁸⁶ Сборник узаконений. — С. 425.

²⁸⁷ Робітничий рух на Україні (Становище та боротьба робітничого класу, 1861–1884 рр.): Зб. док. і мат. / Упор. В.П. Баран, Г.В. Боряк та ін. — К., 1986. — С. 46.

сплатити кожен із підписантів, а саме 31 міщанин-християнин і 30 міщан-юдеїв²⁸⁸.

Місцева адміністрація без ентузіазму сприймала сходи як форму виявлення народовладдя, і вважала, що вони потребують постійної уваги. Вимагалось, щоб загальна реміснича управа при переважанні євреїв у цехах повідомляла про рішення сходів і ті набирали б чинності після схвалення їх думою, магістратом чи ратушею, зокрема в тих випадках, якщо вона запідозрить їхні «згубні» наміри для цехової практики врядування. Така вимога з'явилася не на порожньому місці, а внаслідок кількох стихійних проявів. В Умані 1863 р., коли ремісники, у тому числі єврейського походження, склали власну угоду щодо порядкування у власній ремісничій управі та виставили караул біля входу до неї для охорони коштів²⁸⁹. У 1883 р. київські ремісники прагнули на сході вирішити питання, звертаючись щодо роз'яснень до Сенату й міністра внутрішніх справ, про незаконне рішення ремісничої управи позбавити права голосу тих, хто не мешкав у Києві постійно, а приїздив сюди та тимчасово займався ремеслом²⁹⁰. Без підтримки сходів київській губернській владі навряд би вдалося досягти згоди про повне закриття цехів у Києві та запровадження тут спрощеного управління в 1886 р.²⁹¹ Більше того, коли постало питання, як розпорядитися спільним майном кожного цеху, то воно було з'ясоване шляхом обговорення і прийняття присуду цеховими громадами. Оскільки найбільшим власником виявився шевський двір з земельною ділянкою в 327 квад-

---

²⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 485, оп. 1, спр. 15440, арк. 87–88.

²⁸⁹ Там само, ф. 442, оп. 176, спр. 444, арк. 3.

²⁹⁰ *Кулінська С.Ю.* Реорганізація ремісничого управління Києва у другій половині XIX ст. — С. 60.

²⁹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 65, арк. 54.

ратних саженив, з мурованими будівлями та дерев'яними лавками, які приносили досить немалі прибутки, то на спільному зібранні майстрів, на яких було присутніми 63 з 162 осіб, вирішено передати його у власність київського Товариства взаємодопомоги шевської майстерності. Там же було обрано уповноваженим у справах передачі міщанина Любченка, який набув прав представляти інтереси шевського двору у судових установах²⁹².

Верховна влада також побоювалася стихійності сходів, а тому в багатьох випадках дозувала самоврядність, прописуючи у статтях ремісничих положень і статутів, що ремісникам заборонено змінювати текст законодавчих документів²⁹³.

Можливість сходу захищати інтереси ремісників залишалася актуальною і для початку ХХ ст. Про це говорив у виступі на з'їзді 1911 р. голова Харківської ремісничої управи О.П. Тьомін, коли наводив приклад, як сходи не виконали розпорядження губернського правління та не виключили двох осіб із цехової громади²⁹⁴. Хоча у самому ремісничому середовищі не було категоричної думки щодо ролі сходів. Л.Ю. Швагер з Одеси, оцінюючи місцеві практики волевиявлення, уважав, що багатолюдні зібрання ремісників не завжди приносять користь, а тому варто продумати, як замінити їх представництвом²⁹⁵.

Передбачалося, що звітність стане вагомим інструментом для внутрішнього функціонування громади, і вона здійснюватиметься не лише перед державною адміністрацією письмово, а й перед ремісниками усно, на загаль-

---

²⁹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 560, спр. 183, арк. 1–7.

²⁹³ Ремесленное положение Смотрицкого гончарского цеха // Кустарные промыслы Подольской губернии. — К., 1916. — С. 22.

²⁹⁴ Труды Второго всероссийского съезда по ремесленной промышленности в С.-Петербурге 1911 г. — С. 26.

²⁹⁵ Там само. — С. 35.

них ремісничих зборах. Однак звіти перед адміністрацією стали обов'язковими, на відміну від громадських. Щодо останніх, то керівництво управою звітувало перед виборцями радше вимушено, в основному лише після скарг, які розбирала місцева адміністрація. Вона наполягала на фінансовій звітності й вимагала її щоразу, коли з'ясовувала скарги від ремісників. Київська міська дума постановила, аби реміснича управа проконтролювала надходження коштів від збирача в м'ясницькому цехові тільки після скандалу, який там розгорівся. Виявилося, що незвітування призводить до накопичення розмірів недоїмок²⁹⁶.

Старшини звітували тоді, коли намагалися довести неправдивість звинувачень у надмірному стягненні податків. Тільки це змусило ремісничого старшину К. Схарія з Острога в 1860 р. відзвітуватися перед ремісниками про витрату ним 300 руб.²⁹⁷ Так було і в Кам'янець-Подільській ремісничій управі 1883 р., коли звітував ремісничий голова і старости про прибутки та витрати цехових коштів²⁹⁸.

За законодавством посадовці цехової й загальної ремісничої управ повинні були обговорювати розміри внесків до кас на цехових і загальній сходках, а потім неодмінно звітувати про їх витрачання наприкінці року. Однак, як підтвердила практика, цехові старшини обов'язкові звіти ремісничому голові після звільнення з посад подавали і нерегулярно, і невчасно²⁹⁹, що, не в останню чергу,

---

²⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 32, спр. 1149, арк. 42.

²⁹⁷ Там само, оп. 37, спр. 1186, арк. 6.

²⁹⁸ [Електронний ресурс]: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=7176&chapter=1>

²⁹⁹ Такий висновок зроблено на основі справ фонду Київської міської управи ремісничих цехів (див.: Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 769).

спричинило посилення контролю, із характерною для бюрократичного управління документальною звітністю, якою почала регулярно займатися реміснича управа.

Наявність цехового суду також варто віднести до самоврядних елементів, щоправда його компетенція з кінця XVIII ст. постійно зменшувалася та й сам предмет судової уваги, як зауважив П. Клименко, ставав дедалі дрібнішим³⁰⁰, адже складніші випадки переходили на з'ясування до магістрату, а вже той передавав їх на розгляд Київського губернського правління. Принаймні, так було в 1809 р., коли йшлося про місце та право виловлювати рибу на середині Дніпра³⁰¹.

Судова функція цехів на середину XIX ст. практично занепала, проте скривджені все ж продовжували шукати захисту в ремісничій управі, як найближчій до них владі. Своєрідним хронотопом цього явища можна вважати запровадження штрафів замість судового розгляду. Ремісничі управи, як станові установи, з'ясовували ті з проступків, що були вчинені на ремісничих сходах і які каралися грошовим штрафом³⁰². Покарання як майстрів, членів цехових і ремісничих управ, так і ремісників за порушення Ремісничого статуту були суттєвими щодо розмірів штрафних санкцій³⁰³. За відмови від виконання обов'язків виборної посади у цеховій чи ремісничій управах майстра штрафували на суму від 25 до 100 руб., а в разі нестягнення коштів за порушення ремісничих постанов або незапису їх розміру та невнесення до реміс-

---

³⁰⁰ Клименко П.В. Цехи на Україні. — С. 107.

³⁰¹ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 10, арк. 1.

³⁰² Устав уголовного судопроизводства / Сост. М. Шрамченко, В. Ширков. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 806, 901.

³⁰³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 20. — Отд. 1: 1845. — Санкт-Петербург, 1846. — Гл. 14: О нарушении уставов фабричной, заводской и ремесленной промышленности.

ничої каси — він був змушений викласти вдвічі більше від несплаченого внеску³⁰⁴.

Характерною рисою цехової самоврядності були й трудові правовідносин, викладені в Ремісничому статуті так: «Без словесної або письмової угоди ціни угоди ремісник не повинен брати жодної роботи»³⁰⁵. Укладанням контрактів та подібних до них угод і договірних зобов'язань урегульовувалося взаємне дотримання умов батьками, опікунами, поміщиками та майстрами. Навчання дітей ремеслу обумовлювалося в таких питаннях, як і якому саме фаху навчатиме майстер, деталізувалося, скільки це коштуватиме та скільки часу триватиме. Як правило, записувалися і свідки, котрі підтверджували сплату коштів та умови, що через пункти прописувалися в документах. На підставі письмової угоди навчання ремеслу тривало від двох із половиною до п'яти років, залежно від складності виробничих операцій. Після укладання договору його умови записувалися до цехової книги³⁰⁶, після чого цех ніс відповідальність перед суб'єктами найму. Договори укладалися між майстрами й міщанами, у разі, якщо ті бралися виконувати певну роботу за контрактом.

Про прогули, перехід до іншого роботодавця без дозволу майстер оголошував ремісничій управі і вже та приймала рішення щодо покарання порушників³⁰⁷. Недотримання умов договорів оскаржувалося однією зі сторін і найчастіше нею були іноземці. Й. Тельдман 1836 р., віддаючи сина для навчання годинникарству, знаючи

---

³⁰⁴ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года / Сост. Н.С. Таганцев. — Изд. 3-е, перераб. и доп. — Санкт-Петербург, 1880. — С. 550–551.

³⁰⁵ Сборник узаконений. — С. 437.

³⁰⁶ Добірку таких документів наприкінці своєї книжки вмістив П. Клименко (див.: *Клименко П.* Цехи на Україні. — С. 166–185).

³⁰⁷ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 412, арк. 1.

місцеві умови, спеціально прописав у договорі, схваленому Київською ремісничою управою, щоб дитину карали лише за його згодою³⁰⁸.

Ремісники, об'єднані і територіально, і фахово, намагалися запобігти проявам людських вад через обов'язки, які в письмовому вигляді давалися при вступі до цехів. Або ж ті складалися після вчинення проступків, запевняючи, що вони надалі будуть дотримуватися традиційних норм співіснування. Принаймні, такі відклалися в діловодній документації Київської управи ремісничих цехів в перше і друге десятиліття XIX ст. Серед них зустрілися такі, в яких було об'єднано суто практичні умови договору (кількість роботи та її вартість, яка буде виконана за умов не відлучатися без дозволу з дому майстра, на власному одязі й т. ін.) та зобов'язання служити чесно, добропорядно, не пиячити та не грубіянити майстрові³⁰⁹.

Час від часу тексти таких зобов'язань, зразки яких явно були заготовленими заздалегідь, доповнювалися новими. Так, київський міщанин М. Прокопенко 1817 р. обіцяв «віднині й надалі» жити чесно, не завдаючи нікому жодних образ. А ось текст ще одного з них: «Обязываюсь отныне, впредь жить честно и добропорядочно, удаляться от всех худых качеств, пьянства, и худого состояния с людьми не обращаться, оказывать имею как отцу, так матери сыновнее почтение, не причиняя никаких обид, как оным родителям, так и жене»³¹⁰.

За недотримання умов договорів, якщо йшлося про суттєві грошові розміри, справи могли розглядатися і в

---

³⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 140, спр. 622, арк. 1–2.

³⁰⁹ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 17, арк. 1–2.

³¹⁰ Там само, арк. 4.

суді, як це відбулося 1861 р., коли ремісники, підвідомчі Смілянській ремісничій управі, порушили умови³¹¹.

Цехи брали участь в управлінні місцевими справами міст, і за законодавством Катерини II ремісничий голова входив до складу шестигласної думи як гласний від цехових кожного міста. Проте стверджувати про їх суттєвий вплив не доводиться. Винятком може бути лише Київ із залишками маґдебурзького права, де цехові старшини вже з 1786 р. залучалися до засідань загальної міської думи разом із ремісничим головою І. Косачинським. Проте, як підмітив Н.В. Молчановський, з 20 засідань загальної міської думи, вони взяли участь лише у двох³¹². У Полтаві магістрат зобов'язав цехмістрів наглядати за станом протипожежної охорони серед ремісницького населення міста³¹³.

Київські цехи «о своих нуждах и обидах» зверталися до міської думи, коли їх питання перебували в компетенції цього органу влади. Того ж 1786 р. вони звелися до оскарження військових і поліції, аби влада зупинила їх неправомірне поводження в місті. Перші займали під постій будівлі цехових управ, позбавляючи ремісників можливості збиратися для вирішення власних потреб, що раніше вони робили майже щодня. Нижчі військові чини та їхні дружини, не будучи членами міської громади, порушували правила, торгуючи овочами та іншими продуктами. Особливі нарікання лунали на адресу поліції, яка з відкриттям нової поліцейської установи — Київської управи благочиння — почала вимагати для себе збіль-

---

³¹¹ ЦДІАК України, ф. 485, оп. 1, спр. 15317, арк. 9.

³¹² *Молчановский Н.В.* Киевское городское управление в 1786 г. // Киевская старина. — 1889. — Кн. 5-6. — С. 383.

³¹³ *Волошин Ю.* Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. — К., 2016. — С. 71.

шення числа сторожів і конвоїрів, тоді як ремісники практикували наймати десяцьких. Претензії висувалися й до поліцейських чинів, котрі, незважаючи на жалування, не винаймають квартир, а займають їх, як і військові, примусово в будинках ремісників. Більше того, управа благочиння почала втручатися в діяльність цехових управ³¹⁴, чим, звичайно, обмежувала їхню самостійність.

Київські цехи через делегування обирали міського голову. У 1838 р. для цього призначалися від кожного «цехового товариства» не менше десяти осіб, якщо вибирався голова, і не менше 20, якщо — інші посадовці. Вони повинні були з'явитися о 9-й год. до Контрактової зали, де відбувалися міські вибори³¹⁵. Подібною була ситуація й у Чернігові, де 1799 р. ковальський цех обрав до думи зі свого середовища одного гласного³¹⁶. Натомість у Харкові така практика набула поширення не відразу. Дума якщо й потребувала підтримки станових міщанських громад, то зверталася до купців, а до цехів — практично ні. Зауважено, що цеховики у Харкові почали бути гласними думи з 1820 р., коли трьох їх було обрано. Із часом при виборах голови інтереси цехів почали представляли вповноважені, котрих на виборах 1840 р. було по 12 осіб і від міщан, і від цехових³¹⁷. За десять років гласні від дев'яти харківських цехів висловили невдоволення, що їх при-

---

³¹⁴ Молчановский Н.В. Киевское городское управление в 1786 г. // Киевская старина. — 1889. — Кн. 7. — С. 62.

³¹⁵ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 1, спр. 772.

³¹⁶ Леп'яко С. Чернігів: Історія міста. — К., 2012. — С. 220.

³¹⁷ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). — Т. 2. — Х., 1912. — С. 252–253, 264.

сутність у думі забирає в них чимало часу, і це — не на користь роботі³¹⁸.

До міської реформи ремісничий голова продовжував від імені всіх цехів представляти їхні інтереси, беручи участь у засіданнях думи³¹⁹. Після набуття чинності Міським положенням 1870 р. ситуація кардинально змінилася. Ремісничий голова позбувся права голосу в міській думі, проте при обговоренні питань цехового устрою та становища ремесел запрошувався на її засідання.

1.4.2. Відповідальність за правопорушення

Імперська влада, попри те, що посадовці в ремісничих управах були виборними, не отримували від держави платні, не мали будь-якої підготовки до обіймання посад, карала їх за будь-які правопорушення так само, як і чиновників. Про це йшлося у 5-му розділі («Про злочини та проступки по службі державній та громадській») законодавчого акта 1845 р. «Уложення про покарання кримінальні й виправні». Ця сама тенденція зберігалася й у судових статутах 1864 р. Зокрема у статуті карного судочинства йшлося, що виборні особи ремісничого стану підлягають загальному порядку судочинства.

Держава практично повністю перебрала на себе судові повноваження, котрі колись належали цеховому устрою й натомість запроваджувала як основне покарання накладання стягнень у вигляді штрафів. Аби виборні посадовці не ухилялися від виконання обов'язків, їх штрафували, і розмір штрафу був чималим: від 25 до 100 руб. У статуті про покарання, котрі накладалися мировими судьями, йшлося про грошовий еквівалент при обмірюванні, обва-

---

³¹⁸ Там само. — Т. 1. — С. 133.

³¹⁹ Устав о промышленности. — С. 57.

жуванні та інших обманах. Так, під час продажу чи купівлі речей ціною до 300 руб. винному призначалося ув'язнення до трьох місяців³²⁰.

Незважаючи на те, що подання скарг каралося грошовими штрафами, якщо ті виявляться наклепами, ремісники, як члени громад, скаржилися до адміністративних установ про незаконні вчинки старшин і писарів, які зводилися до привласнення громадських коштів та завищених домагань у відбуванні повинностей ремісниками. Боязнь переслідувань спричинила подання анонімних скарг, котрі, проте, також бралися до з'ясування.

По-різному можна пояснювати незаконне привласнення виборними посадовцями громадських коштів. Не в останню чергу відіграв свою роль приклад виборних ратманів магістрату, під опікою яких проводилися вибори цехових старшин у Житомирі 1836 р. Магістратські посадовці почали вимагати (а раніше ніколи до цього не вдавалися) від кандидатів на цехові посади по 20, 30 і більше рублів сріблом, аби ті зберегли за собою звання старшин при схваленні ними їх на посадах. Довести хабарництво спробував бердичівський єврей М. Коренберґ, подавши скаргу генерал-губернаторові, але його спроба була марною. Поліція не змогла нічого підтвердити, оскільки ратмани не зізналися, що перетворили вибори на «публічний аукційний торг». Проте місцева влада все ж урахувала цю та інші скарги, і провела в деяких із 20 житомирських цехів перевибори³²¹. Такими превентивними заходами вона намагалася запобігти зловживанням, боротися з ними.

---

³²⁰ Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 8: Судебная реформа. — Москва, 1991. — С. 417.

³²¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1948, арк. 3; спр. 1958, арк. 1, 3.

Анонімні скарги на посадових осіб, незважаючи на попередження про покарання, якщо вони виявляться наклепами, усе ж ініціювали судове слідство. Його було розпочато у справі голови Житомирської ремісничої управи Зинькевича, обвинуваченого у зловживанні при стягуванні казенних податків 1859 р.³²² Показова подана 1863 р. на ім'я київського губернатора скарга повірених з Умані. Тут виступ ремісників набув загрозливого характеру, адже вони встановили караул біля ремісничої управи, склали власну угоду, висловлюючи таким чином недовіру старшині бондарського цеху Т. Малаховському. Виявилося, що його недосвідченістю та схильністю до чарки скористався товариш старшини — Р. Бельгейман. Він почав надавати звання майстра нездатним до фаху, що розорювало досвідчених майстрів, був із ремісниками грубим, на власний розсуд використовував громадські кошти, не кажучи вже про те, що завищував розмір поборів та несповна видавав допомогу тим, хто її потребував, а звітувався завищеними цифрами³²³.

Анонімні скарги чергувалися з колективними, котрі також певною мірою убезпечували від переслідування з боку старшин і підштовхували владу до з'ясування обставин, про які там ішлося. Колективні скарги ремісники-євреї відразу спрямовували до канцелярії київського генерал-губернатора, знаючи, що у цьому разі їм буде «дано хід». До того ж результати будуть проконтрольовані, адже цього вимагав начальник краю. Скаргу 1854 р. від цехової єврейської громади м. Теплика Гайсинського повіту Подільської губернії на зловживання старшини Н. Кушніра відразу було передано губернському правлінню, а те,

---

³²² Там само, оп. 90, спр. 420, арк. 1.

³²³ Там само, оп. 176, спр. 444, арк. 4.

своею чергою, доручило розслідувати її гайсинському повітовому справникові³²⁴.

Згідно із законодавством, скарги на ремісничу управу та її посадовців мав розглядати губернатор через губернське правління, якому й належало вирішувати питання про передачу справи до суду або узгоджувати це з генерал-губернатором. Досудове слідство у справах зловживань голів і членів ремісничих управ забезпечувала поліція³²⁵.

Крім незаконного привласнення коштів зловживання владою відбувалися і при видачі паспортів та фальшивих свідоцтв³²⁶. Саме тому поліція контролювала найперше видачу свідоцтв на звання майстра. На 1850-ті рр. кожне свідоцтво, якщо воно знаходилося в руках євреїв, належало перевірити. Таку установку отримали поліцейські управління, чийм службовцям рекомендувалося, аби виявити підробки, звертати увагу на фарбу, свіжість чорнил, якість печатки, номер посвідчення та підпис ремісничого голови. Розмиті печатки вимагали замінити³²⁷.

Виявляється, що й патримоніальне законодавство не могло передбачити всі можливі його порушення. Такого висновку доходиш, коли вивчаєш архівні справи судної частини київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Маклер Київської ремісничої управи Ф. Медецький приписував під час ревізій до міщанського стану державних селян на місце померлих, залишаючи їм прізвища небіжчиків і беручи за це відповідні кошти. Ця історія набула розголосу 1870 р., коли один із них, 28-річний селянин, виходець із Калузької губернії, опи-

---

³²⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 11816, арк. 1–3.

³²⁵ Сборник узаконений. — С. 46.

³²⁶ ЦДІАК України, ф. 485, оп. 1, спр. 15206, 15911.

³²⁷ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 10036, арк. 18.

нився в Києві й за 60 руб. був приписаний до кушнірського цеху, хоча насправді займався теслярством та отримував від маклера щорічні плакатні паспорти³²⁸.

Скарга канівського міщанина Новошинського київському губернаторові 1859 р. ініціювала розслідування тих зловживань, що їх учинив старшина Богуславської ремісничої управи з товаришем. Можливо, їм усе зійшло б із рук, якби вони видали жалування Новошинському, якого найняли переписати витратну книгу з метою приховати привласнення громадських коштів. У цьому випадку київський, подільський і волинський генерал-губернатор не заперечував, щоб справу було передано на розгляд Київської судової карної палати³²⁹.

Серед чинників, які впливали на проступки керівників управи, примітна ще одна цікава особливість. Вибрані старшини через свою неписьменність і малограмотність потрапляли у залежність від писарів, більше того, ті привласнювали собі їхні прерогативи. Як правило писарі, набувши досвіду в державних установах, дозволяли собі зловживання, використовуючи недосвідченість виборних посадовців. У 1860 р. Київська карна судова палата розглядала справу про проступки старшини Богуславської ремісничої управи Ф. Пономаренка та писаря Б. Лучинського, який раніше служив у штаті Київського губернського правління. Пристав зауважив, що писар залишив «государеву службу й віддався у 28 років гультьяйському життю», пиячив і сам підшукував, кому та про що писати скарги. Пономаренко ж, навпаки, був «поведінки доброї, вправний господар, людина доволі розсудлива. Але він пив горілку, бував п'яним не лише у святкові дні». Незважаючи на вік (а йому було 44 роки), чималий досвід

---

³²⁸ Там само, оп. 184, спр. 585, арк. 17.

³²⁹ Там само, оп. 172, спр. 472, арк. 6.

перебування на посаді (з 1854 р.) старшина довірився писареві, який за нього підписував документи, підробляючи підпис, викликав в управу ремісників, котрі не сплатили повинностей та арештовував їх³³⁰.

Не менш характерним було й оскарження ремісниками з євреїв м. Ржищева вчинку старшини Я. Герберга, який під виглядом підписання скарги взяв від них підтвердження для власного переходу до купецької верстви. Та ще й привласнив 564 руб., зібрані для громадських потреб. Також він підготував нову розкладку коштів, і зібрав ще 400 руб. до ремісничої каси, а тих, хто не здавав гроші, тримав «у холодній». Київське губернське правління після проведення слідства не заперечувало про передачу цієї справи до карної палати. Це рішення підтримав і генерал-губернатор³³¹.

Найбільш резонансною слід уважати справу 1859 р. про зловживання старшини Липовецької ремісничої управи Ф. Шимановського і двох його товаришів — Б. Соколовського і Г. Шліосовара. Досудове розслідування, що його провів місцевий городничий, виявило невтішну картину. Керівництво управою стягувало кошти не за правилами, без схвалення на мирській сходці та без узгодження з міською думою, використовувало їх на власні потреби. Аби уникнути будь-якого контролю всю документацію, облікові книги вони тримали у своїх помешканнях. Під час обшуку було виявлено текст громадської ремісничої угоди, проте без зазначення в потрібному місці сум стягуваних грошей. Облікові книги, що їх видала управі Таращанська міська дума, велися недбало. Та й сама особа старшини Шимановського викликала чимало запитань. 58-річний, одружений, позаштатний дячок, він не мав

---

³³⁰ ЦДІАК України, ф. 485, оп. 1, спр. 15440, арк. 1, 9, 59, 164.

³³¹ Там само, ф. 442, оп. 171, спр. 663, арк. 1–6.

свідомості про набуття ремесла, і скоріше за все, був призначений на цю посаду тому, що знав російську й польську мови, сяк-так знався на законах. Натомість Б. Соколовський постав перед слідством як неграмотний, у всьому, що незаконно відбулося, він звинувачував старшину. Ґ. Шліосовар, за фахом столяр, як письменний вів документацію, однак «єврейською» мовою, котру більшість не розуміла. Показання ремісників з юдеїв і християн, що давалися під присягою, дозволили городничому дійти висновку, що всі троє діяли у змові. За рішенням Київського губернського правління, узгодженим із генерал-губернатором І.І. Васильчиковим, справу було передано до суду³³².

Із набуттям чинності Міським положенням 1870 р., за яким ремісничі управи підпорядковувалися губернаторові, ті почали уважніше ставитися до розгляду скарг на ремісничих посадовців і, зокрема, на голів ремісничих управ та до передачі їх у суд за викриття значних порушень. Ішлося про вдосконалення самоврядних механізмів і губернатори покликані були з'ясовувати слабкі ланки місцевих їх проявів та, найперше, пропонувати шляхи безперебійного одержання коштів державною скарбницею.

У 1876 р. Київська карна палата намагалася виявити всі фактори, що спричинили суттєву розтрату коштів старшиною срібного цеху Києва І. Качуровським. Судовий слідчий перевірів усі виплати за квитанціями, ураховуючи те, що за цехом рахувалося 893 ревізькі особи, котрі сплачували державний податок у казну по 1,45 руб. Виявилося, що старшина «затримав» 666 руб., які, за його поясненням, було витрачено на влаштування свят (св. Андроніка, кн. Володимира, Маковея, Хрещення), а

---

³³² Там само, оп. 172, спр. 229, арк. 1, 3, 7.

також на лікування міщан у Кирилівській лікарні, на поховання й панахиди, на його службові поїздки. Щодо останніх він не зміг надати відповідних документів, тож його витрати вважалися умисними й такими, за котрі він підлягав судовому покаранню. Йому було запропоновано відшкодувати збитки, для чого продати власний міський будинок із землею за 2 тис. руб.³³³

Механізми самоврядності при бюрократичному державному управлінні повсюдно демонстрували збої. Не оминили вони й Харківську ремісничу управу. Анонімна скарга до тимчасового харківського генерал-губернатора Л.Ф. Тухолки змусила 1886 р. вдатися до раптової ревізії. Губернаторський чиновник з особливих доручень Деєв виявив велику нестачу коштів — 3201 руб. 60 коп., унаслідок чого тільки-но обраного ремісничим головою Яковлева не було схвалено на посаді й замінено цеховим Пещуровим, який набрав найбільше число виборчих кульок після Яковлева. Справу про розтрату громадських коштів передали на дослідження Харківському окружному суду³³⁴.

У 1890-х рр. розголосу набула судова справа, яку вів слідчий Лубенського окружного суду в 1894 р. Початок їй поклала скарга ремісників-євреїв 1889 р. на голів Переяславської ремісничої управи Бутника та Мисана, котрих звинуватили в незаконних штрафах та в організації місцевим фактором незаконної видачі свідоцтв. Перше розслідування провело Полтавське губернське правління, під час якого більшість зі вказаного у скарзі підтвердилося. Було виявлено масову видачу свідоцтв євреям на право займатися ремеслом, в основному в Києві. Документи видавалися без дотримання прописаних у

---

³³³ ЦДІАК України, ф. 485, оп. 1, спр. 20130, арк. 126, 149, 211.

³³⁴ Там само, ф. 1191, оп. 4, спр. 165, арк. 78.

законі вимог, не вносилися до книг. Отримавши посвідчення, євреї могли ним скористалися, аби, мешкаючи в Києві, фактично займатися іншими справами³³⁵.

Неможливість шляхом покарань досягти бажаного результату спонукала владу шукати інших шляхів. Одним із них стало недопущення в ремісниче середовище осіб, які мали судимість і не зарекомендували себе доброчесними людьми. Саме цим керувався голова Бердичівської ремісничої управи, коли не видав міщанинові Мойші Жидовецькому свідоцтво на звання шевця. Його у цьому підтримали гласні думи, пояснивши свою відмову перебуванням кандидата у в'язниці³³⁶.

1.4.3. Взаємодія управ із місцевими та центральними органами влади

Реміснича управа, ця низова гілка станових міщанських органів влади, узгоджувала свої повноваження як з адміністративними, так і з судовими інституціями. Після заснування 1802 р. галузевого управління питання керівництва розвитком ремесел і промислів зосереджувалося у 2-му відділенні експедиції державного господарства міністерства внутрішніх справ³³⁷.

Проте найчастіше ремісничі управи вирішували власні питання з міською думою, із магістратами та ратушами, якщо йшлося про врядування до 1870 р.³³⁸, і, зокрема, про поділ ремесел на цехи, та укладали для них, ураховуючи специфіку ремесла, правила, як того вимагав Ремісничий

---

³³⁵ Там само, ф. 1072, оп. 3, спр. 1516, 1565.

³³⁶ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 10047, арк. 1.

³³⁷ *Варадинов Н.В.* История Министерства внутренних дел. — Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1858. — С. 18.

³³⁸ Устав о промышленности. — С. 55.

статут. Тексти правил розглядало та схвалювало губернське правління. Воно ж, і лише воно, розглядало скарги на процедурні порушення при виборах посадовців, а також питання несплати міщанськими старостами коштів за перебування в лікарні членів своєї верстви³³⁹. Крім перебігу виборів правління контролювало приведення до присяги на вірність службі. Тож у питаннях управління ремісничою управою підпорядковувалася думі, а у судових — магістратові й ратуші³⁴⁰. Після ліберальних реформ, зокрема судової 1864 р. — окружним судам, а після міської 1870 р. — губернаторам і губернським у міських справах присутствіям.

Як з'ясувала О. Карліна, державні інституції відстежували, аби цехові й ремісничі управи діяли в межах виписаних для них законів і не потрапляли під вплив кагалів³⁴¹. Дозвіл на заснування нових цехів давало губернське правління, якщо місцеві ремісники порушували питання про їх відкриття. У 1880-х рр. Волинське губернське правління схвалило рішення про утворення нових цехів, за яким упродовж 1892–1893 рр. у Кременці було відкрито цех механіків, а у Житомирі — меблярів. І перший, і другий мали керуватися у своїй діяльності Ремісничим статутом³⁴².

---

³³⁹ Устав о промышленности / Сост. М. Шрамченко. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 163; Сборник узаконений. — С. 366.

³⁴⁰ Устав ремесленный // Свод законов Российской империи. — Т. 11. — Ч. 2. — Санкт-Петербург, 1857. — С. 8.

³⁴¹ Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках. — С. 207.

³⁴² Мартинчук С.В. Ремісничі цехи в економічному житті Житомира в другій половині XIX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. — Вип. 11 (236). — Луцьк, 2012. — С. 24.

Співпрацю станових міських органів і державних установ можна продемонструвати на прикладі заснування нових цехів, що здійснювалося обов'язково з дозволу адміністрації. Ба більше, часто вона сама й ініціювала їх створення. Так було в Києві 1853 р., коли губернське правління запропонувало думі започаткувати цех сажотрусів. Потреба в ньому диктувалася пожежною ситуацією в місті, коли нерідко від одного невичищеного димаря залежала безпека цілих міських кварталів. Пропозицію думи Київська реміснича управа зустріла скептично, вважаючи, що міщани не підтримають цей захід. І все ж губернське правління наполягало на проведенні виборів цехового старшини, збирача податків і посильного. За незначного числа сажотрусів дума пропонувала приєднати їх до гончарного цеху. Підготовка до виборів виявила призабутий факт, що ще десять років тому в місті вже створювався такий цех, коли було обрано цехмістра, укладено кошторис на очищення димарів у приватних будинках (3–8 коп. сріблом, у державних — безкоштовно), однак чи розпочав він роботу — незрозуміло. Проте було відомо, що тоді київська міська влада при організації протипожежних заходів орієнтувалася на Санкт-Петербург. Тепер слід було поновити розпочату роботу, укласти з міщанами всіх діленьниць добровільну угоду на очищення в їхніх будинках виводів і печей, що мав забезпечити новий цех. Якщо більшість приватних власників дали таку згоду, то керівники державних закладів вимагали здійснювати роботи безкоштовно. Найбільше протестував попечитель Київського навчального округу, у підпорядкування якого в місті перебувало чимало будівель. Обраний старшина М. Дітріхс не погодився очищати димарі казенних будівель безкоштовно. До новостворюваного цеху почали вступати фахівці, зокрема рижанин Й. Рейман, який пред'явив атестат і зобов'язався пра-

цювати на Печерську, сплачуючи акциз 3 руб. 43 коп. сріблом. За ним у сажотруси подалися й інші — вихідці з селян, міщан, дворян. Серед них був і чернігівський дворянин Я. Кузьменко, і волинський дворянин третьої категорії П. Глинка. Було організовано вибори з балотованим списком, старшиною обрано І. Груздинського. Після схваленні його на посаді цех розпочав повноцінну роботу³⁴³.

Прописаних у законах норм про заборону скажитися ремісникам у вищій інстанції влади у щоденній практиці мало хто дотримувався. Майстри, як правило, подаючи скарги, зверталися до вищих установ, віддаючи перевагу генерал-губернаторській адміністрації перед губернською. Цим пояснюється значна їх кількість у канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Серед них можна зустріти й скарги солдаток, відставних солдатів та рекрутів, зокрема тих, хто добровільно відбував військову службу. Знаючи, проте не до кінця, про існування певних пільг військовим, їм здавалося, що ремісничі управи, зокрема Київська, незаконно змушують їх сплачувати податки³⁴⁴. Натомість губернські правління постійно розбирали звернення, в яких йшлося про позбавлення ремісничими управами майстрів права займатися без їх дозволу будь-якими ремеслами. При цьому кожна з управ удавалася до різних заходів. Так, Смілянська реміснича управа в 1850-х рр. практикувала забирання інструментів, і доводила свою правомірність, незважаючи на те, що губернське правління, після з'ясування відповідних скарг, уважало незаконними подібні дії³⁴⁵.

---

³⁴³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 10703, арк. 5, 24, 32, 59.

³⁴⁴ Там само, оп. 67, спр. 301, арк. 1–2; оп. 147, спр. 594, арк. 1, 9.

³⁴⁵ Там само, оп. 34, спр. 640, арк. 1.

Тож губернське правління було першою досудовою інстанцією в розслідуванні зловживань, і їх могли ініціювати як губернський прокурор, так і повітові стряпчі. Особливо ретельно відстежувалася здача до казначейства коштів у рахунок державних податків.

Здавалося б, що міська реформа 1870 р. сприяла доданню станових перегородок, і нові виборні органи — міські думи й управи, стаючи всестановими, не потребували старого станового врядування. Однак ні. Держава не відмовлялася від послуг ремісничих управ. Більше того, вона безпосередньо підпорядковувала їх губернській адміністрації. Щоправда в містах Правобережної України, цей процес суттєво затягувався, адже Міське положення 1870 р. тут запроваджувалося поступово, і найперше в Києві 1871 р. У наступні десятиліття воно поширювалося на інші міста краю й тоді ремісничі управи переходили з відання дум до губернатора³⁴⁶.

Крім дум і губернатора ремісничі управи тісно співпрацювали з казенними палатами в питаннях оподаткування й розмірів розкладок. Вони ретельно контролювали число ремісників, їх прийом до цехів та звільнення. Крім того, чиновників казенної палати залучали до слідства, коли йшлося про надмірне стягування податків, аби встановити, які ж насправді були їх розміри. Інші справи, зокрема нецільове витрачання податкових коштів, розглядали суди, а розтрата в особливо в крупних розмірах — Сенат³⁴⁷.

До Сенату потрапляли на з'ясування й ті питання, які не можна було врегулювати чинним законодавством. До

---

³⁴⁶ Сборник узаконений. — С. 416.

³⁴⁷ Державний архів м. Києва, ф. 320, оп. 2, спр. 371. Ідеться, зокрема, про справу 1823 р., коли київський ремісничий голова А. Новохацький «загубив» 4,5 тис. руб., що її розглядав Сенат.

такої слід віднести ситуацію, що склалась у Києві 1882 р., коли місцева загальна реміснича управа почала закривати пекарні турецьких підданих («азіатців»). На скарги, що надходили від булочників, губернське правління зреагувало розпорядженням про зарахуванням їх до київських цехів. Відповідно, ті вважали таке рішення несправедливим. Справа розглядалася в усіх інстанціях, і лише Сенат ухвалив рішення, узгоджене з чинним законодавством. Іноземці, котрі не прийняли присягу на підданство, але отримали посвідки на проживання, за винятком євреїв, можуть вступати до цеху в усіх містах імперії, незважаючи на віросповідання³⁴⁸.

Підсумовуючи, можна сказати, що цехові й ремісничі управи зайняли те місце в мережі місцевих органів влади, яке їм відвела держава. Наділяючи їх відповідними повноваженнями, верховна влада отримала в їх особі доволі вправну інституцію, базовану на самоврядних елементах організації, яка забезпечувала професійний рівень майстерності у своєму середовищі, здійснювала соціальну опіку, до якої з часом додалася турбота про освітній рівень дітей майстрів. Завдання зі справляння податків змусило їх значну увагу приділяти обліку своїх членів. Багато аспектів їхнього повсякдення ще до першої половини XIX ст. базувалися на давніх церемоніях і ритуалах, які з часом модернізувалися та були підпорядковані виробничим інтересам.

---

³⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 535, спр. 325, арк. 2, 8, 17.

Розділ 2.

МІЩАНСЬКІ УПРАВИ ТА СТАРОСТВА

2.1. Від заснування — до широкої мережі

У продовження літературної метафори з визначенням міщан як «забутого стану», що її, слідом за публіцистом Я. Абрамовим, ужила, актуалізуючи своє дослідження, Л. Кошман¹, скажемо, що вона не втратила образності й для характеристики відносин міщан із державою, яких усе ще недостатньо вивчили історики, адже міщанство продовжує перебувати в тіні селянської історії України.

На відміну від ремісничих міщанські управи почали засновувати дещо пізніше, і це пов'язувалося з тим, що міщани, за катерининською Жалуваною грамотою містам 1785 р., входили до складу загальної міської громади. Оригінальною виявилася спроба харківських міщан у 1812 р. (54 особи), які, на вимогу верховної влади, хай і з запізненням, проте все ж відокремилися від ремісників та купців, створивши власну громаду. І відтоді набір їх повинностей — розкладка казенних податків, визначення розмірів, призначення громадських витрат, набір рекрутів — перейшли з відання магістрату до думи, оскільки за першими зберігалася лише компетенція судової влади. Перебуваючи в підпорядкуванні думи міщанська управа не раз виділяла своїх представників, аби ті як помічники гласних виконували їхні доручення у сфері міського господарства. Принаймні, так було у Харкові 1840 р., коли

---

¹ Абрамов Я.В. Забытое сословие // Наблюдатель. — 1885. — № 1. — С. 269; Кошман Л. Город и городская жизнь в России XIX столетия (социальные и культурные аспекты). — Москва, 2008. — С. 179.

там розпочалися роботи з будівництва мостів і замощення шляхів². Певно, що така їх активність посприяла заснуванню в місті міщанської управи ще в 1835 р., яка без змін зберегла свої повноваження до 1917 р. Найбільш успішною діяльністю Харківської міщанської управи була в 1884–1897 рр., коли нею керував розпорядчий староста В. Семенко (Семененко). У той час вона мала власний будинок. Помічником у старости став місцевий міщанин М. Талалаєв, обов'язки якого полягали у зборі податків. Крім них в управі служили ще двоє осіб: діловод, колишній відставний старшина, та писар³. Також на Харківщині тоді функціонували Чугуївська, Ізюмська, Слов'янська, Лебединська, Старобільська, Сумська, Білопольська міщанські управи⁴.

У 1828 р. міщанська управа почала функціонувати в Одесі. До неї обиралося 11 членів, які представляли і відстоювали інтереси кількох етнічних громад міщан: росіян, болгар, німців та євреїв. Із набуттям чинності Міським положенням 1863 р. структуру Одеської міщанської управи було суттєво вдосконалено. Лише на перших порах залишався колишній поділ міщан за дільницями міста, в яких управи містилися у спеціально відведених будинках, там, де відбувалися їх збори. У 1867 р. за пропозицією одеської міщанської громади, підтриманої рішенням Державної ради, було внесено зміни до положення про громадське управління Одеси 1863 р., зокрема про чисельність і порядок призначення членів міщанської

---

² Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). — Т. 2. — Х., 1912. — С. 261, 310.

³ Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. — Х., 1884. — С. 23; Харьковский календарь на 1897 год. — Х., 1897. — С. 20.

⁴ Адрес-календарь г. Харькова на 1915 г. — Х., 1916. — С. 22, 51, 64, 68, 93.

управи. Оскільки утримання останньої визнавалося затратним, число членів було зменшено до чотирьох (трое — від християн, один — від юдеїв). Їх знову ж таки мали обирати, проте вже міщанські вповноважені. У цьому разі одесити запозичували досвід обох російських столиць. Дозволялося, якби того забажали міщани, крім уповноважених обирати власних дільничних старост. Членів міщанських управ на посаді схвалював на три роки ново-російський і бессарабський генерал-губернатор⁵.

Одеська міщанська громада, на відміну від інших, через свою чисельність надовго залишалася складнішою як за впорядкуванням, так і структурою. Міщанській управі підпорядковувалися міщанські старости з помічниками й рекрутськими старостами⁶. Крім старшини, вона мала у своєму складі двох товаришів, двох членів управи, діловода, а також трьох столоначальників, бухгалтера і його помічника⁷.

Натомість у Полтаві міська громада, що об'єднувала купців, міщан і ремісників, так і не створила окремої міщанської управи, хоча міщани, якщо йти за дослідженням І. Павловського, обирали до міської думи представників від свого стану. Більше того, 1816 р. міщанина І. Михайловського було обрано головою міської думи, що стало чи не єдиним випадком в історії міського управління Полтави⁸. Вперше про міщанського старосту історик згадав

---

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — 2-е собр. — Т. 42. — Отд. 1: 1867. — Санкт-Петербург, 1871. — № 44365.

⁶ Военное обозрение Одесского военного округа. — Одесса, 1871. — С. 461.

⁷ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. — Одесса, 1915. — С. 106–107.

⁸ Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевская старина. — 1905. — Кн. 11/12. — С. 253.

лише тоді, коли йшлося про вибори міського голови в Полтаві 1841 р.⁹.

Своєрідно формувалося міщанське середовище у містах Таврійської губернії. У Керч-Єнікале міщанами були греки, і коли сюди почали інтенсивно переселятися російські купці та міщани, наближаючись за чисельністю до половини міщан-греків, то Державна рада дійшла 1828 р. висновку, що останні також мають право обирати з-поміж себе по одному представникові до місцевого магістрату й ратуші¹⁰.

Наступний етап заснування міщанських управ і початок їх діяльності тісно пов'язувався із запровадженням громадського управління в Петербурзі 1846 р., Москві — 1862 р. та в Одесі — 1863 р., хоча, звичайно, у містах українських губерній вони не стали віддзеркаленням столичних. За Петербурзьким положенням 1846 р., яке вперше поділило міське управління на дві частини: загальноміське і станове, зокрема міщанське й ремісниче¹¹, управи було відкрито в таких містах Таврійської губернії, як Карасубазар (1849 р.), Сімферополь (1850 р.). В Ялті й Феодосії (1870 р.), Керч-Єнікале (1888 р.) вони засновувалися вже за положенням 1870 р. А от у Бахчисараї відразу після падіння Кримського ханства було запроваджено посаду міщанського старости (1789 р.), яка лише 1880 р. набула статусу міщанської управи. Очолював її в 1894 р. місцевий міщанин Сеїд Ібрагім Сейдамет-огл. На 1892 р. міщанські управи вже існували в Бердянську,

---

⁹ *Его же*. Полтава: Исторический очерк. — Полтава, 1910. — С. 287.

¹⁰ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 3: 1828. — Санкт-Петербург, 1830. — № 2151.

¹¹ *Варадинов Н.В.* История Министерства внутренних дел. — Ч. 3. — Кн. 3. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 310.

Керчі, а також в містечку Оріхівка Бердянського повіту Таврійської губернії¹².

Заснування міщанських управ значно активізувала реформа міського управління 1870 р., унаслідок якої від загальноміського керівництва було відділене станове. При уважному погляді на відповідний законодавчий акт, складеться враження, що верховна влада не надто зосереджувалася на деталях і про створення міщанських управ ішлося не в основному тексті, а в додатку до нього¹³.

Тож всестанові думи перестали перейматися міщанством і міщанські громади наділялися правом засновувати власні органи, узгоджуючи свої рішення з губернатором, який мав схвалити установчий присуд громади. Управи почали з'являтися в багатьох містах як виконавчий орган станового міщанського врядування. Одні з них засновувалися з наданням населеному осередку статусу міста, інші — утворювалися внаслідок поділу міщан на дві категорії, одна з яких, ремісники, перебувала у віданні ремісничої управи, а інша, міщани, потрапляла під управління міщанської.

У тих містах, де управи не засновувалися, їх обов'язки виконували міщанські старости й десятицькі. За наступною реформою міського врядування 1892 р. міщани могли перебувати під керівництвом міського управління, якщо на це була згода міністра внутрішніх справ. А в містах, де

---

¹² Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1894 год. — Симферополь, 1894. — С. 39, 47; Новороссийский календарь на 1892 г. — Отд. III. — Одесса, 1891. — С. 46, 61.

¹³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 45. — Отд. 3: Приложение до № 48498. — Санкт-Петербург, 1874; Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 53.

запроваджувалося спрощене міське управління, вони підлягали міському старості¹⁴.

Те, що міщанські громади вилучалися із загального громадського міського управління й безпосередньо потрапляли під регулювання та контроль державних губернських установ, указує на зростання їхньої ролі у суспільному житті держави, яка прагнула створити з міщан повноцінний стан з власними органами влади. Спроби дум узалежнити їх від себе було визнано недоцільними і навіть більше — заборонялося це робити, оскільки міщанські управи повинні були перейматися лише власними становими справами.

Відразу після реформи 1870 р. міщанську управу було засновано у Чернігові й містилася вона в одному приміщенні з міською управою до 1880 р.¹⁵, співіснуючи одночасно, принаймні до 1898 р., з ремісничою¹⁶. Унаслідок ревізії її діловодства і каси 1882 р., здійсненої секретарем Чернігівського губернського правління Данилевичем, можемо дати таку характеристику цієї установи. На той час міщанська громада Чернігова нараховувала 1461 особу християн і 1923 юдеїв, очолював її міщанський староста К. Тимощенко. Членами управи від міщан-християн були М. Мацко, а від юдеїв — Жезмер. Таким самим чином, від кожної громади окремо, було обрано податних старост: від міщан-християн ним став Терещенко, від юдеїв — Сац¹⁷.

---

¹⁴ *Вилейшис Я.М.* Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — Херсон, 1914. — С. 111; *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — Москва, 2004. — С. 97.

¹⁵ Очерк истории города Чернигова 907–1907. — Чернигов, 1908. — С. 61.

¹⁶ Черниговская памятка на 1898–1899 г. — Чернигов, 1898. — С. 89.

¹⁷ Там же. — С. 90.

Щодо інших міст Лівобережної України, то тут міщанських управ було небагато. Одна з них існувала в Ніжині (з 1891 р.), а у Глухові повноваження станового органу виконував міщанський староста. Управа як форма керівництва міщанами вважалася доволі ефективною, а подеколи й популярною в їхньому середовищі. Недаремно ж на початку ХХ ст. міщани зверталися щодо дозволу на її запровадження. Зокрема цього вимагали жителі м. Градизька Полтавської губернії¹⁸.

На Катеринославщині міщанські управи, окрім губернського центру, існували в таких повітових містах, як Олександрівськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Маріуполь, Новомосковськ, Павлоград, Луганськ¹⁹. У Херсонській губернії першою заснували управу в Миколаєві, де спершу було впроваджено посаду старости міщанської громади. Його клопотання 1879 р. про створення повноцінної управи підтримав військовий губернатор, дозволивши провести вибори, і у січні наступного року управа розпочала діяльність²⁰. Станом на 1892 р. про неї йдеться як про повністю сформовану структуру станового органу міщан²¹. Наступною було засновано (в 1886 р.) Єлисаветградську міщанську управу. Згодом, 1889 р., до неї додалася Новомиргородська. Починаючи з 1874 р., у Бобринці діяв

---

¹⁸ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: Проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — Х., 2007. — С. 65.

¹⁹ Екатеринославский адрес-календарь: 1917 год. — Екатеринослав, 1917. — С. 234, 244, 260, 288, 305, 329, 360; Новороссийский календарь на 1892 г. — Отд. III. — С. 87.

²⁰ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). — Миколаїв, 2006. — С. 129; Державний архів Миколаївської області, ф. 230, оп. 1, спр. 10569, арк. 8 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmi schanskoiupravu.html>).

²¹ Новороссийский календарь на 1892 г. — С. 46, 48.

міщанський староста. Міщанські управи засновувалися в Бессарабії — у Хотині, Аккермані, Бендерах, Сороках²². На початку ХХ ст. фіксувалася активність міщанських громад, коли вони чи не в унісон зверталися до МВС із проханням дозволити заснувати власні управи²³.

У містах Правобережної України міщанські громади почали засновуватися лише після набуття чинності Міського положення 1870 р., яке спершу впроваджувалося в Києві, а потім поступово поширювалося в інших містах, ураховуючи «ближайшие местные соображения», після схвалення міністром внутрішніх справ голів міських дум негубернських міст. В інших же історичних регіонах імперії схвалення міністром на посаді міського голови вимагалось лише для губернських міст. Про це йшлося у висновку Державної ради від 29 квітня 1875 р., яким на містечка Західного краю поширювалося положення про міську реформу 1870 р. На відміну від доволі лаконічних попередніх нормативних актів щодо діяльності міщанських управ, тут багато уваги приділялося різниці форм громадського та станового міщанського управління, оскільки законодавство було настільки заплутаним, що його неправильно трактували самі чиновники, не кажучи вже про міщанських старост. Спеціально обумовлювалася запроваджувана система управління для приватновласницьких міст, яка отримала назву спрощеного керівництва. Тож міста, які потрапляли під чинність положення 1870 р., звільнялися від завідування приписаними до них приватновласницькими містами і містечками.

---

²² Иллюстрированный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1915 г. — Кишинёв, 1914. — С. 211, 229, 255, 265.

²³ *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — С. 99.

У містечках, де нараховувалося не менше десяти міщанських дворів чи окремих домовласників (як християн, так і юдеїв), в яких не запроваджувалися всестанові міські установи, створювалися міщанські громади, очолювати які повинні були виборні міщанські старости з помічниками в разі схвалення їх на посаді губернатором. Скарги на порушення виборних процедур розглядалися губернськими в міських справах присутствіями.

За меншої їх кількості міщани приписувалися до міщанських управ сусідніх містечок. А от у містечках з п'ятдесятьма міщанськими дворами громада наділялася правом засновувати вже управи. Ремісники цих містечок також входили до складу міщанської громади, якщо вони не мали власної ремісничої управи. У цьому разі міщанська управа вважалася представником інтересів усієї міщанської громади. Її приговори схвалювалися губернським правлінням кожної із західних губерній²⁴.

Урешті міщанським громадам було дозволено самостійно вирішувати доцільність заснування управ і в разі позитивної ухвали рішення громади мав підтримати губернатор. Сама ж громада при рекомендації обирати не менше трьох осіб постановляла, зі скількох членів складатиметься її керівний орган. Рекомендувалося для кожної міщанської управи підготувати інструкцію про повноваження з порядком діловодства, яка, за схвалення її губернським начальством, виконувала роль своєрідного законодавчого для неї акту. За наявності в містечку двох міщанських громад — християнської і юдейської, міністерство внутрішніх справ покладалося на їхнє рішення

---

²⁴ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 50. — Отд. 1: 1875. — Санкт-Петербург, 1877. — № 54640; О мещанских и ремесленных управлениях: Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений. — Изд. 2-е, испр. и доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 38.

при умові, що головою має бути міщанин християнського віросповідання, відповідно і 2/3 членів присутствія мали бути християнами.

Першою до створення власного управління приступила в 1881 р. Бистрицько-Антонівська міщанська громада Рівненського повіту Волинської губернії, яка через уповноваженого Мурху-Муравського звернулася, минаючи всі інстанції, до господарського департаменту МВС. Ішлося про створення окремої від рівненської власної міщанської управи. Це прохання не підтримав київський генерал-губернатор. Не дав він ходу і подібному зверненню міщан Новогородецької Буди Житомирського повіту Волинської губернії, вважаючи, що у приватновласницьких містах, за законом, слід створювати спрощене міське управління²⁵. Не чекаючи дозволу, міщани приватновласницьких містечок Рівного, Острога, Заславля та Старокостянтинова, що були підвідомчими Новоград-Волинській міській думі, провели вибори й у кожному містечку запровадили міщанських старост (із двома помічниками). Надійшли подібні прохання до генерал-губернатора і з Подільської губернії.

Активно почали впроваджувати власні органи міщани — як християни, так і юдеї — містечка Ямполь, що належало Потоцьким. У зверненні до губернського правління вони повідомили про вибори від п'яти дворів по одному депутату. Однак надалі їм забракло такої єдності. При складанні громадського приговору для розкладки повинностей вони не могли знайти спільної мови. Депутати-християни відстоювали розподіл статків навпіл між двома громадами, тоді як депутати-юдеї наполягали — здійснювати його за числом душ, згідно з окладними листами

---

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 550, спр. 32, арк. 1–2.

Подільської казенної палати. Аби загасити цей конфлікт, який призупинив збір податків, втрутився київський, подільський і волинський генерал-губернатор О.Р. Дрентельн, нещодавно звільнений із посади начальника III відділення власної його імператорської величності канцелярії, який чомусь не затримався в Одесі при виконанні там обов'язків тимчасового генерал-губернатора, і був переведений до Києва. Він розпочав детально вивчати чинне законодавство та вникати в місцеву специфіку, виявляючи межі владних повноважень між спрощеним і міщанським управлінням. Вони виявилися в тому, що укладати призовні списки євреїв у приватновласницьких містах, за висновком Державної ради від 7 грудня 1876 р., повинне було спрощене громадське управління, яке брало на себе і справи щодо коробочного та свічкового зборів у самому місті й повіті. Воно також мало укладати ревізські реєстри, посімейні списки та видавати паспорти²⁶. Тоді як міщанське станове управління запроваджувалося лише в тих містах, які потрапили під чинність Міського положення 1870 р., і воно має бути тотожним казенним містам та керуватися у своїй діяльності цим самим законодавчим актом²⁷. Після роз'яснень міщани Заславля відмовилися від створення окремої міщанської громади і перейшли на спрощену форму громадського управління, оскільки утримувати два органи влади їм виявилось не під силу²⁸. У 1883 р. посаду міщанського старости було скасовано й у містечку Ямполі²⁹.

---

²⁶ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 51. — Отд. 2: 1876. — Санкт-Петербург, 1878. — № 5667; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 550, спр. 31 б, арк. 10.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 550, спр. 31 б, арк. 12.

²⁸ Там само, арк. 27–28.

²⁹ Там само, арк. 29.

Із поширенням Міського положення від 29 квітня 1875 р. на міста Західного краю тут поступово почали засновуватися міщанські громади з управами і старостами. На основі височайше схваленого висновку Державної ради від 7 грудня 1882 р. у містечках, що були приписаними до приватновласницьких міст Дубно Волинської, до Бердичева та Липовця Київської губерній, почали діяти власні міщанські управи, а міські думи звільнялися від завідування приписаними до них містечками³⁰. Інтенсивність звернення до цього законодавчого акту засвідчив київський губернатор, котрий зазначав, що на 1882 р. було створено 80 міщанських громад, з яких 67 керувалися управами, а 13 — міщанськими старостами. А після закону 7 грудня 1882 р., прогнозував посадовець, їх буде засновано ще 28 у Бердичівському і Липовецькому повітах³¹. І справді, саме тоді в Київській губернії було відкрито 93 міщанських управи.

Натомість на Волині до найстаріших міщанських управ відносилася Житомирська, організована 1882 р. На 1913 р. вона містилася у власному приміщенні на Соборній вулиці у центрі міста, очолював її М. Рибаченко, а членами були М. Карлів і В. Моргуліс³². І все ж модель, що її запропонувала верховна влада імперії, не вписувалася в реальність міщанського середовища Волині. Скарга міщанського старости державного містечка Народичі Василя Черненка-Недашківського 1885 р. у Сенат на Волинське губернське правління несподівано виявила цілу низку неправильних рішень місцевої адміністрації. Ставши

---

³⁰ ПСЗ РИ. — 3-е собр. — Т. 2: 1882. — Санкт-Петербург, 1886. — №. 1230.

³¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 67, арк. 13.

³² Памятная книжка Волынской губернии на 1913 г. — Житомир, 1912. — С. 402.

старостою, В. Черненко-Недашківський переніс місце перебування міщанського управління з Народичів до села Недашки, де було безкоштовне приміщення для канцелярії, а винаймання його в Народичах коштувало б громаді від 150 до 200 руб. на рік. Пояснював він цей крок тим, що таке місце розташування влаштовувало міщанську громаду навколишніх населених пунктів, зокрема слобід Дерманівка, Бродники, П'ятидуб і колонії Гринальд. Губернське правління вважало подібний крок старости незаконним. Однак зміст скарги, переданої Сенатом до господарського департаменту міністерства внутрішніх справ, насторожив центральне керівництво, адже міщани не повинні були вливатися у спільну громаду. Міністр внутрішніх справ Д.А. Толстой вимагав розібратися, хто ухвалив незаконне рішення про створення міщанської громади з кількох поселень? Ось тоді й виявилось, що у трьох повітах Волинської губернії — Житомирському, Новоград-Волинському й Рівненському, існують «деревенские мещанские общества» (!). На Житомирщині їх виявилось вісім. У с. Слободище проживало 38 осіб міщан. А в Новогоришківській Буді їх було найбільше — 2860 душ. У Новоград-Волинському повіті таких міщанських сіл було два — Янушівка з 78 і Пилипи-Кошари зі 113 особами. На Рівненщині — сім, від 33 до 382 осіб. А в Бистриці-Антонівці міщан нараховувалося 1179 душ. За рішенням губернського в міських справах присутствія їх у Житомирському та Новоград-Волинському повітах було підпорядковано міщанському старості, а в Рівненському — зараховано до спрощеного громадського управління. Незабаром виявилось, що це далеко не всі населені пункти, де проживали міщани. До категорії «деревенских мещанских обществ» було зараховано 36 поселень.

Зрештою, на міністерську вимогу, було з'ясовано, що цю людність приписано до категорії міщан на основі висо-

чайшого повеління від 23 вересня 1864 р., і що вона походить із колишньої польської шляхти, яка не довела свого шляхетського походження, була переведена до непривілейованого стану й зарахована до платників державних податків³³. Серед них виявилися й колишні «вольные люди» та старообрядці. Згідно з ревізькими реєстрами, одні з них перебували у складі Овруцької міщанської громади, інші — у складі містечкових громад. Вимагалось їх становище впорядкувати згідно з чинним законодавством, реєстри, книги та справи передати міщанському старості, обравши, з огляду на великі відстані між поселеннями, особливих податних старост.

За декілька років київський генерал-губернатор О.Р. Дрентельн знову повернувся до цього питання, аби уніфікувати місцеву специфіку, і зажадав від губернської адміністрації повних відомостей про «деревенских мещан» Овруцького повіту Волинської губернії. На цей раз виявилося 46 поселень, мешканці яких займаються хліборобством, і за логікою їх слід було б приписати до сільських волостей. До вже названих додалися старообрядницькі та колишні «вольних людей» слободи, а також колонія Клецовська, яка нараховувала 18 садиб, що належали вихідцям із Привіслянського краю, котрих 1876 р. також було зараховано до категорії міщан. Подібною до неї була і слобода Чолівка з 11 садиб, що належали давнім старообрядницьким родинам.

Однак усі мешканці провели сходи й на них уклали приговори про своє тверде прагнення бути міщанами з припискою до повітового Овруча. Така мотивація базувалася на колишніх уявленнях про вищість міщанського стану у соціальній ієрархії спільнот порівняно з селян-

---

³³ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 39. — Отд. 1: 1864. — Санкт-Петербург, 1867. — № 41299.

ським. Тим більше, що їх лякало підпорядкування волосним судам, в яких усе ще практикувалися тілесні покарання³⁴. Волинський губернатор був переконаний, що попередні законодавчі акти не врахували таку місцеву специфіку, і не варто було прагнути до законодавчої уніфікації. Відмова від неї дозволить мати міщанські громади, у складі яких перебуватимуть не одні лише євреї.

Тим часом Сенат завершив розгляд скарги В. Черненка-Недашківського й визнав його правоту, як і неправильність рішень губернських адміністрацій, що їх двічі скасовувало міністерство внутрішніх справ, щодо «міщан поза містечками» — саме так назвали цю категорію населення. Не варто було колишню польську шляхту, яка рахувалася у складі Народицької містечкової громади, переводити в міщанське управління³⁵.

У 1908–1912 рр. до Житомирської додалися ще 15 міщанських управ. Серед них була й посада міщанського старости у приватновласницькому містечку Котельні Житомирського повіту (1907 р.). У положенні Ради міністрів від 14 березня того року йшлося не про виборність, а про призначення на неї губернатором («о замещении по назначению») кандидатури з місцевих міщан-християн. Обумовлювалося, що такий захід верховна влада розглядає як тимчасовий, і відмовиться від нього тільки-но вдасться повернути попередній «порядок»³⁶.

У Київській губернії утворення самостійних управ ініціювали в 1887 р. Самгородська й Білопільська міщанські громади, з яких Державна рада імперії підтримала заснування спершу Білопільської (в 1888 р.), а

---

³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 80, арк. 30.

³⁵ Там само, арк. 47.

³⁶ ПСЗ РИ. — 3-е собр. — Т. 27: 1907. — Санкт-Петербург, 1910. — № 28993.

наступного року — і Самгородської³⁷. Підготовка до їх запровадження у цих містечках розпочалася відразу після набуття чинності законодавчого акту від 7 грудня 1882 р. Отримавши схвалення генерал-губернатора, міщани ніяк не могли провести вибори керівного складу управи. Самгородські міщани за віросповіданням поділялися на дві нерівномірних групи: 6 дворів міщан-християн і 107 — міщан-юдеїв. У Білопільлі картина була подібною: 4 двори міщан-християн і 69 — міщан-юдеїв. При виборах міщанського старости та його помічників християн і там, і там забалотували, обравши міщан-євреїв. Певно, що цих осіб адміністрація не схвалила на посадах. Організовані повторні вибори дали аналогічний результат. Більше того, у Білопільлі юдеї не дозволили християнам навіть балотуватися, пояснюючи це тим, що ті не мають власного житла, а займаються поденною роботою, тож таким не можна довіряти владу.

Нові вибори у Самгородці відбулися за подібним сценарієм. Тутешні міщани-християни, хоча й мешкали у власних будинках, але ті містилися на поміщицькій землі, що не гарантувало їхньої матеріальної незалежності. Та й вони постійно там не мешкали, а в пошуках роботи переходили з одного місця на інше. Юдеї-міщани пояснювали свою поведінку на виборах тим, що в такій ситуації вони не можуть довірити владу у громаді непостійним мешканцям³⁸. Господарський департамент МВС переклав відповідальність і прийняття рішення на генерал-губернатора, якому на місці нібито мало бути видніше. Останній схилився до того, щоб керівниками управи схвалювалися міщани-євреї, проте лише як виняток.

---

³⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 87, арк. 30.

³⁸ Там само, арк. 2.

Київську міщанську управу було створено 1876 р. шляхом виділення міщан із підпорядкування ремісничій. Рішення про вихід з-під керівництва ремісничої управи ухвалили не приписані до цехового стану міщани, на власному мирському сході 24 січня. Рішення про створення виборного органу, як і годилося, схвалив київський губернатор³⁹. Щоправда, міщанського старосту за місцевою традицією називали головою. Містилася управа спершу на Подолі, а з 1884 р. — на Бульварно-Кудрявській вулиці. Вибори посадовців відбулися через рік на сході. Крім старости та двох членів було обрано вісім помічників старости, усіх — на три роки. На відміну від колишнього територіального поділу на цехи тепер їх розмежовували на вісім ділень, на які поділявся Київ⁴⁰. Незабаром з'явився новий орган, такий, як уповноважені — 100 осіб, котрих обирали міщани, аби вони, як депутати, представляли їхні інтереси в управі⁴¹.

Мережа міщанських управ постійно розширювалася. Пік її зростання припав на кінець XIX — початок XX ст. Тоді ж у міністерстві внутрішніх справ розпочалося напруження законодавчих проєктів міського станового управління. На вимогу міністра до діяльності міщанських управ пильніше придивлялися губернатори, критично оцінюючи їх роль у місцевому врядуванні. Найбільш активно у своїх звітах звертали увагу верховної влади на вади міщанських управ правобережні губернатори.

Так, у Подільській губернії перші міщанські управи було сформовано в Полонному, Проскурові та Вінниці. Згодом їх кількість суттєво збільшилася, коли було ство-

---

³⁹ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 6, арк. 2, 22.

⁴⁰ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — С. 108.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 27.

рено 129 міщанських громад, в яких нараховувалося 520 548 осіб (із них 350 тис. були євреями). 73 громади були повністю єврейськими. Діяльність управ відзначалася заплутаністю діловодства, що не дозволяло виявити, з кого і скільки було взято коштів на сплату податків. Повсюдно панували зловживання, котрі проявлялися у незаконних поборах із міщан, хабарництві, підкупках, привласненні громадських коштів, нецільовій їх витраті. Турбувала губернську владу й підробка посімейних списків, на основі яких визначалися пільги на відбування військової повинності та видавалися фальшиві паспорти. Щоправда, ревізуючи міщанські управи, губернатори помічали не раз, що хоча їх очолювали євреї, як це мало місце в містечку Ярмолинцях 1898 р., помічник старости Гикавий справлявся, і доволі непогано, зі старостинськими обов'язками. Він сам вів діловодство й жодних нарікань на нього у громади не було⁴².

Водночас начальники губернії визнавали, що їм не вдавалося серйозно контролювати ці органи, як через їх чисельність, так і з огляду на віддаленість міст і містечок від губернських центрів. Бюрократичний нагляд, до якого звикли губернатори, виявився неефективним у справі забезпечення кращого керівництва міщанськими громадами. Саме тому, стверджували посадовці, міщанські управи та їх старости стали повноправними й фактично безконтрольними господарями у тих сферах, що їм довірила держава. У мережі владних установ виявилася лакуна між ними як начальниками губерній, та управами, котру слід заповнити посередником, створивши ще одну державну установу, подібну до земського начальника, який наділявся адміністративною й судовою владою. Таку посаду було запроваджено у внутрішніх губерніях імперії

---

⁴² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 849, спр. 494, арк. 15.

для дотримання правопорядку на основі законодавчого акта від 12 липня 1889 р. Однак її не ввели в губерніях Південно-Західного краю, оскільки генерал-губернаторові М.І. Драгомирову вдалося переконати центр, що подібні завдання тут добре виконують мирові посередники⁴³.

На початку ХХ ст. правобережні губернатори вже були цілком переконаними щодо доконечної потреби реформувати міщанське самоврядування, необхідності повсюдного запровадження посад земських начальників, які зайнялися б наведенням порядку в діловодстві міщанських управ та перевіряли б присуди міщанських громад⁴⁴. В їхніх пропозиціях ішлося й про впорядкування діяльності міщанських управ та міщанських старост. Адже якщо міщанська громада не засновувала управи, вона покладала виконання станових обов'язків на виборних міщанського старосту з помічниками, що їх було прийнято називати десятицькими. Тоді, коли староста здійснював свої повноваження одноосібно, його влада отримала в російському законодавстві й діловодстві визначення «міщанського управління», яке вживалася паралельно з визначенням «міщанський староста». На відміну від управ із колегіальним ухваленням рішень і посадою писаря, який забезпечував роботу з документами, у випадку з міщанським старостою він одноосібно керував громадою й самотужки вів паперові справи, або ж змушував займатися цим свого помічника.

Губернатори помітили, що до справ староста не раз підключав членів родини, як це мало місце у містечку Куна Гайсинського повіту Подільської губернії. Тут він залучав до записування надходжень коштів своїх синів,

---

⁴³ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. — К., 2005. — С. 328.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 626, спр. 20, арк. 36, 80, 82, 83.

які успішно рахували гроші й вносили суми до зошита. Проте тоді обійшлося без нарікань, оскільки розкладку було схвалено на сходах і скласти її вдалося правильно, відповідно до вимог казенної палати⁴⁵. Місцеві адміністрації порушували питання про запровадження посади писаря в управах, кандидатуру якого мало б схвалювати на посаді губернське правління.

Були, щоправда, поодинокі випадки самостійного переходу від одноособового керівництва старости до колегіального. У містечку Смотричі Подільської губернії 1899 р. це було викликане тим, що староста Л. Бачинський занедбав діловодство, не заповнював облікові книги, не реєстрував рішення сходів, відмовився навіть від найнеобхідніших записів про розкладку загального та свічкового зборів. Виявлені під час ревізії порушення він пояснював великим обсягом паперів, з якими треба було мати справу щодня, а також тим, що не отримував за це жодного рубля жалування від громади. Утім, як згодом з'ясувалося, не це було головною причиною занедбаного обліку, а те, що староста — неписьменний, лише час від часу документуванням справ займався син збірного старости Сиперштейна, у будинку якого й зберігалися всі документи міщанської громади. І все ж на несхвалення Подільським губернським правлінням на посаді ані його, ані збірного старости, як і намір заснувати міщанську управу, Л. Бачинський прореагував украй негативно⁴⁶.

Таким чином, міщанські управи спершу були поодинокими органами станового врядування. Унаслідок реформи міського управління 1870 р., яка в губерніях Правобережної України поширювалася спеціальним урядовим положенням 1875 р., та й то не відразу, їх кількість

---

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 849, спр. 494, арк. 7.

⁴⁶ Там само, арк. 20.

почала суттєво збільшуватися. Лише наприкінці XIX ст. їх почали масово запроваджувати, і функціонували вони практично в усіх містах і містечках. Найбільше — у Правобережній Україні. Станом на 1914 р. їх тут було 289, зокрема в Київській губернії — 106, Подільській — 102, Волинській — 81 міщанських управ⁴⁷. Це супроводжувалося виявленням суттєвих особливостей краю, зокрема строкатості соціально-етнічного складу, а саме переважанням серед міщан євреїв із притаманною їм «винахідливістю» щодо виконання державних повинностей. Клопоту додавали також міщанські поселення вихідців із колишньої польської шляхти, своєрідність яких не вписувалася у жодні законодавчі норми Російської імперії.

2.2. Коло повноважень міщанських органів

Завдання міщанських управ було сформульовано у законах про стани, і зводилися вони до виконання державних, міських та громадських повинностей, а також вирішення внутрішніх справ життя міщанської громади шляхом обговорення й ухвалення їх на сходах. Законодавство наділяло громади правом власності, а відповідно управи мали можливість набувати та володіти майном і коштами. Як уже було відзначено, повноваження міщанських управ збігалися з ремісничими⁴⁸, оскільки і на тих, і на інших держава покладала практично однакові функції, у тому числі соціальну допомогу, фінансово-облікові та ін. Аби не наслідувати радянську історію-

---

⁴⁷ Див. у додатках: Перелік міщанських управ та староств.

⁴⁸ *Задорожнюк А., Реєнт О.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — К., 2008. — С. 61.

графію, котра обмежувала діяльність управ винятково останніми⁴⁹, з'ясуємо спершу їх соціальну відповідальність. Вона була тією чи іншою мірою властива всім становим органам, і за міщанськими управами протрималася до 1917 р.

2.2.1. Соціальна допомога

Соціальна відповідальність міщанської громади полягала в матеріальному забезпеченні людей у старості, бідності, у наданні медичної допомоги, у вихованні міщанських сиріт, а також у праві здобути початкову освіту. Статутами про «народне продовольство», громадську опіку та лікарським прописувалося, що міщанська громада зобов'язана була сплачувати за перебування як у земських, так і міських лікарнях своїх членів. Оплата здійснювалася за принципом кругової поруки як за тих, хто був приписаний до міщанської громади за її згодою, так і за тих, хто приписувався без її згоди. Ішлося не лише про незаможних («неимущих»), а про всіх міщан, особливо про тих, хто лікувався від небезпечних інфекційних хвороб. Медичні установи, надавши допомогу, виписували лікарські рахунки («больничный счёт»), сума яких закладалася за ухвалою сходу у громадський збір, з якого й виплачувалися гроші за лікування.

Чимало управ уважали, що турбота за здоров'я своїх співгромадян і є їхнім основним завданням. Принаймні так пояснював староста Чернігівської міщанської управи

---

⁴⁹ Див. докл.: *Пеньківський В.Ф.* Міщанські управи // *Радянська енциклопедія історії України*. — Т. 3. — К., 1971. — С. 156. Автор так визначив повноваження міщанських управ: прийом до міщанського стану та виключення з нього, розподіл податків і поборів, видача різних свідоцтв.

виявлені 1882 р., але не внесені до приходної книги кошти, зібрані за видачу паспортів і ті, що залишалися від різниці між розміром встановленого й завищеного податкових зборів, а також гроші, отримані за видачу свідоцтв і довідок про різноманітні звільнення. Він уважав, що ці кошти призначені на сплату за перебування міщан у лікарнях, але оскільки не всі вони були законними, то не поспішав їх обліковувати. І йому можна довіряти, адже ревізор із губернського правління з'ясував, що, справді, ця управа на лікування витратила досить багато⁵⁰.

Не всі міщанські управи могли оплачувати дороге лікування, і з року в рік їхня заборгованість зростала, вимірюючись тисячами рублів. До таких належала й Київська, яка перебрала на себе борг ремісничої управи. Починаючи з 1845 р. він постійно зростав. На 1884 р. це вже була колосальна сума — 100 тис. руб. Аби розібратися з причинами голова Київської міщанської управи заснував «лікарський стіл», найняв вісім службовців для розбору архіву, переданого з ремісничої управи, і виявилася «незаконність» претензій до управи казенної палати, котра виставила таку суму в недоїмку⁵¹. Адже це вона, маючи право зараховувати до міщанської громади відставних і запасних солдатів, не рахувалася з їх чисельністю й приписувала всіх, хто забажав мешкати в Києві. Оскільки вони з 1867 р. самі обирали собі громаду, то їх число зросло ще більше. Як правило, вони були людьми бідними, за яких податки сплачувала громада, вони ж перші й потребували медичної допомоги. Під час ревізії Київської міщанської управи 1885 р. виявилось, що та,

---

⁵⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 551, спр. 114, арк. 1–2.

⁵¹ Там само, оп. 555, спр. 49, арк. 45; оп. 554, спр. 90.

справді, багато заборгувала лікарським установам, адже за її кошти медичну допомогу отримувало велике число міщан. Більше того, голова міщанської управи розпочав клопотання про надання йому кредиту, аби розрахуватися за лікарняні недоїмки з приказом громадської опіки⁵².

Деякі управи, зокрема Миколаївська, крім звичних лікарняних зборів, щорічно виділяли грошові внески для іногородніх лікарень, гарантуючи міщанам своєї громади безоплатне там лікування⁵³. Саме тоді до Комітету міністрів почали звертатися управи щодо дозволу на власні кошти споруджувати міщанські богадільні⁵⁴. Аби самостійно контролювати лікарняні рахунки Харківська спорудила власну лікарню. Вона була чи не єдиною, збудованою міщанською управою з усіх губернських міст України. Для врочистого відкриття закладу обрали дату одруження Олександра III в 1891 р.⁵⁵ Зведена на кошти міщан, лікарня й надавала медичну допомогу в першу чергу їм.

Здійснюючи традиційні огляди підвідомчих територій, губернатори зауважували, хоча й не завжди, скільки коштів міщанські управи виділяли на лікування. До прикладу, подільський губернатор М.К. Сем'якін звернув увагу в 1899 р., що Яришівська міщанська управа спла-

---

⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 7.

⁵³ Див.: Державний архів Миколаївської області, ф. 218, оп. 1, спр. 255, арк. 2, 16 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmischanskoiu pravu.html>).

⁵⁴ *Тхоржевский И.И.* Комитет министров в царствование императора Александра Третьего (1881, 2 марта — 1894, 20 октября). — Санкт-Петербург, 1902. — С. 255.

⁵⁵ *Гусев А.Н.* Харьков, его прошлое и настоящее: Историко-справочный путеводитель. — Х., 1902. — С. 141.

тила лише 7 руб. 50 коп., зокрема за лікування міщанина Ш. Семецького⁵⁶.

До громадських соціальних функцій відносилося й заснування та утримання в богадільнях літніх одиноких і хворих міщан. Їх міщанські управи створювали на власні кошти; й міщанські богадільні існували незалежно від аналогічних лікувальних установ приказів громадської опіки⁵⁷.

Заснування 1879 р. богадільні Київської міщанської управи ініціював київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Чертков. Якось проїжджаючи містом він був вражений, що на київських вулицях багато знедолених. За вирішення цієї проблеми жодна влада не хотіла братися. Міський голова вважав, що дума опікується домовласниками, купцями та почесними громадянами, але не жебраками. Попри те, що громадське управління в Києві існувало з 1871 р., міський голова все ще не хотів зрозуміти, що й за соціальне питання в місті відповідає саме він. На його переконання, жебраків повинні утримувати родини, а за їх відсутності — таких слід відправляти до богаділень і лікарень. При цьому посилався він на «Статут про запобігання злочинам» 1876 р., розділ 5 «Про жебрацтво», згідно з яким суворо заборонялося жебракувати в містах, посадах, селах, а також на ярмарках, великих і торгових шляхах. Знедолені каліки, а також ті, хто вдавав із себе інвалідів, не мали права відлучатися з місця свого постійного проживання⁵⁸.

---

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 849, спр. 494, арк. 4.

⁵⁷ *Ступак Ф.Я.* Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 2009. — С. 125.

⁵⁸ Устав о пресечении и предупреждении преступлений. — Санкт-Петербург, 1876. — С. 37–38.

Однак прописані у законодавстві вимоги питання не вирішували. Тож виникла ідея заснувати богадільню, а її будівництво доручити Київській міщанській управі, оскільки саме серед міщан було найбільше знедолених. Проте її голова не поділяв такого рішення й висунув своє розуміння ситуації. Міщанська громада Києва нараховувала 11 593 особи. Крім міщан до неї зараховували відставних нижніх чинів, тож разом було 11 872 душі. 6537 міщан сплачували податки, решта (5056 осіб) — ні, причинами чого називалися втрата працездатності, старість, каліцтво, бідність. Не сплачували податки й ті, хто пішов на військову службу, відлучився на заробітки та втратив будь-які зв'язки з громадою, але все ж був приписаний до нею.

Розмір повинностей вимірювався сумою 3400 руб. на рік. Недоїмка становила 21 300 руб. Тож коштів на будівництво управа не мала, тим більше, що за надання міщанам медичної допомоги вона виплачувала київським лікарням до 10 тис. руб. Не влаштовувало голову й те, що міщанська управа виявилася крайньою у відповідальності за всіх «старців», число яких зростало особливо під час паломництва до київських православних святинь, і це не були мешканці міста. Голова міщанської управи вважав, що колишні військовики, а тапер приписані до міщанської громади, проливали кров за ціле «отечество», а тому несправедливо перекладати відповідальність за їх нинішнє непривабливе становище лише на міщанську громаду. Необхідно до будівництва богадільні залучати торгове, промислове, а також єврейське населення Києва. Зрештою заклад було збудовано спільними зусиллями. Незабаром богадільню під свою опіку взяла Київська міська дума, одному з гласних якої, а саме П.І. Михайлову, доручалося займатися нею безпосередньо. Для цього його обирали до складу правління міщанської

управи⁵⁹. У 1901 р. при богадільні спорудили муровану пральню, конче необхідну для таких закладів.

Порушувалося питання й про відкриття дитячого відділення⁶⁰, замість якого зрештою було вирішено облаштувати при міщанській богадільні притулок для осиротілих дітей. Для його утримання було залучено відсотки з власного так званого «продовольчого капіталу», який зберігався в місцевій конторі Держбанку. Свого часу він був призначений для закупівлі зерна, але оскільки кияни вже не займалися землеробськими заняттями, то голова управи Д.М. Піотровський запропонував використати гроші саме таким чином⁶¹.

В утриманні міської богадільні брали участь київські доброчинці, серед яких — відомий купець М. Дехтярьов, якій напеліг, щоб у раді його благодійних закладів було представлено міщанство та для цього обиралися два його представники, які повинні були відповідати за цільове використання коштів. І у цьому проханні багаторічний голова Київської міщанської управи Я.І. Щербинський пішов назустріч родині Дехтярьових⁶².

Богадільню харківської міщанської громади було засновано 1883 р. Вона була подібною до київської, проте, на відміну від останньої, заснували її за ініціативою розпорядчого міщанського старости В.І. Семенка (Семененка), який тривалий час був головою і її попечительської ради. Містилася вона у власному будинку на Холодній Горі. Для її створення міщанська громада Харкова скористалася датою коронування Олександра III. Крім

---

⁵⁹ Известия Киевской городской думы. — 1913. — № 11/12. — С. 46.

⁶⁰ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 41, арк. 2–8; спр. 192, спр. 2529.

⁶¹ Там само, спр. 2529, арк. 1–2.

⁶² Там само, спр. 2515, арк. 2.

старости богадільнею керували п'ять виборних від громади попечителів. Організовувала вона свою роботу згідно з укладеною для закладу інструкцією, в якій було чітко виписано повноваження «опікуватися літніми та покаліченими міщанами м. Харкова обох статей, нездатних до праці». Серед постояльців богадільні були старі, немічні, інваліди, що належали до міщанської громади та сповідували православ'я. За внутрішнім розпорядком цей заклад нагадував лікарню, адже тут було чотири палати: по дві для жінок і чоловіків. Станом на 1906 р. там служив на постійній основі лікар, О. Сильванський, якого у «Харківському календарі» було представлено доктором медицини. Спершу богадільня могла опікуватися 30, а з часом, зокрема в 1902 р., — 128 особами, надаючи кожному проживання, харчі, одяг (58 руб. 70 коп. на одну особу). Гроші надходили від здачі в оренду приміщень у будівлі міщанської громади, поповнювали скарбницю й добровільні внески. Також за рішенням міщанських зборів кожен працюючий вносив на користь богадільні збір у розмірі 20 коп. У 1883 р. на утримання пожильців, а їх тут було 54 особи, пішло 3069 руб.⁶³ У Харківській губернії функціонувала ще й Слов'янська міщанська громадська богадільня, яка перебувала під опікою міщанського старости О. Чернишова⁶⁴.

Деякі міщанські управи, зокрема ті, що мали заощаджені капітали, засновували притулки для сиріт та дітей незаможних батьків. Харківський притулок було відкрито на знак подяки за врятування Олександра III з родиною під час аварії 17 жовтня 1888 р. на станції Борки

---

⁶³ Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. — Х., 1884. — С. 672; Гусев А.Н. Харьков, его прошлое и настоящее. — С. 140; Харьковский календарь на 1906 год. — Х., 1906. — С. 20.

⁶⁴ Адрес-календарь г. Харькова на 1915 г. — Х., 1916. — С. 68.

Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Міщанська громада придбала для нього будинок, оформила статут, котрий регулював внутрішнє управління та взаємини зі становою міщанською й міською владами. Згідно з цим документом, притулок опікувався як хлопчиками, так і дівчатками віком від 7 до 12 років. Потім вони поверталися в родини або ж їх улаштували на службу чи навчання до ремісників. Дітей тут перебувало немало (до 132 осіб) і утримувалися вони на відсотки з 20-тисячного капіталу міщанської громади⁶⁵.

Популярною була й така форма масової соціальної підтримки, як одноразова допомога, що видавалася з міщанських кас. Про це можна дізнатися з численних скарг від тих міщан-«доброзичливців», які не змогли впоратися з власною заздрістю. На сходах вони не висловилися проти надання матеріальної допомоги, натомість обрали інший шлях опротестовувати їх рішення, подаючи анонімну інформацію і, як правило, до вищого керівництва. Одну з таких скарг (1887 р.) на ім'я тимчасового одеського генерал-губернатора (як і інші подібні) було спущено за інстанціями через миколаївського військового губернатора до старости Миколаївської міщанської управи. Йому довелося доповісти рапортом, що справді, управа виділила незрячому міщанинові Петретеку 15 руб. як одноразову допомогу через його каліцтво. Більше того, на тому самому сході постановили почати видавати йому, як людині сімейній, щомісячну допомогу. А от прохання писаря управи Гармашевського про грошову підтримку для навчання в університеті сина громада відхилила, адже той отримував жалування на двох посадах — як діловода та писаря⁶⁶.

---

⁶⁵ Гусев А.Н. Харьков, его прошлое и настоящее. — С. 141.

⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 356, оп. 1, спр. 333, арк. 5.

Київська міщанська управа суттєво допомагала самотнім багатодітним жінкам, які при зверненнях запасалися довідкою з поліції про бідність. Саме так зробила М.І. Ярославцева, мати двох малолітніх дітей, чоловік якої не допомагав сім'ї. Згідно з постановою вповноважених від 1884 р. вона почала отримувати з громадських коштів по 6 руб. щомісячно⁶⁷.

Як можна побачити з діловодних документів Київської міщанської управи допомоги були різними й поділялися на декілька категорій: одноразові, упродовж кількох місяців або й року, довічні, а також на утримання дітей, на догляд за матерями, на лікування в Кирилівських богоугодних закладах тощо. Для цієї управи була характерною й така допомога міщанам, як забезпечення громадськими коштами поховань. Часом їх збирали методом «кружки»⁶⁸.

Упадає у вічі, що крім надання медичної й матеріальної допомоги міщанські управи багато уваги звертали на освіту, використовуючи для цього різні свята, аби надати кошти на утримання шкільних закладів, в яких навчалися міщани. Миколаївська міщанська управа на відзначення сторіччя міста з 1891 р. почала виділяти із громадських коштів щорічно 150 руб. для шкіл грамотності. За ці гроші тут могли безкоштовно навчатися 25 незабезпечених міщанських дітей, яким гарантувалося придбання одягу, взуття, підручників⁶⁹. Міщанські управи повсюдно включалися у відзначення 300-річчя дому

---

⁶⁷ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 2477, арк. 3.

⁶⁸ Там само, спр. 73, арк. 44; спр. 28.

⁶⁹ Державний архів Миколаївської області, ф. 218, оп. 1, спр. 124, арк. 1–2 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmischanskoiupravy.html>).

Романових, призначаючи стипендії здібним учням незаможних батьків-міщан свого міста⁷⁰.

Розмір коштів на різні форми соціального забезпечення можна з'ясувати, досліджуючи касові щомісячні звіти управ. У нашому розпорядженні є дані з Миколаївської міщанської управи. У лютому 1889 р. із громадських коштів (16 726 руб.) вона виділила 1028 руб., з яких 507 руб. призначалося на освіту молоді, 290 руб. — на лікарняні, 231 руб. — на благодійні одноразові витрати збіднілим міщанам⁷¹. У відсотковому вимірі коштів на соціальне забезпечення було виділено надзвичайно мало — приблизно 16%, решта йшла на сплату державних податків.

На початок XX ст. міщанські управи надавали більш суттєві соціальні послуги, котрі можна представити даними одного з кошторисів, знову ж таки міста Миколаєва, від 1916 р. Тоді місцева міщанська громада нараховувала 10,5 тис. осіб.

Видатки (субсидії)	Сума (руб.)
1	2
Притулку благодійного товариства	1200
Денному притулку для дітей робітників	100
На стипендії (від 1 до 9 учнів вибірково) в навчальних закладах міста	1280
Нічліжним будинкам	100
Благодійному товариству для пошиття одягу для дітей притулку	47

⁷⁰ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: Проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.). — Х., 2007. — С. 219.

⁷¹ Державний архів Миколаївської області, ф. 218, оп. 1, спр. 116, арк. 1–4 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmischanskoiupravy.html>).

Закінчення таблиці

1	2
Причту церкви на хуторі Мішковому	198
Комітету народних читань	15
Товариству трудової допомоги	100
Околодочному для нагляду за проститутками	120
Нужденним міщанам (47 осіб)	1260
Іногороднім лікарням	100
На одяг злиденним міщанам	15
На виплату лікарняних посвідчень міщанам	20
Усього	4555

Загальна сума соціальних витрат у Миколаївській міщанській управі становила 31,7% від усіх інших⁷².

Проте далеко не завжди спільна власність сприяла згуртуванню міщанської громади. У Києві, навпаки, вона не раз ставала яблуком розбрату. За неї розгорілася справжня боротьба, коли тільки-но створена міщанська управа вирішила розпорядитися подвір'ям шевського цеху з будовами на подільській Олександрівській площі, керуючись тим, що його власниками стали не міщани, які, до того ж, перестали займатися шевським ремеслом. Порушуючи закони, управа його привласнила і вже губернське правління займалося з'ясуванням цього питання, оскільки міщани шевського цеху поскаржилися до господарського відділення міністерства внутрішніх справ⁷³.

Міщанські управи продовжували здійснювати опіку над майном малолітніх міщан. І не лише це. Саме вони до

⁷² Див.: Там само, спр. 255, арк. 2, 16 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmischanskoiupravy.html>).

⁷³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 517, спр. 14, арк. 13.

часу запровадження судових статутів 1864 р. відповідали за збереження майна померлого міщанина⁷⁴. Вони делегували свого виборного представника до сирітського суду, маючи можливість через цю інституцію захищати інтереси дітей-міщан, котрі втратили батьків. Функціонували вони і як інституція усиновлення, оскільки, спираючись на фактичні дані про вік та майно міщан, давався дозвіл на усиновлення й удочеріння своїм співгромадянам чужих дітей, вирішуючи їх правоздатність у цьому питанні. Закон вимагав, аби управа відстежувала, щоб це здійснювалося з дотриманням вимог віросповідання, коли християни мали право усиновляти дітей-християн і нехристиян, але не навпаки, а також збереженням за ними станових прав і привілеїв⁷⁵. Із 5 січня 1882 р. дозволено було всиновлювати та приписувати до міщанських сімей сторонніх осіб («всех вообще лиц»), якщо вони за становим походження належали до міщан і ремісників та їм виповнилося 14 років⁷⁶.

Як бачимо, більш суттєву соціальну захищеність могли організувати міщанські управи розвинутих губернських і портових міст. Натомість цього не можна сказати про міщанські громади повітових міст і містечок, в яких вона обмежувалася наданням матеріальної допомоги та допомоги на лікування.

---

⁷⁴ Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 364.

⁷⁵ Посемейные списки мещан и крестьян и их приписка: Сборник законов и разъяснений / Сост. Я.М. Вилейшис. — Херсон, 1915. — С. 155–156.

⁷⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — 3-е. собр. — Т. 2: 1882. — Санкт-Петербург, 1886. — № 591.

2.2.2. Фіскально-облікові функції

Фіскально-облікові функції міщанських управ тісно між собою перепліталися й полягали у справлянні державних, міських і громадських повинностей. Міщанська громада відповідала за сплату всіма своїми членами державного податку та за виконання місцевих повинностей, а також за відбування рекрутської служби (до заміни її загальною військовою повинністю).

За положенням про порядок стягнення з міщанських громад грошових зборів від 28 червня 1838 р., що запроваджувалося як «пілотний проект» на декілька років, ті поділялися на чотири категорії: державний податок, земські повинності, громадські потреби (на власну громаду) і на поповнення різних додаткових державних стягнень. Державними були подушний податок та податок на облаштування водних і сухопутних шляхів. П. Риндзюньський визначив його розмір на кінець XVIII — початок XIX ст. Зокрема в 1797 р. він становив 2 руб. 50 коп., у 1810 р. — 5 руб., у 1812 р. — 8 руб.⁷⁷ Слід відзначити, що розмір подушного податку був неоднаковим для різних етносів Російської імперії, зокрема для міщан-татар він був іншим і становив на 1829 р. 2 руб. 30 коп., а в 1832 р. — уже 5 руб.⁷⁸

Коли ж держава прагнула стимулювати в тій чи іншій місцевості розвиток торгівлі та промисловості, аби пришвидшити колонізацію краю, вона могла тимчасово зменшувати розміри подушного податку і звільнити на певний час від відбування рекрутської повинності. Від подушного

---

⁷⁷ *Риндзюньский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. — Москва, 1958. — С. 42–43.

⁷⁸ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 7: 1832. — Санкт-Петербург, 1833. — № 5073.

податку, рекрутської повинності та постоїв, а також від опалення казарм звільнялися на 25 років міщани Одеси, Феодосії, Керчі. Спершу під ці державні пільги потрапила в 1804 р. Одеса, потім, у 1806 р., — Феодосія, і згодом Керч. Відновлення справляння повинностей відбувалося поетапно: спершу наполовину сплачувався подушний податок, тоді як невідбування рекрутської повинності протрималося до закінчення пільгового 25-річчя⁷⁹.

У 1834 р. міщани Кременчука та Крюкова сплачували половину подушного податку, а ті, котрі тільки-но прибули до міщанської громади, зовсім від нього звільнялися впродовж 1835–1840 рр. Ця пільга, проте, не поширювалася на земські та міські повинності⁸⁰. Подібне спрямування мало й звільнення ялтинських міщан 1838 р. від сплати в казну міщанського окладу протягом п'яти років⁸¹. За цей час Ялта, яка нещодавно стала центром новоствореного повіту в Таврійській губернії, повинна була набути вигляду міста. У 1854 р. місцевих міщан знову було звільнено від сплати подушного податку — цього разу на десять років⁸².

Такі заходи для пришвидшення внутрішньої колонізації Таврійської губернії тривали й пізніше, коли Мелітополь 1842 р. набув статусу міста, а міщани знову-таки на п'ять років звільнялися від державного податку⁸³.

---

⁷⁹ Там само. — Т. 18. — Отд. 1: 1844. — Санкт-Петербург, 1844. — № 17287.

⁸⁰ Там само. — Т. 9. — Отд. 2: 1834. — Санкт-Петербург, 1835. — № 7445.

⁸¹ Там само. — Т. 13. — Отд. 1: 1838. — Санкт-Петербург, 1839. — № 11080.

⁸² Там само. — Т. 28. — Отд. 1: 1853. — Санкт-Петербург, 1854. — № 27808.

⁸³ Там само. — Т. 17. — Отд. 1: 1842. — Санкт-Петербург, 1843. — № 15193.

У 1848 р. ця державну пільгу для мелітопольських міщан продовжили ще на п'ять років⁸⁴.

Земські повинності визначалися губернським кошторисом, що укладався раз на три роки, і також схвалювався верховною владою. Спроби міщанських громад переглянути умови виплат повинностей адміністрація не приймала. Ще 1833 р. міщанський староста Старокостянтинова Волинської губернії намагався ліквідувати недоїмку в 930 руб. виставленням одного рекрута, однак казенна палата йому у цьому відмовила⁸⁵.

Громадський збір для кожної ревізської душі визначався присудом міщанської громади, схвалювався міською думою чи ратушею і затверджувався губернатором. Останній повинен був зважати, найперше, на його розмір, аби він не був обтяжливим для міщанської громади. Прикладом державного податку на спорудження шляхів може бути той, що його запровадила держава в 1832 р., коли будувалася шосейна дорога від Києва до Броварів. Міщани двох губерній, Київської й Чернігівської, упродовж трьох років сплачували на неї 16,5 коп. щороку⁸⁶.

До різних державних стягнень відносилися збори, що йшли на погашення позик, після ревізій населення за прописних, про що повідомлялося особливими урядовими постановами⁸⁷. У місцях проживання єврейського населення міщанські управи займалися розкладкою і стяг-

---

⁸⁴ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 23. — Отд. 1: 1848. — Санкт-Петербург, 1849. — № 22004.

⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 271, арк. 1, 4.

⁸⁶ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 7: 1832. — Санкт-Петербург, 1833. — № 5831.

⁸⁷ Там само. — Т. 13. — Отд. 1: 1838. — № 11366.

ненням ще й свічкового збору, за винятком Єлисаветграда Херсонської губернії⁸⁸.

Процедуру збирання коштів у положенні від 1838 р. було чітко прописано. Дума або ратуша на початку року видавала старості окладний листок, із переліком грошових зборів і недоїмок у тому числі, а також податковий зошит для записування виплат кожним платником податків, в якому староста мав фіксувати надходження виплат. Крім зошита для контролю їх розмір заносився до таблиці платника, дозволяючи платникові звіряти власні записи із записами старости. Зібрані кошти староста здавав у повітове казначейство. Рекомендувалося не тримати у себе значних сум і щойно назбирається 15 руб. сріблом — відразу передавати у казначейство.

Крім цього, староста мав спонукати до вчасної сплати, постійно нагадувати про це, стежити, щоб міщани не марнотратили, не збільшували недоїмок. Йому належало повідомляти встановлений державою грошовий курс, адже сплата могла здійснюватися асигнаціями, у мідній, срібній, золотій чи платиновій монеті. Контроль за вчасною сплатою вела дума або ратуша, дотримуючись таких термінів — на 1 березня, потім давалося дві місяці, і несплата після 1 травня вже вважалася недоїмкою⁸⁹.

Тимчасове положення про порядок справляння з міських обивателів грошових зборів 1838 р. зберігало чинність до 1846 р., коли його було схвалено верховною владою вже як постійний законодавчий акт. Ті статті, котрі не витримали випробування повсякденною практикою, вилучалися, а інші, що потребували уточнення або й нового

---

⁸⁸ О мещанских и ремесленных управлениях: Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений. — Изд. 2-е, испр. и доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 125.

⁸⁹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 13. — Отд. 1: 1838. — № 11366.

законодавчого потрактування, додавалися. Проте всі вони спрямовувалися на вчасну та повну сплату державних податків. Запроваджувалася нова посада — помічника податного старости, який сприяв вчасній сплаті податків тими міщанами, що проживали в густонаселених містах і в містах із навколишніми слободами. Дозволялося здавати зібрані кошти не лише до повітових казначейств, як було раніше, а й до кас міських дум і ратуш, отримуючи відповідну квитанцію.

Отже на початку кожного року думи видавали старості окладний листок, в якому повітове казначейство виписувало кількість грошових зборів із недоїмками. Після цього староста скликав міщанську громаду, яка й мала схвалити розмір сплати для кожної душі. Спираючись на схвалений кошторис міщанські старости здійснювали розкладку податків, перекладаючи частину їх із неплатників на заможних міщан. А тому управи розрізняли заможних, середніх, багатосімейних, престарілих, малолітніх і бідних, оскільки громада несла колективну відповідальність перед державою за його сплату.

Останні три категорії з названих міщан обкладалися неповним окладом, або й зовсім звільнялися від його сплати. Після схвалення розкладки староста, як і раніше, видавав кожному господареві в табличній формі документ, в якому було виписано число душ його сім'ї, за яких сплачується податок, а також указувалася загальна сума до сплати. Якщо б призначався додатковий збір, то він вписувався в окладний листок міщанської громади і відбувалася його нова розкладка⁹⁰. Потім, згідно з громадською ухвалою, його затверджувала дума та губернатор. Останній повинен був не допускати протизаконних зборів

---

⁹⁰ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 119.

і постійно наглядати, аби громадські повинності не були обтяжливими для міщан.

Ще цікавіша стаття закону, за якою староста мав відстежувати ситуацію, коли міщанин займається марнотратством, а грошей до казни не сплачує. У цьому разі його господарство могло передатися в опіку. Як і в попередньому положенні, ішлося, що податки сплачуються кожні півроку, потім термін для ліквідації недоїмки продовжувався на два місяці. Якщо після цього вона не буде внесена, то громада, обговоривши ситуацію, мала постановити, в який спосіб змусити неплатника ліквідувати борг.

Як правило, у власності міщанина перебував будинок чи інша прибуткова нерухомість, як-от крамниці, земля, млини тощо. У цьому разі громада ухвалювала рішення про продаж спершу товарів, а потім й іншої його власності своїм членам. Винятком могли стати лише конче потрібні для родини боржника одяг, посуд, ремісниче знаряддя, робоча худоба, продовольчі запаси. Якщо й після цього не буде повністю ліквідовано борг, громада могла постановити наймання самого господаря або членів його сім'ї на приватну роботу до підприємців. Якщо й ці заходи не принесуть бажаної суми для погашення боргу, громаді дозволялося видати ухвалу (щоправда, її слід було узгодити з міською думою та губернатором) і розпочати продаж власності боржника з публічного торгу. Аби не перетворити людину на безхатченка дозволялося продати лише частину майна, причому житло й господарські будівлі розпродажу не підлягали. Якщо до 1 жовтня недоїмку не буде сплачено закон рекомендував розкласти її на всіх міщан, утілюючи принцип кругової поруки. При цьому громада мала право вимагати від боржника повернення боргу, якщо йому вдасться владнати свої справи й стати на ноги. Міщанська громада зважала на причину

несплати, і якщо в її основі лежало недбальство, лінощі, марнотратство, то могла запропонувати додаткові покарання.

Держава ж, своєю чергою, ураховувала обставини, що вплинули на несплату міщанською громадою коштів. Як правило, до таких відносилися природні катаклізми, неурожаї, пожежі, коли громада була неспроможною сплатити весь податок. У цьому разі після обговорення губернатором такої ситуації з міністром фінансів, дозволялося відкласти час сплати⁹¹. В Одесі, крім того, міщани могли отримати без сплати мита 4-місячні білети замість плакатних паспортів, аби вони могли відлучалися на заробітки в інші місця⁹².

Аби помічники старости не перевищували своїх повноважень при спілкуванні з платниками податків, для них було підготовлено інструкцію, за якою ті фактично перебирали на себе частину колишніх повноважень старост. Як і останні, вони були виборними, і на посадах їх схвалювала дума чи ратуша. За ними закріплювалися дільниці, їм видавалися виписки з податкового зошита, в якому зазначалася сума до сплати — як чергова, так і недоїмочна. У Києві він називався відкритим листом для справляння зборів⁹³.

Зібрані помічниками кошти приймалися у срібній, золотій чи мідній монеті, кредитних білетах, і того ж дня передавалися старості за записами в податному зошиті. Останній мав цікавитися в міщан, чи не скаржаться вони на його помічників, і в разі невдоволень повинен був їх вирішувати та за потреби перевіряти, як ведуться записи

---

⁹¹ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 127.

⁹² ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 8. — Отд.: 1833. — Санкт-Петербург, 1834. — № 6329.

⁹³ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 2438, арк. 3.

в податних зошитах. Якщо недоїмки накопичувалися, то староста зобов'язаний був повідомляти міську думу, а якщо він був винен у розтраті, то міг позбутися власного майна, яке продавалося і на виручені кошти ліквідовувалася недоїмка⁹⁴. Оскільки закон призначався для неграмотних або малограмотних міщан, його текст містив чітку послідовність дій як для помічника старости, так і для міщанської громади. Якщо останніх було дві — християнська та юдейська — кожна з них обирала власного старосту-збирача. Як правило, місцева адміністрація не заперечувала, помітивши, що кошти у цьому разі надходили справніше.

Згідно з новим положенням, зростала відповідальність місцевої державної влади, зокрема губернаторів, за вчасну сплату податків, а також голів міських дум і ратуш. Їм дозволялося не видавати паспортів чи посвідок на від'їзди без сплати зборів⁹⁵. Такий порядок тривав до 1 липня 1863 р., часу, коли міщани європейської частини Росії перестали сплачувати подушний податок, замість чого запроваджувався податок із нерухомої власності, справляння якого організовували казенні палати, а визначенням цінності нерухомості займалися міські думи й ратуші. У правилах про його стягнення було сказано, що до такої зміни державу змусили два чинники: один — аби збільшити надходження до державної скарбниці, яка потребувала напередодні ліберальних реформ значних коштів; інший — прагнення поліпшити життєвий рівень міщан⁹⁶.

---

⁹⁴ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 114.

⁹⁵ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 21. — Отд. 2: 1846. — Санкт-Петербург, 1847. — № 20714.

⁹⁶ *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — Москва, 2004. — С. 93; ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 38. — Отд. 1: 1863. — Санкт-Петербург, 1866. — № 39119.

Подушний податок на облаштування водних і сухопутних шляхів сплачувався також до 1 липня того ж 1863 р., а після — окладний збір із кожного члена сім'ї⁹⁷. Для цього складався окладний листок з урахуванням мита на нерухому власність, який розсилався міщанам міст, посадів і містечок, і за яким вони сплачували казенні податки.

Відбування рекрутської служби також відносилося до категорії державних повинностей. За рекрутським статутом 1831 р. вона поділялася на два види: «натурою» і грошима, коли за кожного рекрута сплачувалася 1 тис. руб. Проте сплачувати грошима могли далеко не всі, а лише визначені статутом категорії, як-от міста на кордоні з Австрією та Пруссією на відстані 100 верст від державного рубежу, міщани Єлисаветграда й Ольвіополя, іноземці Таврійської області та ін. У рекрутських дільницях до 1 тис. міщан обов'язки рекрутського старости виконував міщанський староста⁹⁸.

Унаслідок реформи міського управління 1870 р., з відділенням станового міщанського від загальноміського врядування, контроль за надходженням коштів із боку губернаторів і губернських правлінь суттєво збільшився. Він здійснювався шляхом схвалення губернаторами річних кошторисів, розмірів грошових зборів, призначених сходами. Ця сфера не позбавлялася нових реформаторських підходів, адже від грошової сплати й рекрутської повинності звільнялися вчителі початкових народних шкіл, якщо вони були вихідцями з міщан.

---

⁹⁷ Кошман Л.В. Город и городская жизнь XIX столетия. — Москва, 2004. — С. 204–205.

⁹⁸ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 6. — Отд. 1: 1831. — Санкт-Петербург, 1832. — № 4677.

Не можна сказати, що система справляння податків була складною, однак і легкою її назвати не можна. При перевірці міщанських кас, що її здійснювали місцеві адміністратори, жоден із них не виявив виконання всіх названих у законі вимог. Одні старости витрачали власні кошти на громадські потреби, сподіваючись їх повернути при зборі податків, інші — користувалися громадськими грошима як своїми власними, не боячись ревізій, певно, уважали це нормальним явищем, тим більше, що різниця між облікованими грошима та наявними у скарбницях була незначною⁹⁹. Не виключено, що така й подібні ситуації змусили верховну владу запровадити посилений контроль із боку держави. Київський губернатор визначав 10-денний термін на розкладку для Київської міщанської управи¹⁰⁰, а губернські правління отримали з 1885 р. право ревізування грошових надходжень — як казенних, так і громадських¹⁰¹.

23 квітня 1893 р. Державна рада прийняла ще одне важливе для контролю держави за міщанськими управами рішення. Згідно з ним, губернатори повинні були схвалювати ухвали міщанських громад про сплату грошових внесків тими особами, що приписувалися до міщанських громад¹⁰². Вчасна сплата в повному обсязі державних податків була основним показником діяльності міщанських управ і старост. Під час їх ревізування губернатори та інші чиновники звертали найпершу увагу на те, чи проведено розкладку, чи узгоджується вона з кошторисом, чи відбулося її схвалення на сходах, а також відзначали, чи записувалася вона в облікові книжки, і

---

⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 849, спр. 494, арк. 1–4.

¹⁰⁰ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 6, арк. 2.

¹⁰¹ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 122.

¹⁰² Там само. — С. 106.

якщо вже розпочалася сплата, то наскільки вона була успішною. Адже траплялися випадки, як-от у містечку Купінь Проскурівського повіту Подільської губернії, що книгу про витрати ніхто не заповнював, а тому з тих коштів, що надійшли у сумі 172 руб., на місці виявилось лише 19 руб. А в містечку Шарівка того ж повіту, навпаки, не вказувалися статті надходження грошей. У Городку не обліковувалися кошти на канцелярське приладдя та на поштові витрати, а вони були чималими — 45 руб. Ішлося й про несплату торішніх недоїмок. У 1899 р. в більшості міст Подільської губернії розкладку було здійснено правильно, за винятком містечка Сокільця, де загальна розкладка на 44 руб. була меншою за кошторис¹⁰³.

Чернігівська міщанська управа 1881 р. внесла до казенної палати від християн — 1524 руб., від юдеїв — 1589 руб. Залишилися несплаченими, відповідно, 1153 руб. і 1085 руб. Під час ревізії, проведеної чиновником губернського правління, виявилось, що податні зошити, в яких записано родини міщан за абетковим порядком, ведуться в кожній християнській і юдейській громадах окремо. З'ясувалося, що не всі міщани туди були занесені, вдалося виявити дві необлікованих родини. Збори не поділялися на державні та громадські, що утруднювало перевірку їх надходження і, як наслідок, стягнення коштів відбувалося більше, ніж визначено в податних зошитах. Квитанції про сплату хоча й видавалися, однак усі вони показані однієї цифрою, а тому платникам незрозуміло, що сплачено, а що слід ще сплатити.

Плутанині сприяла й відсутність списку про розкладку на громаду коштів за неспроможних, померлих, і тих, хто

---

¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 849, спр. 494, арк. 1–21.

вибув з окладу. Її розмір не вносився до податних зошитів. Виявлено під час ревізії й такі проступки, які кваліфікувалися не просто як безлад, а зловживання владою, адже ані міщанський, ані податкові старости не вживали заходів для стягнення з міщан Чернігова як окладу, так і недоїмок. Зібрані кошти в управу старости передавали невчасно, спрямовувалися вони не на покриття державного окладного збору, як того вимагав закон, а відразу йшли на громадські витрати, серед яких левову частку становило жалування міщанському старості, членам управи та податковим старостам. Хоча, згідно з нормативним актом, їм не передбачалося жодної платні, навіть за приговором сходів.

Було також виявлено, що нерегулярно вносяться кошти, отримані за видачу паспортів. Така недбалість у веденні документації викликала багато нарікань із боку міщан, однак їх ніхто не розглядав. І зовсім було недопустимо, що зібрані кошти не вчасно здаються до казначейства, а лише через декілька місяців. На 1881 р. в Чернігівській міщанській управі фігурували такі суми: казенні збори — 376 руб., на утримання міщанської управи — 533 руб. (жалування). За книгою єврейської громади було виділено на утримання міщанської управи — 644 руб. (жалування). Розцінки на видачу паспортів: річного й піврічного — по 25 коп., місячного — 10 коп.¹⁰⁴

Розмір податкових внесків у кожній громаді був різним і залежав від багатьох чинників. На початок 1880-х рр. кияни-міщани сплачували по 2 руб., на середину 1880-х рр. — 5–7 руб. Таке збільшення голова управи пояснив тим, що за схваленням сходів від виплат звіль-

---

¹⁰⁴ Там само, оп. 551, спр. 114, арк. 1–3.

нялися бідні та не здатні до праці міщани, яким управа сплачувала, за прикладом інших міст Росії, по 100 руб.¹⁰⁵

Важливим обліковим документом для контролю за сплатою податків були ревізькі реєстри. Згодом, а саме після десятого перепису 1856 р., їх було замінено посімейними списками, в яких заносили дані про вік, майнове становище, поведінку, судимість і зайнятість міщан. Із 1874 р. вони почали відігравали таку саму облікову роль, як і ревізькі документи. Їх складали в управі на осіб, котрі постійно проживали в місті, поповнюючи документи тими міщанами, котрі приписувалися до міщанських громад, і кожного кварталу староста мав вносити зміни, що відбувалися в родинях, та інформувати про них міську управу. Потім папери передавалися до губернських казенних палат¹⁰⁶.

Для членів міщанської управи такого документа, як інструкції помічника старости, не передбачалося, тому коло їх повноважень визначити важче. Вони вели багато письмової роботи, як, наприклад, обидва члени Гайсинської міщанської управи — Урман і Федоров, хоча дозволу на це Подільське губернське правління не давало¹⁰⁷.

Облік міщан як платників державних податків був не тільки важливим, а й доволі складним, адже вони не були замкненим станом, проте й не мали повної свободи пересування. Суттєвого значення ця справа набула при зростанні територіальної й соціальної мобільності, коли побільшало переходів з однієї громади до іншої. Щоправда, територіальне переміщення переважало соціальне. Коло осіб, котрі переходили до міщанського стану,

---

¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 22.

¹⁰⁶ *Вилейшис Я.М.* Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — Херсон, 1914. — С. 69.

¹⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 849, спр. 494, арк. 6.

розширювалося за рахунок вступу державних селян, сільських жителів, «інородців», купців, дітей особистих дворян та осіб, позбавлених духовного сану. У 1850 р., згідно з висновком Державної ради, до категорії міщан почали зараховувати й колишню польську шляхту Південно-Західного краю, зокрема ту її частину, яка не довела свого дворянського походження і вливалася до загалу платників подушного податку¹⁰⁸.

Вчасна сплата податків була головним фактором для надання дозволу на перехід міщан в інші станові групи, коли вони, набувши капітал, ставали купцями, а здобувши освіту — могли йти на державну службу. Серед міщан популярною була служба в поштовому відомстві. Щоб перейти до міщанського стану слід було отримати попередню згоду на прийом до міщанської громади, потім — присуд громади про звільнення, занесений у свідоцтво. Звільнений уже сам його передавав за новим місцем проживання до казенної палати, яка завершувала його прикріплення до нової громади. Утім управи неохоче видавали звільнення, про що свідчать скарги міщан до губернаторських і генерал-губернаторських канцелярій¹⁰⁹. Майже аналогічною була процедура переходу з однієї міщанської громади до іншої. На зарахування міщан до громади також потрібна була її згода, після чого видавалося посвідчення, тепер уже приймальне. Переміщення неповнолітніх супроводжувалося дозволом батьків, а перехід малолітніх сиріт з однієї громади до іншої провадився

---

¹⁰⁸ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 25. — Отд. 1: 1850. — Санкт-Петербург, 1851. — № 24315.

¹⁰⁹ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 14; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 554, спр. 54.

повідомленням про зарахування, аби дитина не залишилася без засобів до існування¹¹⁰.

Без згоди громади до неї зараховували відставних солдатів (до 1874 р.), вихованців сирітських будинків, незаконнонароджених, дітей канцелярських службовців, церковнослужителів та вихідців із цехів вільних матросів. А щодо містечок Західного краю, то місцеві громади повинні були зараховувати і шляхту, яка не отримала підтвердження дворянського звання¹¹¹. Їх приписувала казенна палата й після п'яти років вони могли розраховувати на користування всіма правами членів громади.

Як вписування до міщанської громади, так і виключення здійснювалося зі згоди казенної палати, котра повідомляла управи про внесення осіб до посімейних списків¹¹². Їх укладанню управа приділяла багато уваги, принаймні таке враження складається з висновку ревізії, яку здійснював радник губернського правління, вивчаючи документацію Київської міщанської управи¹¹³. Певними пільгами користувалися відставні солдати. Їх зараховували до міщанських громад, потім вони могли заручитися підтримкою управи щодо видачі свідоцтва на вільне проживання в усіх містах Російської імперії та на право отримувати безкоштовне лікування. Такого висновку можна дійти, читаючи численні прохання до Київської міщанської управи, зокрема від 1883 р. відставного солдата

---

¹¹⁰ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 13.

¹¹¹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 6. — Отд.1: 1831. — Санкт-Петербург, 1832. — № 4977. — § 19–20.

¹¹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 27. Приклади такої взаємодії див.: *Бортніков В.І.* Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII — початок XX ст.). — Луцьк, 2015. — С. 284.

¹¹³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 27.

Гната Євминова, в якому той перелічував усі свої права¹¹⁴. Міщанські управи приймали іногородніх осіб, які часто приписувалися завдяки благодійним внескам, як-от селянин із Ліфляндської губернії Едуард Дайна 1909 р. виділив для Київської міщанської богадільні 25 руб.¹¹⁵ У свідоцтвах для приписки зазначалося, що за особою не значаться недоїмки, що вона не має приватних боргів, що державні податки виплачено до 1 січня наступного року. А також про неперебування на час переходу під судом і слідством та про неналежність до «розкольників». Усі ці вимоги суттєво вповільнювали міщанську мобільність.

На важливість обліку міщан вказує те, що губернатор безпосередньо відповідав за його достовірність і повноту. Хоча останнє було доволі вразливим, адже при ревізуванні діловодства управ відзначалося, що списки міщан через постійне їх використання перебували в некращому фізичному стані. У міщанських управах Херсонської губернії і самі списки, і записи в них було виконано олівцем, не відмічалися особи, котрих заслано на каторжні роботи, а також не виключено з міщанського стану тих, хто вирушив до Америки¹¹⁶. У діловодстві Чернігівської міщанської управи зауважено несвоєчасне реагування на звернення міщан, такі, як видача посвідчень про неспроможність сплачувати в повному обсязі повинності та надання допомоги як від самої управи, так і від державних установ¹¹⁷.

Свідоцтва про обов'язкове звільнення міщан із громад було скасовано на основі указу Миколи II від 5 жовтня

---

¹¹⁴ Там само, оп. 552, спр. 39, арк. 1.

¹¹⁵ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 2207, арк. 7.

¹¹⁶ Посемейные списки мещан и крестьян и их приписка. — С. 11–12, 18.

¹¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 114, арк. 3.

1906 р. Недоїмки перестали служити перешкодою для отримання звільнення з міщанського стану лише 1909 р., коли міністерство внутрішніх справ зауважило, що міщани, хоча й були приписаними до громади, але насправді мешкали в тих містах, де вони знаходили роботу¹¹⁸. Тож модернізація у виробничій сфері явно випереджала сферу станових взаємовідносин.

Ще більшої уваги, звичайно, потребувало обчислення тих, хто перебував на військовому обліку. Міщанські управи відповідали за відбування рекрутської повинності та брали участь у складанні відповідних переліків. Із набуттям чинності військовим статутом 1874 р. управи залучалися до укладання призовних списків¹¹⁹. Крім того, вони засвідчували сімейний і фізичний стан новобранців, якщо йшлося про відстрочку, коли син залишав одну матір або батьків старшого віку, брата-інваліда.

Держава, аби мати контрольовані сталі прибутки, закріпила за міщанськими управами такий своєрідний облік, як приписка. Паспортизація міщан була вагомим інструментом справляння громадських зборів. Відлучаючись із місця постійного проживання, охочі повинні були отримати в управі паспортну книжку. На відміну від паспорта останню отримували ті, хто мав недоїмки, а тому вони видавалися з дозволу громади, приговор якої мало схвалити губернське правління. Утім і з паспортами не все було так просто. Вони поділялися на декілька видів. Якщо міщанин відлучався надовго та на відстань, більшу за 30 верст, то йому паспорт видавався на термін від 6 міс. до 5 років. Паспорти були платними: піврічний коштував

---

¹¹⁸ *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — С. 93.

¹¹⁹ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 49. — Отд. 1: 1874. — Санкт-Петербург, 1876. — № 52983, ст. 98–120.

85 коп., річний — 1 руб. 45 коп., трирічний — 4 руб. 35 коп. Білети видавалися в разі місцевих поїздок на заробітки на термін від 1 до 3 міс. Кожен із цих документів слід було продовжувати.

По паспорти та свідоцтва, зважаючи на те, що сім'ї міщан розпадалися, почали звертатися жінки. У випадках, коли чоловік залишав родину без засобів до існування, дружина просила управу про видачу їй паспорта для поїздки, аби його розшукати. І дружини, вигнані з дому чоловіками, також просили управу про паспорт, щоб мати можливість улаштувати своє життя в іншому місті. У цьому разі управи не мали чітких указівок, як їм діяти¹²⁰. Усе це свідчило про нездатність держави вчасно реагувати на соціальні зміни в міщанському середовищі. Лише 1914 р. згоду чоловіка на видачу паспорта дружині скасували.

Незважаючи на заходи держави щодо впорядкування паспортної системи й обліку вони далеко не повністю виконувалися управами. Попри обговорення та суперечки, що, починаючи з середини 1880-х рр., точилися в Комітеті міністрів про позбавлення міщанських управ обов'язку видавати паспорти й укладати призовні з військової повинності списки, верховна влада так і не наважилася на цей крок¹²¹.

У Чернігівській міщанській управі на 1882 р., як установила ревізія, книги про видачу паспортів не велися, а прізвища тих міщан, що їх отримали, заносилися у книжки про судове переслідування, знову ж таки окремо —

---

¹²⁰ Мёрдер М. Сомнения, встречаемые мещанскою управою при требовании отдельных видов на жительство // Киевская старина. — 1902. — Кн. 11. — С. 92–93.

¹²¹ Тхоржевский И.И. Комитет министров в царствование императора Александра Третьего. — С. 255.

для юдеїв і християн. Паспортів і місячних білетів за 1881 р. разом було видано: міщанам-християнам — 487, міщанам-юдеям — 1065. Це було в рази більше, якщо порівняти з 1861 р., коли чернігівським міщанам видали 296 паспортів¹²². Ревізори помітили, що невчасно виданих паспортів було небагато. І, що важливо, як зауважили перевіряльники, до книги їх видачі вони заносяться грамотно, з описом особливих прикмет та рис обличчя, чого не дотримувалися в інших управах. Проте юдеям-міщанам паспорти видавалися з порушеннями, які полягали в тому, що їх отримували не власники персонально, натомість їх забирав староста. Куди більшою провиною було те, що документи видавали всім охочим, навіть тим, хто не сплатив державних і громадських податків¹²³. Як правило, нові паспорти слід було щороку видавати на основі старих, які забирали й підшивали до справи. Однак дотримуватися цих вимог було складно з огляду на невчасне звернення самих міщан, тож паспорти обмінювалися, у кращому випадку, раз на три роки.

У ревизорів складалося враження, що видача довідок та паспортів стала основним завданням управ, тоді як насправді вони покликані були займатися стягненням податків і залученням міщан до відбування повинностей. У результаті, аби поліпшити сплату податків, їх «вибиванням» займалася поліція, котрій управи масово надсилали папери про стягнення з міщан різних платежів, навіть на власні громадські потреби. У Новоград-Волинській управі за дев'ять місяців 1886 р. їх було зареєстровано: вхідних — 2884, вихідних — 2145 документів. Така зміна у пріори-

---

¹²² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 596.

¹²³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 114, арк. 3.

тетах призводила до постійних зловживань і нецільового витрачання громадських коштів. Аби навести елементарний лад та зменшити зростаючі недоїмки волинський губернатор під час ревізії адміністративних установ і станових міщанських органів 1886 р. порекомендував такий дієвий засіб: видавати паспорти лише тим міщанам, котрі не мають боргів. Це покликано було стимулювати вчасну сплату державних і громадських податків. Адже в Києві з 1885 по 1886 рр. було видано міщанам-чоловікам більше 1 тис. 5-річних паспортів, унаслідок чого ті перестали сплачувати громадський збір¹²⁴.

Тоді ж, під час ж ревізії 1886 р., подільський губернатор зауважив ще одну ваду в діяльності управ. При видачі паспортів записувалися лише прізвище, ім'я й по батькові. А такі дані, як вік, сімейний стан, зріст, колір очей і волосся, особливі прикмети — не вносилися, а якщо й вносилися, то ніким не «удостоверялись»¹²⁵.

На постійну заборгованість верховна влада звернула увагу. Уже починаючи з 1895 р. управи повсюдно переходили на нові правила видачі паспортів — лише в разі відсутності заборгованості. Губернатори вважали це дієвим заходом для ліквідації недоїмок, а подільський уточнив, що при видачі паспортів нового зразка все рівно слід покладатися на посімейні списки¹²⁶.

Паспортний статут 1903 р. запровадив безстрокові паспорти, але практично не вніс нічого нового до полегшення становища міщан, їм і надалі їх видавала управа на рік чи на п'ять років за умови сплати громадського збору. І лише 1906 р. міщани отримали право вільного вибору

---

¹²⁴ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 2433, арк. 1.

¹²⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 524, спр. 40, арк. 16–17.

¹²⁶ Там само, оп. 849, спр. 494, арк. 4.

місця постійного проживання та їм почали видавати безстрокові паспортні книжки¹²⁷.

Крім соціальних і фінансово-облікових питань міщанські управи займалися й іншими справами власного станового управління. Окремо слід сказати про дисциплінарні практики. Безпосередніх судових функцій міщанські управи не мали. Ще за Жалуваною грамотою містам 1785 р. міщанам було дозволено вдаватися до словесного суду під час з'ясування незначних суперечок і скарг, тих, які можна було полюбовно залагодити на місці, не звертаючись до державних судових установ. Міщанська громада контролювала поведінку своїх членів і через мирські присуди могла ставити питання перед державними установами про їх покарання, якщо ті не дотримувалися правил громадського співжиття чи зловживали алкоголем. За «антигромадської» поведінки міщан громаді надавалася можливість самій карати своїх членів до трьох разів. Порушників віддавали на примусові роботи на один-два місяці, як перше попередження, від двох до чотирьох — як друге, і від чотирьох до шести — як третє, застерігаючи в такий спосіб про можливе більш жорстоке покарання, аж до виселення до Сибіру. Тільки якщо ці спроби міщанського сходу не приносили бажаного результату, управа могла звертатися щодо покарання до державного суду. Упередженість рішення сходу долалася присутністю тут не менше 24 господарів, показаннями інших осіб, вислуховуванням виправдань порушника, який при голосуванні мав покинути сход. Висновок зводився до того, що громада вичерпала свої можливості, аби виправити поведінку. Губернське правління, переконавшись у дотриманні всіх формальних процедур та ґрун-

---

¹²⁷ *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — С. 94.

товності доводів, дозволяло виключити таку особу з громади та вислати на поселення у Сибір¹²⁸.

А вже за судовими статутами 1864 р., зокрема статутом про запобігання злочинів, присуди міщанських громад ураховувалися судами, коли ті визначали міру покарання міщанам за їхні проступки¹²⁹. Частини цих повноважень управи втратили після іменного указу Сенату від 12 червня 1900 р., за яким скасовувалося заслання на поселення, що здійснювалося за міщанським громадським присудом, зокрема у Сибір, Закавказзя та віддалені губернії¹³⁰. А от можливість повернення після заслання до громад, звідки порушників було виселено, із 1901 р. мав вирішувати вже міністр внутрішніх справ¹³¹. Деякі міщанські громади не хотіли приймати у своє середовище тих, хто відбував покарання, зокрема київська в 1911 р. порушила навіть питання про доцільність видачі паспортів особам, котрі мали судимість¹³².

Крім усього іншого, управи брали участь в організації зустрічей імператора та імператорської родини, займалися організацією присяги на вірність монархам. У Києві через часті сюди їх приїзди, особливо Миколи I, котрий особисто контролював будівництво Печерської фортеці, процедуру зустрічей було чітко налагоджено. Міщанські управи призначали делегатів і визначали конкретних осіб

---

¹²⁸ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 292–295; Устав о предупреждении и пресечении преступлений. — С. 44.

¹²⁹ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 39.

¹³⁰ ПСЗ РИ. — 3-е собр. — Т. 20. — Отд. 1: 1900. — Санкт-Петербург, 1902. — № 18839.

¹³¹ Там само. — Т. 21. — Отд. 1: 1901. — Санкт-Петербург, 1903. — № 20146.

¹³² Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 2639, арк. 51.

від свого стану. У Чернігові 1911 р., скажімо, Миколу II зустрічали троє осіб від міщанської громади¹³³.

Як відбувалася присяга на вірність ілюструє такий приклад. Уже 21 жовтня 1894 р., на наступний день після офіційного оголошення про вступ на престол Миколи II, управа через газети запросила всіх міщан міста Миколаєва з'явитися разом із синами віком від 12 років до храмів на літургію, де священники й рабини привели їх до присяги на вірнопідданство, а виборних посадовців — на вірність службі новому імператорові¹³⁴.

До групи соціальних функцій міщанських управ слід віднести їх турботу про санітарний стан місцевості, хоча відомостей, які це демонстрували б, виявлено небагато. Скоріше за все, державні інституції занадто мало орієнтували їх на це. Хіба що подільський губернатор під час ревізійного об'їзду повітових міст звернув увагу на анти-санітарію тієї місцевості, де мешкали євреї, і зауважив, що лише завдяки турботі міщанського старости містечко Меджибіж вигідно відрізняється чистотою й упорядкованістю з-поміж інших поселень. Таку ж позитивну характеристику було дано міщанському старості містечка Миньківці, в якого скрізь був порядок, починаючи від зразкового діловодства до впорядкованої приймальні, яку губернатор назвав «прийомним покоєм». Після такої уваги очільників губерній до чистоти губернські правління почали вимагати, аби міщанські громади утримували в порядку подвір'я та вулиці, і відповідальним за контроль призна-

---

¹³³ *Лінднер Райнер*. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. — К.; Донецьк, 2008. — С.21.

¹³⁴ Державний архів Миколаївської області, ф. 218, оп. 1, спр. 142, арк. 2 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnist-mykolmischanskoiupravy.html>).

чили міщанського старосту¹³⁵. Одеську міщанську управу міська поліція також залучала до подібного виду роботи¹³⁶.

І все ж місцева адміністрація невисоко оцінювала діяльність міщанських управ, вважаючи її малоефективною. Губернатори, як державні місцеві адміністратори, в унісон визнавали, що причина цього полягає в низькій освіченості міщанських старост, а відповідно, і браку загальної культури, неусвідомлення значимості своїх повноважень. На відміну від правобережних губернаторів чернігівський усе ж сподівався, що станове міщанське управління можна поліпшити, якщо встановити освітній ценз для старост, почати виплачувати їм жалування, а також підготувати інструкцію, в якій крок за кроком, чітко та дохідливо виписати всі завдання та ретельно контролювати їхню роботу¹³⁷.

2.3. Практики самоврядування

Міщани були найчисельнішим після селянства станом у Російській імперії. Природно, вони потребували усталеної форми самоорганізації, традиції котрої в містах як лівобережних, так і правобережних губерній, суттєво відрізнялися від власне російських територій. І найперше, тут їх кількість була значно більшою, як і чисельність людності. Скажімо, і на XVII ст. міщани становили до 46% від усього населення¹³⁸. Як відомо з дослідження Оксани Карліної, ця цифра суттєво не змінилася і на кінець

---

¹³⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 849, спр. 494, арк. 9, 11.

¹³⁶ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 92.

¹³⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, спр. 242, арк. 8.

¹³⁸ Див. докл.: *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 73.

XVIII ст., міщани зокрема на Волині складали від 19 до 45% в залежності від повітів, а у повітових центрах цей показник досягав і 56%¹³⁹. Ба, більше його чисельність збільшувалася внаслідок відміни подушного податку, із зростанням його територіальної і соціальної мобільності.

В основі розвитку міст лежало їх неоднакове функціональне призначення, що своєрідним шлейфом тяглося за ними до XIX ст. Більшість російських міст створювалися державою і в інтересах держави, одні з них були фортецями, інші — адміністративними центрами. Натомість переважна більшість українських міських поселень існували як торговельно-ремісничі осередки та мали і зберігали певні елементи маґдебурзького права. Єднав їх сільськогосподарський характер занять міщан, що відрізняло як ті, так й інші міста від західноєвропейського міста.

2.3.1. Громада та її виборні посади

Верховна влада російської держави прагматично передбачила, що для керівництва міщанською спільнотою слід зорганізувати громаду і створити постійний орган — міщанську управу. Вона формувалася в кожному місті та міському поселенні, без поділу міщан на віросповідання й «національності», а тому заборонялося укладати приговори з будь-яких питань за участю лише однієї етнічної спільноти¹⁴⁰. Про створення громади мав бути прийнятий «приговор», після чого засновувалася міщанська управа.

---

¹³⁹ Карліна О.М. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2013. — Вип. 10. — С. 105.

¹⁴⁰ Вилейшис Я.М. Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — Херсон, 1914. — С. 111.

Очоловав її виборний староста та два члени, які повинні були колегіально вирішувати всі питання. Із 1846 р. обиралися й помічники старости — у разі багатолюдності громади, що визначалося такими показниками: одна особа для громади чисельністю від 300 до 1000 міщан. Помічники обиралися також і за наявності слобод, де проживали міщани, адже одному старості було складно обходити всіх¹⁴¹.

1870-й став роком, який поділив діяльність управ на два періоди. До цього часу міщанські управи перебували у віданні думи, магістрату чи ратуші, коли ті схвалювали на посаді міщанського старосту і його помічників, а після 1870 р. — у підпорядкуванні губернської влади, їх затверджував губернатор.

Міщанські старости з членами управи спершу, згідно з сенатським указом від 6 червня 1875 р., обиралися міщанською громадою на один рік, за винятком Одеси, де вони виконували обов'язки впродовж трьох років¹⁴². Однорічний термін відбування посади викликав сумніви від самого початку запровадження. Тільки-но опанувавши обов'язки, старост і членів управи переобирали. За висновком Державної ради від 3 квітня 1889 р., усі міщанські управи також перейшли на трирічну каденцію. Крім старости виборними були і два його товариші та два члени управи, які виконували його розпорядження, однак відповідальним за збір податків був лише староста¹⁴³.

---

¹⁴¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — 2-е собр. — Т. 21. — Отд. 2: 1846. — Санкт-Петербург, 1847. — № 20714.

¹⁴² Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 79.

¹⁴³ ПСЗ РИ. — 3-е собр. — Т. 9: 1889. — Санкт-Петербург, 1891. — № 5900.

У Києві та інших містах міщани обирали ще й попечителя богадільні й помічників старости. Міщанська громада могла переглянути та скоротити термін обіймання цих посад до двох або навіть до одного року. Тож виборність власних посадовців була першою ознакою самоврядування міщанської громади. Відмова від виконання обов'язків приймалася лише за таких умов: обіймання державної посади, тяжка хвороба, літній вік, тривале перебування поза містом у власних справах. Аби обрані посадовці перейнялися відповідальністю за свою посаду, їх приводили до присяги¹⁴⁴ — ритуал здійснював священик за присутності голови і членів управи.

Крім виборних посадовців, яких могло бути від трьох до п'яти осіб, кожна управа наймала службовців, що забезпечували канцелярську роботу. У Миколаївській міщанській управі на 1884 р. їх нараховувалося шість: діловод, два столоначальники, писар, розсильний, сторож¹⁴⁵. У Київській управі також служили як вільнонаймані такі самі службовці, за винятком завідуючого «лікарняним столом» із двома помічниками¹⁴⁶. Крім посадовців на сходах могли обиратися й особи, яким доручалися конкретні справи, як от «сказкоукладач». Ним напередодні ревізії 1857 р. у

---

¹⁴⁴ Эгизаров С.А. Лекции по русскому государственному праву. — Вып. 1. — К., 1906. — С. 75; О мещанских и ремесленных управлениях: Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений. — Изд. 2-е, испр. и доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 92.

¹⁴⁵ Державний архів Миколаївської області, ф. 230, оп. 1, спр. 11449, арк. 2–3 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmischanskoiupravu.html>).

¹⁴⁶ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 73, арк. 3; спр. 16, арк. 2, 8.

Києві став В.М. Щербатов¹⁴⁷, майбутній голова міщанської управи.

Запровадженню трирічного терміну обіймання міщанських посад передувало його обговорення губернаторами Південно-Західного краю, що дозволяє побачити внутрішню складову такого рішення. Розпочав його волинський очільник, звертаючись до фактів оскарження виборів губернськими в міських справах присутствіями, які витрачають певний час після виборів на розгляд скарг та на вивчення документів про балотування кандидатів на посади старост. Часто вибори через процедурні порушення вважалися недійсними, а проведення нових забиало тиждень-другий, упродовж яких міщанські громади залишалися без влади. Губернатор, своєю чергою, також потребував декілька днів для з'ясування «благодійності» обраних осіб. Тільки-но схвалений на посаді староста почне входити у справи, як наближаються нові вибори. Саме тому губернатор Л.П. Томара запропонував перейти до обрання старост навіть не на три, а на чотири роки, як це було у гласних міських дум. На цю думку пристали київський і подільський губернатори. Причому останній (Д.М. Батюшков) доволі жорстко оцінив міщанські громади ввіреного йому краю, порівнюючи їх, очевидно, із громадами власне російських міст. Вони позбавлені, уважав він, «належної стійкості, єдності, так необхідних для порівняно слабкого в розумовому і моральному відношеннях міщанського керівництва громадами»¹⁴⁸.

Найважливіші питання в управі вирішувалися колегіально, а рішення записувалися до журналу засідань. Повноваження між виборними посадовцями розподілялися. У Київській міщанській управі на голову, окрім

---

¹⁴⁷ Там само, оп. 2, спр. 2, арк. 1.

¹⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 67, арк. 7.

представницьких, покладалися казначейські обов'язки та нагляд за роботою канцелярії. Один із членів завідував розпорядчим столом, інший — розрахунками¹⁴⁹.

Як правило, міщанська громада обирала знаних людей, соціально активних, не в останню чергу заможних, які мали б час залагоджувати повсякденні громадські справи. Однак приступити до виконання своїх обов'язків ті могли лише після затвердження їх на посаді губернським правлінням. Далеко не завжди воно схвалювало тих, кого обрала громада. Так, Давидова, старосту Гайсинської управи (Подільська губернія), не було затверджено, адже він постійно за час своєї попередньої каденції ухилявся від виконання обов'язків, а коли навіть з'явився на засідання у військове призовне присутствіє та нагрубив після зауваження, його подальша доля була передбаченою.

Свою відставку амбітні, як правило, старости сприймали боляче. У випадку з гайсинським міщанським старостою, він відмовився прийняти рішення про несхвалення, не здавав справи наступникові й тільки після суворої догани поступився місцем кандидатові на посаду Березюку¹⁵⁰. А от З. Білорій своє несхвалення волинським губернатором В.В. Валем на посаді камінь-каширського міщанського старости оскаржував у Сенаті (1890 р.). І вже генерал-майор Є.О. Янковський давав пояснення, що міщанин Білорій був запідозрений у підробці метричних відомостей про покійних і розведених міщан, коли, як член молитовного правління, доставляв їх від дільничного рабина. Цю підозру підтвердило й формальне слідство¹⁵¹.

---

¹⁴⁹ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 33, арк. 1.

¹⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 849, спр. 494, арк. 6.

¹⁵¹ Там само, оп. 560, спр. 32, арк. 1–2.

Для схвалення старости на посаді губернатор керувався таким критерієм, як благонадійність, під чим розумілося добросовісне ставлення до своїх обов'язків, а не політична лояльність. Звісно, держава зарезервувала за собою контроль, який забезпечував губернатор через губернське правління, відстежуючи правильність справляння з міщан різних зборів. На останнє він звертав найбільше уваги під час оглядів губернії і міг усунути з посади, не чекаючи перевиборів. Якщо схвалення вказувало на взаємодію виборців з адміністративною владою, то протилежне суттєво підважувало принцип самоврядування, оскільки громада у цьому разі не брала участі у звільненні.

Процедура виборів і перевиборів старост та кандидатів бюрократизувалася й оформлялася кількома документами, зокрема листком для балотування, в якому вказувалися прізвища претендентів на посаду та кількість голосів «за» і «проти», а також громадським присудом («общественным приговором»), в якому йшлося про результати виборів. І той, і інший документи підписували всі міщани-виборці, котрі взяли участь у голосуванні.

Незважаючи на добре розписану процедуру виборів, її демократичність, зміну на половину або на третину керівного складу на кожних наступних виборах, вони все ж набували вразливого характеру. Адже, як уважали губернатори Південно-Західного краю, вибори супроводжувалися агітацією, підкупом, найпоширенішою формою чого стала пиятика. По завершенню виборів у губернаторів додавалося роботи: треба було розбирати скарги, які чергувалися з доносами. Наклепами намагалися зганьбити претендентів на посади старост, причому використовували факти, які часто зустрічалися на практиці та на які влада обов'язково повинна була реагувати.

Аби загальмувати або й перешкодити обранню старостою в Дунаївцях Подільської губернії Зільбермана

(1895 р.), в анонімній скарзі на ім'я київського, подільського і волинського генерал-губернатора йшлося про видачу ним паспортів на ім'я міщан-небіжчиків, зокрема названо було І. Глейзеля. Перевірка діловодних справ і книг, починаючи з 1887 р., встановила, що жодного такого паспорта видано не було¹⁵², проте це забрало чимало часу, тримаючи в напрузі претендента на посаду. І справа не лише в тому, що обиралися євреї, як у прикладі з містечком Дунаївці, а швидше за все, губернаторів дратувала неосвіченість старост, які наділялися владою, проте не дотримувалися моральних принципів, не розуміли тих завдань, що їм довірила держава.

Та найбільш вразливим було те, що схвалюючи кандидатів на посади, губернатори відповідали за діяльність старост, але проконтролювати їх не могли, тому у звітах на імператорське ім'я йшлося про гостру потребу переглянути законодавчі норми, за якими нагляд мала здійснювати місцева адміністрація¹⁵³. Ці пропозиції, висловлені у звіті про становище Подільської губернії В.М. Глинки, котрий був одним із досвідчених губернаторів, чия багаторічна служба проходила на Волині та на Поділлі, указували, що, справді, слід уважніше придивлятися до станових міщанських органів у житті місцевих громад, аби вони виконували покладені на них державою завдання.

Із повсюдним запровадженням міщанських управ виборні механізми і процедури вдосконалювалися. На них було звернуто спеціальну увагу, коли готувався проект законодавчого акта про своєчасність проведення виборів посадових осіб міщанських управ у всіх містечках Західного краю імперії. Ініціював його в 1887 р. віленський,

---

¹⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 648, спр. 1, арк. 1106.

¹⁵³ Там само, оп. 539, спр. 219, арк. 27–19.

ковенський і гродненський генерал-губернатор І.С. Каханов, пропозиції якого за рішенням міністра внутрішніх справ обговорили й у Київському генерал-губернаторстві. Волинський очільник піддав сумніву потребу в повсюдному запровадженні депутатського корпусу. У містах і містечках Волині участь у виборах бере вся міщанська громада і його, мовляв, не лякає багатолюдність зібрань, хоча так чи інакше всі вони супроводжуються збуренням, інтригами та суперечками. Причому на кожних виборах присутній поліцейський чиновник, який і стежить за порядком. Він же доставляє в губернське правління документи про вибори. Після місячного терміну схвалюються обрані посадовці. За наявності суттєвих скарг губернатор призначає нові вибори. Щоб вони відбувалися організовано губернське правління ще 1885 р. підготувало чітку інструкцію, в якій визначено час проведення — з 2 по 31 січня. Списки виборців укладаються повітовими справами, а правління публікує їх на шпальтах «Волынских губернских ведомостей». Крім цього, їх надсилають становим приставам для вивіщування на видних місцях «станових квартир». Міщанські старости також залучаються до участі в підготовці виборів, оголошуючи про їх час і місце. Традиційно до виборів допускаються міщани не молодше 25 років, не засуджені, не звільнені з державної служби за такі порушення, як шахрайство, привласнення чи розтрата коштів на суму 300 руб. Не допускаються до виборів позбавлені духовного сану, виключені з дворянських зібрань. Перед початком виборів міщани присягають і обирають закритим балотуванням за допомогою кульок відразу старосту, помічників старости, податкових старост із помічниками, число яких ухвалюється приговором. Якщо керівництво міщанською громадою здійснює не управа, а один староста, то йому обирають одного помічника. Не практикується обрання

родичів, як-от батько, сини, тесть, зять, рідні брати і дядьки з племінниками. На посади міщанських і податкових старост не обираються євреї — вони можуть бути лише їхніми помічниками. За ухиляння від виконання посадових обов'язків накладається штраф розміром 10 руб.¹⁵⁴

Подільський губернатор був налаштований підтримати І.С. Каханова, оскільки у ввіреній йому губернії не лише невчасно проходили міщанські вибори, а й із запізненням укладалися кошториси, не було контролю за витратами громадських коштів. Він поділився практиками підготовки до виборів. Так, у листопаді губернське правління розсило всім міщанським громадам списки виборних посадовців. Самі ж вибори відбувалися по чергово, з урахуванням можливості чиновникам поліції бути там присутніми, хоча бралися до уваги й пропозиції з місць. Терміни виборів на Поділлі були дещо іншими — з 2 січня до 15 лютого. Такий порядок триває три роки і добре себе зарекомендував. Губернатор не підтримав пропозиції про запровадження депутатів, оскільки участь у виборах беруть, як привило, міщани 50–70 дворів, не всі з'являються на вибори, а запровадження депутатського представництва і без того зменшить число присутніх. Не підтримав він і пропозицію щодо дисциплінарних стягнень, адже вважав їх недовгими, натомість звертав увагу генерал-губернатора на необхідність запровадження особливої інспекції, яка забезпечувала б контроль за міщанськими управами¹⁵⁵.

Київський губернатор наголосив, що в його губернії від початку запровадження міщанських управ практикується трирічний термін відбування посадових обов'язків, а

---

¹⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 557, спр. 68, арк. 8–11.

¹⁵⁵ Там само, арк. 21–26.

також запроваджено обрання депутатів, одного від кожної п'ятірки дворів. Там, де громади нечисленні, обирається один староста, а громади з понад 50 дворами можуть мати повноцінну міщанську управу. Право на участь у виборах мають усі, хто приписаний до громади, без уваги на осілість та власність. Це дає можливість вчасно провести вибори, адже за мобільності («подвижности») міщан вимагати повної присутності складно. Якщо й запроваджувати ценз, то лише до тих, хто обійме виборні посади¹⁵⁶.

У містечках Південно-Західного краю на 1880-ті рр. стало звичною нормою обирати міщанських депутатів по одному від п'яти дворів. Перечекавши час, який давався на оскарження, уже вповноважені депутати, склавши присягу, вибирали міщанського голову, членів управи, старост із помічниками для збору коштів. З'ясування скарг здійснювалося губернським у міських справах присутством — державній установі, покликаний наглядати за дотриманням законності всіма міським органами, як громадськими, так і становими¹⁵⁷.

Перші вибори до Миколаївської міщанської управи 1880 р. відбулися доволі організовано. Міщани кожної частини міста — Одеської, Московської, Першої і Другої адміралтейської, хутора Широка Балка та інших приміських хуторів — обрали на сходах 126 уповноважених, які після приведення до присяги вибрали міщанського старосту¹⁵⁸. Вибори до міщанських управ у Київській губернії 1899 р. також пройшли без значних процедурних порушень, за винятком містечка Дзюнькове, де скриньками

---

¹⁵⁶ Там само, арк. 28.

¹⁵⁷ Сборник узаконений / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 365.

¹⁵⁸ Державний архів Миколаївської області, ф. 230, оп. 1, спр. 10569, арк. 14–15 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmischanskoiupravy.html>).

для голосування служили не традиційні ящики, а горшки. У Телепиновому участь у виборах узяли ті, хто не мав права голосувати. Були скарги на порушення й у Боярці¹⁵⁹. У Чорнобилі взяло участь у виборах 1894 р. менше, ніж 2/3 міщанських домовласників. Вибори пройшли окремо серед християн і серед юдеїв, що було грубим порушенням норм, адже ніхто не скасовував узаконену практику, що кожні п'ять дворів обирали одного вповноваженого. У Буртах у голосуванні брали участь особи, приписані до іншої міщанської управи, ті, що мали судимість, а євреїв привів до присяги не рабин, а міщанський староста. Останні порушення були характерними і для виборів у Шполянську міщанську управу¹⁶⁰.

Із початком ХХ ст. збільшилася кількість скарг міщан про недотримання виборних процедур, що вказує на зростання самосвідомості серед цієї категорії населення. Скарги надходили як до губернських правлінь, так і до присутствій у міських справах. Порушення фіксувалися при відбутті присяги, якій держава надавала великого дисциплінарного значення, а на місцях цим нехтували та проводили ритуал не у храмі, а у приміщенні управи. Обурювало виборців і приведення до присяги євреїв-депутатів без участі рабина. Нерідко серед виборців опинялися й ті, хто відбув ув'язнення, не мав права голосу через майновий ценз. За значних порушень, як-от у Білій Церкві, коли голова вказував виборцям, за кого голосувати, вибори скасовувалися й переносилися на інший день. Натомість за незначних — рекомендувалося на них не зважати, оскільки це не впливало на загальний позитивний результат виборів¹⁶¹. У 1910 р. відмовилися від

---

¹⁵⁹ Державний архів Київської області, ф. 9, оп. 15, спр. 40.

¹⁶⁰ Там само, оп. 10, спр. 73.

¹⁶¹ Там само, оп. 20, спр. 39, арк. 3, 9, 20, 30.

практики п'ятидвірських депутатів — їх почали обирати лише для участі у прийнятті громадських постанов¹⁶².

Міщанські громади дедалі більше проявляли зацікавленості, аби вибори були багатолюдними, адже як інакше пояснити клопотання міщан Миколаєва до місцевого градоначальника в 1904 р. перенести вибори на неділю?! Адже лише цього дня вони вільні, не служать в Адміралтействі та не працюють на заводах, тож зможуть цілою громадою обрати найгідніших в управу¹⁶³.

Помічники міщанського старости й десяцькі в кожному місті переобиралися щороку, до них висувалися вимоги бути не молодшими 21 року та мати виборче право. В Одесі, аби виборці могли з ними ознайомитися, їх списки, як і самих виборців, друкувалися в місцевій пресі за місяць до виборів, щоб можна було оскаржити їх повноту та правильність складання. Більше того, списки тих, хто мав бути обраним, розсилалися всім виборцям разом із повітками, щоб вони вказали тих, кого рекомендують на ці посади. Кожен писав прізвище, а якщо був неграмотним, то це за нього робив поручитель. Скарги на допущені прорахунки, порушення закону постійно розглядало Одеське в міських справах присутствіє.

Київська міщанська управа відразу, із часу свого створення, перейшла на колегіальне управління з депутатським представництвом при проведенні сходів, що вилилося в таку чисельність: 24 депутати і стільки ж кандидатів, яких громада вповноважувала брати участь в обговоренні справ. Кожен із них обирався міщанами

---

¹⁶² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 663, спр. 71, арк. 166.

¹⁶³ Державний архів Миколаївської області, ф. 229, оп. 1, спр. 771, арк. 1 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmischanskoiupravy.html>).

дільниці на три роки поспіль, як і голова управи¹⁶⁴. Проте ця практика обрання протрималася недовго. У 1880 р. Київ перейшов на обрання одного депутата від п'яти дворів. Тож 805 міщанських дворів міста обирали 161 депутатську особу¹⁶⁵, а на 1885 р. їх число зросло до 175¹⁶⁶.

2.3.2. Міщанський сход і його присуди

Формування станово-територіальних органів влади забезпечували міщанські сходи, яким держава довірила обирання власних керівників. Ті мали надовго стати надійним її помічником у справлянні податків, адже верховна влада не мала у своєму розпорядженні чисельного бюрократичного апарату. Брати участь у сходах мали право всі міщани, одні — за правом народження, інші — як зараховані до громади за її згодою.

У продовження характеристики сходу, зазначимо, що міщани голосували за умови внесення до обивательської книги і з припискою в місті не менше двох років, були власниками будинків, крамниць та іншої нерухомої власності, за винятком осіб, позбавлених виборчих прав через ганебну поведінку. І все ж держава встановлювала квоту: на виборних сходах мало бути присутніми 2/3 членів міщанської громади, у протилежному разі вони вважалися неспроможними. Виборцями ставали ті, хто досяг виборного повноліття (21 рік) та котрі не порушували громадського порядку, володіли нерухомістю в місті, або грошовими коштами й товарами з прибутком у 100 руб.

---

¹⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 33.

¹⁶⁵ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — С. 111.

¹⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 32.

Жінки-міщанки, у разі потрапляння під вимоги участі у виборах, також отримували право голосу, але самі не голосували, а передавали власний голос чоловікові («мужщине»), члену своєї родини. Ті самі вимоги висувалися й до обраних на посади, за винятком віку, які мали б бути не молодше 25 років. В Одесі обраними могли стати й іноземці, адже вони були власниками нерухомості в місті. Приписувані казенною палатою без згоди громади не мали права виборного голосу та не обиралися на посади¹⁶⁷. В Одесі до станових старшин і їх товаришів потрапляли власники капіталу не менше 6 тис. руб. та схвалювалися на посаді градоначальником¹⁶⁸.

Власні рішення, аби вони набули юридичної чинності, оформлялися постановою сходів («приговором собрания мещанского общества»). Цей документ підписували староста, члени управи та присутні на сході міщани. Підписи останніх, як і підписи за неграмотних, могли вміщуватися на кількох аркушах присуду. Його слід було подавати на схвалення губернському присутствію, однак багатьом міщанським управам удавалося уникати цієї бюрократичної процедури, як і не записувати свої рішення до встановлених книг. У Чернігівській міщанській управі вони навіть велися окремо для християнської та юдейської громад. У християнській книзі 1882 р. було записано 27 приговорів, в юдейській — 18¹⁶⁹.

Сходам доручалося вирішувати доволі значну кількість справ, найперше обирати старост і членів управи, приймати та звільняти з міщанських громад, розглядати надання допомоги міщанам і встановлювати розмір

---

¹⁶⁷ *Вилейшис Я.М.* Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — С. 27–37.

¹⁶⁸ Сборник узаконений. — С. 79.

¹⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 114, арк. 2.

жалування з громадських коштів старостам, членам управи, збирачам коштів. Найважливішим питанням сходів було обговорення та встановлення розмірів зборів, які мали сплачувати господарі сімейств за себе та за неплатоспроможних міщан. Адже сплата здійснювалася на принципі кругової поруки, коли враховувалося матеріальне становище кожного двору, зокрема прибутки від торгів і промислів, число неспроможних, малолітніх сиріт, багатосімейних, тих, хто втратив годувальників через нещасні випадки, померлих і вибулих, але не виписаних за ревізією. Про суму коштів управа, як правило, інформувала міщанську громаду, узгоджуючи з нею розміри зборів. Результат домовленостей також оформлявся громадським присудом і після схвалення він ставав обов'язковим до виконання¹⁷⁰.

За Міським положенням 1846 р. про порядок грошових зборів із міщан і цехових громад дозволялося за власним присудом звільняти від сплати податків тих, хто не може їх внести через поважні причини (цю вимогу було записано в тексті закону такою ось «суконною» мовою: «В случае совершенной безнадёжности их к взысканию»)¹⁷¹.

За несплати збору міщанська громада ухвалювала рішення про способи його виплати¹⁷². На сходах вирішувалися й питання витрати громадських коштів, які слід було узгоджувати з губернським начальством. Однак знову таки їх туди надсилали рідко. Тож не дивно, що виявляли, і не раз, цілу низку незаконних витрат, як-от сплата за лікування міщан на вимогу іногородніх

---

¹⁷⁰ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 13. — Отд. 1: 1838. — Санкт-Петербург, 1839. — № 11366.

¹⁷¹ Там само. — Т. 21. — Отд. 2: 1846. — Санкт-Петербург, 1847. — № 20714.

¹⁷² Там само. — Т. 13. — Отд. 1: 1838. — № 11366.

лікарень і госпіталів. Стягнуті гроші на відшкодування державних та громадських повинностей з єврейської громади Чернігова пішли не за призначенням, а на пошук євреїв, призваних відбувати військову службу, а також роздавалися тим, хто йшов у рекрути. Ці витрати було погоджено на сходах, але громада не мала права самостійно, без схвалення начальника губернії, розпоряджатися ними. Один із присудів узагалі стурбував ревізора. На сході чернігівської міщанської громади було обрано трьох уповноважених для клопотання перед імператором не висилати за рішенням окружного суду до Сибіру міщанина Б. Халвіна, а помилувати його¹⁷³.

Вирішувалися на сходах і питання відпрацювання недоїмок. 50 руб. 76 коп. не сплатив 44-річний башмачник Сидорацький, хоча був неодруженим, не утримував сім'ю, як більшість міщан. За ухвалою громади він мав заробити ці гроші, найнявшись до одного з київських господарів¹⁷⁴. На сході вирішувалося й зажди складне питання сплати громадських зборів. Було помічено, що їх переставали виплачувати ті, хто отримав п'ятирічні паспорти, а таких виявилося з 1885 по 1888 рр. понад 1 тис. осіб. Сам собою напросився висновок, що ненадання паспортів може стимулювати вчасну сплату громадських внесків¹⁷⁵.

Сходи вирішували й питання прийому до громади осіб із різних станів і тих міщан, котрі мали судимість. Громада не мала права відмовити у зарахуванні певним категоріям людей, тим, хто зростав у виховних будинках, а це діти-сироти, підкидьки, позашлюбні, а також вихованцям сирітських будинків, незаконнонародженим. До них було віднесено іновірців, котрі прийняли христ-

---

¹⁷³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 114, арк. 1–3.

¹⁷⁴ Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 2365, арк. 2.

¹⁷⁵ Там само, спр. 2433, арк. 1.

янство, та інших осіб¹⁷⁶, яким держава в такий спосіб гарантувала соціальну підтримку. Через сходи вирішувалося й таке питання, як стягнення з осіб, котрі приписуються до громади за власним бажанням, грошових внесків, які забезпечували б виконання громадської повинності¹⁷⁷. Як і більшість присудів міщанських сходів цей також слід було узгоджувати з губернатором, про що йшлося у висновку Державної ради від 23 квітня 1893 р. Певно, що число таких міщан зростало внаслідок їхньої мобільності, на що й звертала увагу верховна влада, сподіваючись у такий спосіб залагодити несплату тими, хто відлучився з місця свого народження і втратив із громадою зв'язок.

На сходах з'ясовували ще цілу низку питань, як-от виселення «порочних» міщан, яким надавалася до трьох разів можливість виправитися, інакше — громада могла клопотатися про відправлення їх на виправні роботи або на поселення до Сибіру¹⁷⁸. Щодо міщан, яких законодавство називало корінними, то громада зобов'язана була після відбування покарання приймати їх під свій нагляд, забезпечуючи певними становими пільгами. Тим, які були приписані без її згоди, вона мала повне право відмовити¹⁷⁹. Після іменного указу Сенату від 12 червня

---

¹⁷⁶ Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. — Изд. 6-е, испр. и значит. доп. / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1908. — С. 518.

¹⁷⁷ ПСЗ РИ. — 3-е собр. — Т. 13: 1893. — Санкт-Петербург, 1897. — № 9520.

¹⁷⁸ Устав о предупреждении и пресечении преступлений. — Санкт-Петербург, 1876. — С. 44; *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — Москва, 2004. — С. 97.

¹⁷⁹ ПСЗ РИ. — 3-е собр. — Т. 6: 1886. — Дополнок. — Санкт-Петербург, 1888. — № 2853 а.

1900 р. сходи втратили право приймати колишніх своїх членів, котрі відбули покарання чи то у виправних арештантських відділеннях, чи у в'язницях. Цим актом було скасоване і право сходів позбавляти міщан станових переваг¹⁸⁰. Таким чином, держава долала міщанські станові перегородки й безповоротно перебирала впорядкування станових повноважень на себе.

Через міщанські сходи управа повинна була проводити також усі рішення щодо прийняття до себе й тих, хто відбув покарання і починав нове життя під її наглядом. Найбільше це стосувалося євреїв, яких повертали в колишні місця проживання в межах смуги осілости. Якби громада не дала такої згоди, то вони переселялися б до Сибіру. За рішенням Ніжинської міщанської громади, наприклад, її член Г. Петрищев через непристойну поведінку, пияцтво й неробство був висланий у Сибір. Відбувши заслання він повернувся вже не до Ніжина, а до Києва, де почав працювати в одній із майстерень Київського будинку працьовитості¹⁸¹.

Через схвалення сходу громади проходило надання матеріальної допомоги членам свого соціуму, які її конче потребували. Підтвердженням тому, що сходи відігравали суттєву роль, є наявність діловодних книг «приговорів». В архівному фонді Київської міщанської управи в одній із таких книг збереглися записи за 1884–1894 рр. Тут ішлося про призначення на сходах допомоги жінкам-солдаткам, про прийняття до київського міщанства й відмову тим, хто звертався з проханням щодо зарахування до громади, зокрема колишнім арештантам. Немало серед них і рішень про утримання міщан у богадільні громадським

---

¹⁸⁰ Там само. — Т. 20. — Отд. 1: 1900. — Санкт-Петербург, 1902. — № 18839.

¹⁸¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 88, арк. 4–5.

коштом. Розглядалися на сходах також звільнення у випадках переходу з податного стану в неподатний, зокрема для вступу на навчання, на державну і військову службу, до монастирів чи театрального й поштового відомства, як і зарахування до міщан. За рішенням сходів управа видавала спеціальне свідоцтво¹⁸².

Серед цих записів привертає увагу прохання знаних діячів, от хоча б заява київського міщанина, у майбутньому відомого історика Д.І. Багалія від 4 липня 1876 р. до Київської міщанської управи про видачу йому після закінчення 2-ї київської гімназії свідоцтва про звільнення. У ньому, крім звільнення з міщанського стану, йшлося про те, що недоїмку казенних податків за нього, як і поточну сплату повинностей, здійснюватиме батько, київський міщанин І. Багалій. Цей документ засвідчили не лише голова, а й власними підписами 2/3 київських домовласників, присутніх тоді на зборах¹⁸³.

Ілюстрацією звільнення з київської міщанської громади може служити присуд її сходу ось з якого питання. Після включення с. Деміївка в межі Києва деякі київські міщани, аби й надалі користуватися землею, звільнялися з міщанського стану та переходили у селянський. Підлягали виключенню на сходах і ті, хто вчинив злочини й за рішенням судів позбавлявся міщанських прав із відбуванням покарання у виправних арештантських відділеннях¹⁸⁴.

Серед питань, що розглядалися на сходах, було немало господарсько-економічних, у тому числі спроба київських міщан урегулювати відбування підводної повинності, розміри якої суттєво збільшилися напередодні російсько-

---

¹⁸² Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 164.

¹⁸³ Там само, спр. 335, арк. 3.

¹⁸⁴ Там само, спр. 2137, арк. 1–2; спр. 922, арк. 5.

турецької війни 1877–1878 рр., коли через Київ проходили війська. На сході 23 жовтня 1878 р. було постановлено, що її відбудуватимуть нарівні з іншими станами¹⁸⁵. А на сході вповноважених 1911 р. київські міщани запропонували компромісне рішення: не вносити до паспортів записи про кількість судимостей і проступки, за які було отримано покарання, обмежившись записом: «лишённий прав»¹⁸⁶.

І все ж авторитет сходів з останньої чверті ХІХ ст. і, особливо, з початком ХХ ст., суттєво знизився. Для залагодження своїх справ міщани почали дедалі частіше звертатися до адміністративної влади, особливо тоді, коли скаржилися на управи за недотримання процедури виборів, на міщанських старост, на членів управи за їх зловживання владою, за невидачу паспортів та різних виписок. Набагато легше було написати скаргу, аніж самим порушити це питання на сходах. Київські міщани навіть поставили під сумнів потребу в їх подальшому існуванні, будучи переконаними, що управа в Києві займається лише тим, що обкладає їх непосильними повинностями, особливо важко їм було отримати паспорт. Київським міщанам, зайнятим на роботах у залізничних майстернях та на «Арсеналі» здавалося, що міщанська управа стала символом їхньої кріпосницької залежності, про що вони писали у скарзі 1904 р. до київського, подільського і волинського генерал-губернатора¹⁸⁷.

Певно, що Комітет міністрів володів інформацією з місць, адже 1904 р. ухвалив закон про вибори депутатів від міщанських громад для укладання присудів із найважливіших питань їх життєдіяльності — розкладки

---

¹⁸⁵ Там само, спр. 2348.

¹⁸⁶ Там само, спр. 2639, арк. 51.

¹⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 9, 38, 62–63, 65, 78, 90; оп. 634, спр. 619, арк. 1.

повинностей і того, що зачіпало інтереси всієї громади, чим практично поставив під сумнів існування сходів. Пояснювалося, що це рішення має тимчасовий характер і його наслідки будуть використані при укладанні нових законів про керівництво міщанським станом. Тож міщанські подвір'я (від одного до п'яти) у великих містах Київської, Подільської й Волинської губерній обирали одного депутата, а в незначних — по одному депутату від п'яти подвір'їв на три роки. Інший поділ міг запропонувати генерал-губернатор краю, ураховуючи місцеву специфіку¹⁸⁸.

Як бачимо, крім виборів на сходах вирішувалося багато питань, і рішення сходу було обов'язковим для виконання управами, а тому зверталось немало уваги, аби там панував відповідний порядок, рішення ухвалювалися спокійно, без бійок. Староста стежив, щоб прийняті ухвали підписали всі учасники зборів¹⁸⁹.

Якщо до однієї міщанської громади входили різні етнічно-релігійні групи — християни, юдеї, магометани, то для них рекомендувалося створювати окремі дільниці, вибори проводити в кожній громаді та обирати власних старост¹⁹⁰. У такий спосіб долалися конфліктні ситуації, котрі могли виникнути на релігійному ґрунті.

Міщанський староста був підзвітний громаді, у всякому разі законодавчо вимагалось, аби він два рази на рік, або на її вимогу й частіше, звітував перед нею про надходження від міщан коштів, повідомляв прізвища злісних

---

¹⁸⁸ ПСЗ РИ. — 3-е собр. — Т. 24. — Отд. 1: 1904. — Санкт-Петербург, 1907. — № 25363.

¹⁸⁹ Сборник узаконений. — С. 364.

¹⁹⁰ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 14. — Отд. 1: 1839. — Санкт-Петербург, 1840. — № 12486; Сборник узаконений. — С. 59–60; *Вилейшис Я.М.* Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — С. 113.

неплатників та про кількість переданих до казначейства грошей. Однак звіти перед громадою не набули обов'язкового характеру. Вони практикувалися скоріше під час конфліктів і непорозумінь між нею й керівництвом управи. Так, Київська міщанська управа не звітувала перед своїми виборцями і лише коли розгорівся скандал через перенесення управи її головою 1885 р. В. Щербатовим із Подолу у власний будинок по Бульварно-Кудрявській вулиці, міщани зажадали звіту про витрачання громадських коштів. Їх не влаштовувало, що голова виділив на це 700 руб. громадських грошей. Як і те, що він закупив для управи віденські меблі, придбав килим, Євангеліє, хрести та одяг для служби священникам¹⁹¹. Скаржники засуджували таке «марнотратство» й наголошували на більш доцільному використанні коштів. Більше того, в їхніх скаргах, спрямованих практично до всіх владних інстанцій, звучали незвичні для міщанських текстів ноти: голова управи не повинен поводитись як хазяїн, адже він — виконавча особа громади. Незабаром, під час ревізії, з'ясувалося, що скарги готував звільнений із посади писар І. Волковський разом із колишнім головою управи, які були обізнаними з законодавством про призначення міщанських управ і їх структуру, чим і пояснювалися правові вкраплення у клопотаннях¹⁹². Натомість звіти старости до казенної палати та адміністративних установ були більш регулярними¹⁹³.

---

¹⁹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 2.

¹⁹² Там само, арк. 14.

¹⁹³ О мещанских и ремесленных управлениях. — С. 121.

2.3.3. Стимули та заохочення до відбування виборних посад

За відмови від посади, а таких випадків було чимало, староста писав заяву до управи про звільнення, зазначав причину, найчастіше посилався на домашні обставини, котрі заважали йому виконувати громадський обов'язок. Очевидно, небажання відбувати виборну службу, яка забирала багато часу й зусиль, змусило верховну владу переглянути своє ставлення до міщанських посадовців. 11 січня 1834 р. Микола I схвалив висновок Державної ради про запровадження суттєвих пільг для тих, хто служив на виборних посадах міщанських громад. На час служби їх не залучали до відбування рекрутської повинності, а якщо їхня служба впродовж трьох років була «безпорочною», вони не зловживали владою, не притягувалися до суду, то могли розраховувати й на те, що не будуть призиватися і надалі, навіть у випадку необіймання виборної посади¹⁹⁴. Ураховуючи тодішні реалії, тобто умови солдатської служби, а також 30-річний її термін, можливість уникнути її була суттєвою мотивацією для виконання громадських обов'язків.

Більше того, 1842 р. було схвалено висновок Державної ради про звільнення міщанських посадовців від тілесних покарань¹⁹⁵, що також стало суттєвою мотивацією до ефективності громадської служби. Адже ще на початку ХХ ст. міщан, як представників непривілейованого стану, продовжували карати різками за різноманітні порушення.

---

¹⁹⁴ ПСЗ РИ. — 2-е собр. — Т. 9. — Отд. 1. — Санкт-Петербург, 1835. — № 6712.

¹⁹⁵ Там же. — Т. 17. — Отд. 1. — Санкт-Петербург, 1843. — № 15206.

Виборна служба в міщанській управі не набула характеру державної¹⁹⁶, за винятком прагнення верховної влади зрівняти посадовців у відповідальності за проступки і злочини під час її відбування. Тривалий час вона вважалася почесною, а тому й безоплатною. Ситуація змінилася в пореформений час. У 1873 р. за одним із сенатських указів, а саме від 20 листопада, міщанські старости позбавлялися всіх привілеїв станової служби. Більше того, 1892 р. держава наполягала, що відмовлятися від неї «ніхто не у праві»¹⁹⁷.

Далеко не всіма обраними міщанами такий підхід держави розцінювався позитивно, і міщанські управи, незважаючи на обмеження, а то й заборони, в обхід законів призначали собі жалування з громадських коштів. Адже виборна робота потребувала щоденної зайнятті, а виконуючи її, виборні посадовці зазнавали збитків. Цією ситуацією користувалися ті, хто, даючи хабарі, змушував їх іти на протиправні вчинки. Серед них виділяється надання євреям довідок для уникнення військової повинності.

Поступово верховна влада дещо відступила, дозволивши спершу за умови добровільної згоди громади (якщо вона нараховувала до 1 тис. осіб), відпускати старості з власних коштів на канцелярію від 25 до 59 руб. Спроби старост збирати кошти по 10 коп. з ревізької душі на власне жалування було скасовано. Однак у 1881 р. староста чернігівської міщанської громади визначив собі жалування у 360 руб., а членам управи — по 120 руб. щорічно, не зважаючи на те, що ті перебували в управі у громадських справах лише декілька разів на рік. Перша

---

¹⁹⁶ *Вилейшис Я.М.* Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — С. 115.

¹⁹⁷ Там же. — С. 115, 180.

ж здійснена губернським правлінням перевірка визнана це незаконним¹⁹⁸. Київський міщанський голова В.М. Щербатов також не обділив себе, визначивши в 1885 р. розмір власного жалування сумою 500 руб. Знову ж таки, не заручившись присудом міщанської громади¹⁹⁹.

Незабаром верховна влада переглянула заборону виплачувати жалування старості та членам управи, дозволивши міщанським громадам здійснювати видатки на утримання свого апарату, виділяючи кошти на платню й визначаючи її розмір²⁰⁰. Аби міщанські посадовці не зловживали своїм становищем і не призначали самі собі надмірного, відомство внутрішніх справ у 1883 р. розпорядилося, щоб жалування визначалося не лише громадою, а й міністерством. Його розмір мав схвалювати сам міністр. Виділялися кошти лише з тих сум, котрі передбачалися на спільні міщанські витрати²⁰¹. Принаймні в Києві 1885 р. розмір щомісячного жалування голови управи В.М. Щербатова становив би 41 руб. 66 коп., членам управи — по 25 руб.²⁰² Майже стільки ж — 40 руб. на рік — виділила міщанська громада м. Катеринополя Черкаського повіту в 1890 р. власному старості. Незважаючи на незначний її розмір, виплату було узгоджено з міністерством внутрішніх справ²⁰³. Набагато більшим було жалування, яке встановили на своєму сході міщани м. Чорнобиля того ж таки року старості міщанської управи — до 200 руб. і члену управи — до 100 руб. на рік. А вже Васильківська міщанська управа Київської губернії

---

¹⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 114, арк. 3.

¹⁹⁹ Там само, оп. 555, спр. 49, арк. 8.

²⁰⁰ Сборник узаконений. — С. 60–61.

²⁰¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 552, спр. 127, арк. 125.

²⁰² Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 73, арк. 3; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 554, спр. 1, 6.

²⁰³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 560, спр. 13, арк. 1.

виплачувала голові 100 руб.²⁰⁴ Певно, що сходи керувалися наявністю коштів у міщанській скарбниці.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. розпочалася узаконена виплата жалування виборним міщанським посадовцям. 1890 р. її почали отримувати 34 міщанські старости²⁰⁵. Міністерство внутрішніх справ переймалося тим, аби її призначення обговорювалося міщанськими сходами й виплачувалася вона лише на час обіймання посади. У 1896 р. було ухвалено рішення про її повсюдне запровадження.

І все ж на початку XX ст. розмір жалування в містечках Київської губернії міщанські управи узгоджували з губернатором, а той — із генерал-губернатором. Якщо вони знаходили спільну мову, то вже останній звертався до МВС, яке керувалося тим, щоб розмір платні не був обтяжливим для міщан. У результаті спільного рішення було встановлено, що в містечку Спичинцях Бердичівського повіту Київської губернії міщанському старості громада виплачуватиме 120 руб. на рік упродовж його каденції, у Китайгороді Липовецького повіту — 50 руб. Така різниця пояснювалася тим, що жалування сплачувала не держава, а громада, і його розміри визначали на сході, беручи до уваги наявні кошти. Гнатівська міщанська управа, крім старости, установила зарплату в 50 руб. і для одного зі своїх членів²⁰⁶. Лише 1902 р. схвалення розміру жалування старості було передано в компетенцію начальника губернії²⁰⁷.

---

²⁰⁴ Там само, оп. 655, спр. 3, арк. 1, 5; оп. 554, спр. 18.

²⁰⁵ Підраховано за діловим описом: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 560.

²⁰⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 655, спр. 3, арк. 1, 5.

²⁰⁷ *Вилейшис Я.М.* Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — С. 181.

Не можна стверджувати, що в питаннях розмірів виплат міністерство однозначно підтримувало міщанські управи. До винятків віднесемо заборону сплачувати жалування старості та двом членам Херсонської міщанської управи в 1892 р. Незважаючи на присуд міщанського сходу від 6 лютого, міністерство заборонило виплату, посиляючись на велику суму недоїмок — 360 тис. руб.²⁰⁸ Натомість у Миколаєві, де міщанська громада була заможною, жалування становила в 1916 р. для старости — 600 руб., членам управи — по 480 руб., роз'їзди в міщанських справах оплачувалася додатково²⁰⁹. Міська станова служба в Одесі заохочувалася владою ще й тим, що старшини отримували 7-й клас, а члени управ — 8-й²¹⁰.

2.3.4. Єврейське походження — не перешкода врядуванню

На останню чверть XIX ст. в містах і містечках Південно-Західного краю актуалізувалося питання обрання та схвалення євреїв на посади міщанських старост. Верховна влада, надаючи чинності положенню від 29 квітня 1875 р., згідно з яким на міста Західного краю поширювалася міська реформа 1870 р., не уявляла соціальних наслідків цього явища. Інакше вона б скасувала старі розпорядження щодо обмежень єврейського населення у праві формувати станові органи влади. Ідеться про те, що міщани-євреї не мали права обіймати посади старости. Тільки-но місто потрапляло під чинність закону

---

²⁰⁸ Вилейшис Я.М. Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — С. 181.

²⁰⁹ Державний архів Миколаївської області, ф. 218, оп. 1, спр. 255, арк. 2, 16 (розміщено: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmischanskoiupravy.html>).

²¹⁰ Сборник узаконений. — С. 73–82.

мати власну всестанову думу, міщани починали створювати свої управи. Уже перші вибори старост і членів управи виявили таку суттєву проблему, як мала чисельність міщан-християн у містечках, відсутність гідних осіб християнського віросповідання, за кого проголосували б міщани-євреї.

Із такою ситуацією київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Чертков зіткнувся спершу в містах і містечках Київської губернії. Свої спостереження й оцінки він обговорював зі членом Державної ради, статс-секретарем і товаришем міністра внутрішніх справ М.С. Кахановим, котрий 1881 р. очолив особливу державну комісію для підготовки проектів місцевого управління та був найкраще обізнаним зі становищем Західного краю. М.С. Каханов не заперечував, аби посади в міщанському управлінні обіймали євреї-міщани, установивши для цього такі орієнтири. Якщо в містечку нараховуватиметься від п'яти до десяти міщанських дворів, то тут призначення їх небажане й кожен випадок схвалення на посаді міщанського старости єврея слід узгоджувати з міністерством. Київський губернатор С.М. Гудим-Левкович уважав, що місцеві євреї, як чисельніші та наполегливіші, підпорядковують собі міщанські управи, і у питаннях відбування військової повинності не дбатимуть про інтереси держави, тож їм не варто надавати право обіймати перші посади. Київський віце-губернатор, дійсний статський радник О.П. Баумгартен, відстоював думку про заміну виборних міщанських голів призначуваними. На його переконання, це дозволить мати на цих посадах таких людей, які дбатимуть про інтереси держави у краї. А поки в містечках мало міщан-християн, то їх треба приписувати до тих міст, де чисельність євреїв доволі велика. І все ж остаточне рішення мав ухвалити генерал-губернатор, для якого підготували

розгорнутий перелік міщанських громад у містах і містечках Київської губернії, де слід було на основі закону від 29 квітня 1875 р. запроваджувати міщанське станове управління. Тут указувалася кількість дворів міщан-християн і міщан-юдеїв, тож неважко було помітити, що останніх — у рази більше. Виняток становили лише два містечка Радомишльського повіту — Малин і Хабне²¹¹. Зрештою губернатор вирішив, що не слід робити жодних винятків, і ніде не запроваджувати міщанського управління, навіть у Самгородку і Білопіллі, які й надалі перебуватимуть у віданні Бердичівської міської думи. клопотання громад цих містечок про створення самостійних міщанських управ київський губернатор залишив «без наслідків»²¹².

Питання про допущення євреїв до виборів на посади голів і членів міщанських управ було актуальним і для Чернігівської губернії. Свое бачення ситуації в 1883 р. висловив віце-губернатор, дійсний статський радник О.П. Василевський, якого стурбували вибори в повітовому Стародубі. У виборному сході взяли участь 35 міщан-християн і 19 міщан-юдеїв, причому останні здобули перемогу й обрали з-поміж себе керівників управи. Новий голова знехтував думкою попередника, який відмовив євреєві Львову у зарахуванні до громади. Тепер він прийняв його, попри те, що кандидат був відомим злодієм, неодноразово засудженим за крадіжки. На знак протесту міщани-християни припинили брати участь у сходах, а євреї, своєю чергою, вирішили ігнорувати їхні інтереси. У доволі чисельній (4194 особи) міщанській громаді Стародуба, в якій євреї становили лише третю частину, не було спокою, тож віце-губернатор неабияк побоювався

---

²¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 87, арк. 2, 10–12.

²¹² Там само, арк. 21.

повторення погромів 1881–1882 рр. Він пропонував навіть позбавити євреїв права висувати кандидатів від себе на керівні посади та внормувати число тих, хто братиме участь у виборах. Однак цю ідею не підтримав генерал-губернатор і МВС²¹³. Згодом стане зрозуміло, що О.П. Василевський мав рацію, адже всього лише за декілька років Стародубом прокотиться хвиля єврейських погромів.

Із такою ж проблемою зустрівся й подільський губернатор, коли внаслідок ліберальних реформ Олександра II почала збільшуватися кількість міст у ввіреній йому губернії. У 1879 р. С.М. Гудим-Левкович на свій страх і ризик пішов назустріч клопотанню міщанської громади містечка Балина Кам'янецького повіту та підтримав заснування тут міщанської громади з окремою управою. Проте за декілька років, а саме 1885 р., серед місцевих міщан не виявилося жодного християнина, хто міг би обійняти посаду міщанського старости. Тоді вже його наступник, губернатор В.В. Валь, звернувся до генерал-губернатора з пропозицією дозволити зробити виняток і схвалити на цій посаді представника єврейської громади містечка. О.Р. Дрентельн не повірив і зажадав детально доповісти про місцеву ситуацію. Виявилося, що раніше міщанським старостою був А. Волошин, однак він нещодавно помер і цю посаду за доповіддю поліції ніким замінити. Хоча й мешкають три міщанських християнських родини, однак вони тут перебувають тимчасово. Глава однієї з них найнятий як домашня прислуга, інший — займається візництвом. На вимогу Києва їх число було уточнено й виявилося, що в містечку мешкає шість родин, проте всі вони приписані до інших громад, зокрема до Кам'янець-Подільської та Хотинської Бессарабської губернії, і тому жоден з них не міг стати

---

²¹³ Там само, спр. 126, арк. 1–3.

міщанським старостою. Один із них служив конюхом на кінному заводі, другий — нічним сторожем у місцевого власника Садовського, третій — кучером у графині Потоцької. Після переговорів із міністром внутрішніх справ генерал-губернатор не дозволив, аби міщанська управа продовжувала своє функціонування в Балині²¹⁴.

Подібна ситуація повторилася й у містечку Печери Брацлавського повіту тієї ж губернії. Тут міщанами-християнами виявилось три особи, серед них колишній міщанський староста Ф. Гречина, проте він перебував під слідством за розтрату казенних і громадських грошей. Виконувач обов'язків міщанського старости К. Решетников також був притягнутий до судової відповідальності за майже аналогічні проступки. Третій міщанин, І. Кушнір — незаможний, п'яниця, і вже через це не міг бути міщанським старостою. Тож і цій міщанській громаді генерал-губернатор відмовив у праві мати власний становий орган влади²¹⁵.

На початку ХХ ст. відбувся суттєвий прорив в етнічному складі посадовців міщанського управління. Спершу в 1901 р. міщани Волочиська Старокостянтинівського повіту Волинської губернії вибрали на сході 12 грудня єврея міщанським старостою на триріччя, і також єврея — його помічником, оскільки в міщанській громаді містечка не було жодного міщанина-християнина. Волинський губернатор пояснював генерал-губернаторові, що він не може виконати закон про наявність 1/3 частини міщан-християн, оскільки їх немає зовсім, тож він вважає за потрібне відступити від правил. Питання розглядалося на засіданні Державної ради, яка в об'єднаному складі департаментів промисловості, науки і торгівлі ухвалила рі-

---

²¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 10, арк. 2, 18.

²¹⁵ Там само, арк. 6, 18.

шення, що в цьому разі схвалення губернатором представника єврейської громади на посаді старости й буде дозволом на її обіймання²¹⁶.

Те саме повторилося в містечках Вишгороді, Ямполі, Білорецькому Кременецького повіту, Куневі — Острозького, Козині й Муравиці Дубнівського повіту, Дружкополі, Кисилині, Озютичі Володимир-Волинського повіту, Базалії — Старокостянтинівського, Корничі — Заславського, Степані та Гориньграді — Рівненського, Новочорторійську — Новоград-Волинського, Веледнику — Овруцького, у Стобихові й Камені-Каширському — Ковельського, Рафалівці — Луцького повітів.

Подібні історії трапилися з виборами й у містечках Київської губернії, зокрема в Конелі Липовецького повіту та Обухові — Київського, де хоч і були міщани з християн, але зовсім мало, та й жоден із них не підходив для виборних посад — чи то через хворобу або часті від'їзди з містечок. За кожними виборами губернатори зверталися щодо схвалення до генерал-губернатора, і у жодному випадку той не відмовив²¹⁷. Губернатори, усе ж побоюючись брати на себе відповідальність, перекладали її на М.І. Драгомирова, який відповідав їм, що він не заперечує проти схвалення обраних євреїв на посади старост і помічників.

Тож із 1902 р. було знято обмеження та юдеї-міщани отримали рівні права з християнами на обіймання посад у міщанських виборних органах. Виняток можна зробити лише для посади міщанського старости у приватновласницькому містечку Котельні Житомирського повіту. У положенні Ради міністрів від 14 березня 1907 р. йшлося не про вибори, а про призначення на неї губернатором

---

²¹⁶ Там само, оп. 655, спр. 47, арк. 1–3.

²¹⁷ Там само, арк. 39–40.

(«о замещении по назначению») кандидатури з місцевих міщан-християн. Обумовлювалося, що такий захід верховна влада розглядає як тимчасовий і відмовиться від нього тільки-но вдасться повернути попередній «порядок»²¹⁸. Ішлося, звичайно, про наслідки виступів 1905–1907 рр.

У період після революції 1905–1907 рр. місцева адміністрація знову почала повертатися до практики схвалення на виборні посади міщан-християн, не зважаючи на думку більшості міщан-юдеїв. У 1910 р. результати виборів у міщанських громадах містечок Шумськ Кременецького та Степань Рівненського повітів на Волині не влаштовували ані губернатора, ані генерал-губернатора. А все тому, що в першому мешкали 22 родини міщан-християн, а у другому — 18 осіб. Однак ніде їх не було обрано до міщанських управ. У Степані міщани з християн не мали приватної власності, і все ж губернське правління зобов'язало провести нові вибори, котрі, як і попередні, не принесли бажаного результату. У цьому разі влада вирішила призначити як голову, так і членів управи з місцевих міщан-християн. Натомість наказ провести перевибори у Шумську викликав спротив міщанської громади. Більше того, місцевий міщанський староста Шамес поскаржився у Сенат, що адміністрація ігнорує думку громади. І все ж імператор у відповідь на клопотання міністра внутрішніх справ підтримав місцеву владу й у Шумську до виборних посад підійшли бюрократичним чином — на посаду старости було призначено міщанина з християн. А оскільки 1908 р. на Волині проходили вибори в міщанських громадах і ситуація небажання обирати кандидатів із християн повторювалася в

---

²¹⁸ ПСЗ РИ. — 3-е собр. — Т. 27: 1907. — Санкт-Петербург, 1910. — № 28993.

кожному містечку, то генерал-губернатор, відмовляючись від виборного принципу, ухвалив рішення про повсюдне заміщення посад²¹⁹.

Утім уже 1911 р. при виборах у містечку Почаєві Кременецького повіту волинський губернатор, одержавши схвальні відгуки про обраних міщан-юдеїв, затвердив їх на посадах у міщанському самоврядуванні²²⁰. Через три роки, коли розпочалися нові вибори на чергову каденцію в містечках Південно-Західного краю, генерал-губернатор при зверненні до нього київського і волинського губернаторів у жодному разі не відмовив і дозволив схвалити на посадах міщан-юдеїв. Тоді йшлося про міщанську управу містечок Димера, Новофастова, Лукашівки Київської та Свинюх — Волинської губерній²²¹.

Елементи самоврядування, яким держава наділяла міщанські управи, не витримували випробування, коли йшлося про боротьбу за владу у середині самої управи. Далеко не завжди реакція її керівників знаходила порозуміння у середовищі міщан і в конфлікти втягувалися прихильники різних так званих «партій». Ситуативність цього явища яскраво демонструє приклад Київської міщанської управи. Тільки-но її очолив у 1885 р. міщанин В. Щербатов, змінивши попередника О. Самойленка, як останній розпочав боротьбу з першим, щоб помститися за поразку на виборах. Пильно стежачи за активністю нового голови, він, як людина, що знала, на які важелі слід натиснути, скаржився в усі владні та судові інстанції, описуючи зловживання нового керівництва. Аби надати фактам переконливості, скарги підписували практично всі міщани, до яких із таким проханням звертався

---

²¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 663, спр. 202, арк. 4, 6–7.

²²⁰ Там само, оп. 664, спр. 27, арк. 1–2.

²²¹ Там само, оп. 666, спр. 103, арк. 4.

скаржник. У них перемішувалися правдива інформація й наговори, із чим почав розбиратися радник Київського губернського правління Шретер. Показання підписантів указують, що міщани не довіряли керівникам управи, яка для них була скоріше владою, здатною до незаконного привласнення коштів, аніж до законного їх витрачання. Таке переконання базувалося на тому, що ані попередні голова та члени, ані щойно обрані жодного разу не звітували перед громадою. Тож витрати на нові меблі, переїзд управи до нового помешкання, тим більше до будинку голови зі сплатою йому коштів за винаймання кімнат для управи відразу було розцінено як незаконне витрачання грошей.

А що вже говорити про призначене членам управи та й самому голові жалування, причому отримували його трое членів управи, а четвертий — ні, адже призначені для нього гроші йшли як заробіток двірникові В. Щербатова. Усі опитувані свідчили, що голова витратив на пригощання під час свят 1352 руб., і хоч ці кошти виявилися на місці, підозрювали, що їх до каси вніс один із членів управи, а саме Кобець. Як виявилось, посуд (72 фаянсові тарілки, стільки ж серветок, чарок, ножів і виделок) було придбано для щорічного відзначення дня архістратиґа Михайла, що свого часу ухвалили на сході 8 листопада 1878 р. Коштів на це святкування було витрачено значно менше від названої у скаргах суми. Меблі (32 віденських стільці), було придбано ще 1876 р., а вартість нового помешкання — менша на 200 руб. від зазначеної.

Підсумовуючи результати ревізування радник губернського правління зауважував, що чутки були спрямовані на зганьблення нової влади, аби вона не зажадала звіту від колишнього голови. У такий спосіб О. Самойленко прагнув приховати безлад у діяльності управи за його керівництва, особливо у частині прибутків і видатків,

адже він жодного разу не звітував на сходах про стан фінансів. Натомість ревізія виявила, що впродовж 1881–1884 рр., за час його каденції, було витрачено 4 тис. руб. громадських сум і забрано з банку 3,7 тис. руб.²²²

Члени управи та й самі міщани збайдужіли до власних справ, тим більше, що будь-яка спроба з'ясувати реальне становище викликала у В. Щербатова неввічливе й навіть образливе до них ставлення, яке межувало з грубощами та нетерпимістю. Амбітний і дієвий голова справді прагнув навести лад в управі, а замість подяки отримував від людей недовіру й нераціональне витрачання часу на розбирання скарг. Натомість попередник кожному його невдачу використовував на свою користь, формуючи навколо себе «партію» прихильників²²³.

Не кращим було становище й у містечку Ходоркові Сквирського повіту Київської губернії, де не знаходили спільної мови голова міщанської управи — К. Мошковський і її члени. Про ситуацію, що тут склалася, у 1883 р. голова сам повідомив генерал-губернаторові. Згідно з текстом записки, він виглядав людиною діловою та відповідальною, розумів значимість своєї посади, переймався тією роботою, яку поклав на нього уряд. Однак член управи Ш. Бокченко разом із місцевим ковалем збили замок, заволоділи печаткою й почали самостійно видавати паспорти та різноманітні довідки. Звернення голови навести порядок пристав зігнував. Конфлікт, як і належить, розбирало Київське губернське правління, яке виявило причини, що призвели до такого загострення. К. Мошковський сім разів змінював місце перебування управи. Не довіряючи письмоводителеві, постійно носив із собою печатку. Перевищив свої повноваження, коли

---

²²² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 2, 22.

²²³ Там само, оп. 551, спр. 49, арк. 32–49.

витратив кошти від свічкового збору на утримання управи, як і те, що обов'язки податного старости поклав на сторожа. Однак, на відміну від Ш. Бокченка, правильно робив, коли видавав паспорти лише тим міщанам, які не мали недоїмок. Губернатор не заперечував, аби справу до логічного завершення довів Київський окружний суд²²⁴.

Таким чином, елементи самоврядування, що їх верховна влада запроваджувала в міщанському середовищі, приносили бажаний результат. Адже з таким важливим завданням, як справляння державних та громадських податків, міщанські управи більш-менш давали раду, і держава не відмовлялася від них до самого кінця існування Російської імперії.

2.3.5. Покарання за зловживання владою

Недосконалий механізм справляння податків та відсутність дієвого контролю як із боку громади, так і держави провокували міщанських посадовців порушувати чинне законодавство, зловживати громадськими коштами, використовуючи їх не за прямим призначенням, а для власного збагачення. Грізні попередження законодавчих документів про відповідальність за недотримання дисциплінарної практики, розтрату зібраних коштів, що загрожувало відбуванням військової служби, віддачею в арештантські роти та фортечні команди з обов'язковою компенсацією громаді втрачених податків, далеко не завжди спрацьовували.

В «Уложеннях про покарання кримінальні й виправні» від 1845 р., зокрема в розділі 5 «Про злочини та проступки по службі державній і громадській» ішлося про однакове покарання за зловживання як на першій, так і на другій.

---

²²⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 552, спр. 43, арк. 16.

Проте чіткого розмежування між ними не було проведено, не говорячи вже про станову службу. Невизначеність терміна «посадовець» та відсутність прикладів про зловживання владою й покарання міщанських старост дає можливість стверджувати, що до 1870-х рр. вони не часто потрапляли під категорію злочинців або порушників.

Картина повсюдного запровадження міщанських управ практично не змінила таке становище. Тож і після розподілу станового міщанського й загальноміського управління порушення розглядали губернські правління, а потім їх передавали на вирішення губернаторові. Він брав участь у розслідуванні посадових злочинів і справа надходила до суду лише за його згодою²²⁵. До проступків зараховувалося ухиляння від виконання посадових обов'язків. І хоча такі випадки повинні були розглядатися на сходах, однак про них мав знати також і губернатор, а губернське правління могло штрафувати відмовника на користь міщанської громади²²⁶.

Зловживання владними повноваженнями відбувалося переважно у двох площинах: використання громадських коштів на власні потреби й незаконна видача паспортів, посвідчень, різноманітних довідок. Архівні справи свідчать, що як у тому, так і в іншому випадках досудове слідство зазвичай розпочиналося з повідомлень самих міщан, нерідко анонімних, в яких йшлося про привласнення грошей, про підроблення паспортів, або про те й інше одночасно. Міщанські старости підлягали відповідальності за протизаконні службові вчинки не інакше, як

---

²²⁵ Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 108.

²²⁶ *Вилейшис Я.М.* Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — Херсон, 1914. — С. 264.

за рішенням губернського правління, а тому ця інституція забезпечувала попереднє судове слідство, тим більше, що їй підпорядковувалася поліція.

Виявити порушення було нескладно, оскільки зібрані кошти, передача їх у казначейство та наявні в касі управи суми записувалися до облікових книг. Так, житомирському справнику знадобилося лише два рази звірити записи та кошти, аби переконатися, що ушомирський міщанський староста (Житомирський повіт Волинської губернії) Григорій Романовський витрачає громадські гроші на власні потреби. Перевірка діяльності міщанського старости з містечка Грицева Заславського повіту на Волині Іцька Сегали розпочалася не внаслідок скарг, а після звернення начальника Волинського губернського жандармського управління. До нього надійшла інформація, що на адресу міщанського старости надходить заборонена література. Оскільки у краї запроваджувалося положення про особливий порядок (1908 р.), він потрапив до поля зору жандармів. Заборонених книжок не виявили, однак з'ясували, що 66-річний І. Сегал займається хабарництвом і незаконним вимаганнями грошей за видачу копій посімейних списків. Більше того, він не скликав сходи, а, ходячи по хатах, змушував міщан підписувати тексти приговорів, про зміст яких вони не здогадувалися. У книгах обліку були наявні записи витрат на користь громади, котрих насправді не було. Чутки про можливе адміністративне виселення старости робило міщан сміливішими, тож вони, не змовляючись, скаржилися на всі образи, що їм завдав свого часу цей посадовець²²⁷.

Складніше було виявити видачу підроблених паспортів, особливо тоді, коли в таких фальшуваннях брали

---

²²⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 1335, оп. 1, спр. 1100, арк. 2, 10.

участь євреї, котрі, аби уникнути рекрутства, удавалися до складних оборудок, як це мало місце в колишньому приватновласницькому містечку Пятках Житомирського повіту Волинської губернії. За повідомленням одного з міщан місцевий міщанський староста Борух Кітнер видав два паспорти на ім'я тих, хто був скалічений, і нові їх власники вже не підлягали військовій повинності. Крім того, зі 119 руб. свічкового збору до каси думи він вніс лише 20 руб. Цю справу розбирало Волинське губернське правління, а потім передало її Волинській з'єднаній палаті карного й цивільного суду²²⁸.

Нерідко зловживання відбувалися й при виписуванні паспортів. Так, у 1899 р. міщанського старосту м. Куни Гайсинського повіту Подільської губернії Гакмана за підробку документів було звільнено з посади й передано до суду, де справа розглядалася як кримінальна²²⁹. Запевняння міщанського старости у Проскурові, в якого було виявлено десять підписаних ним, із печаткою, бланків паспортів, але без прізвищ, що він, мовляв, не зловживав, було сприйнято як правду лише на перший раз²³⁰.

Більше того, службовці деяких управ почали видавати не тільки підроблені паспорти, і не тільки міщанам, а й тим особам, які не мали до міщанського стану ніякого відношення. І хоча Одеська судова палата в 1891 р. не змогла підтвердити весь перелік зловживань, про які йшлося під час слідства, однак чиновникові вдалося з'ясувати, що паспорти видавалися на ім'я покійників, і якби не перевірка на австро-угорському кордоні, то про такі зловживання міщанського старости містечка Китайгорода

---

²²⁸ Там само, ф. 442, оп. 192, спр. 7, ч. 1, арк. 139, 141, 211.

²²⁹ Там само, оп. 849, спр. 494, арк. 8.

²³⁰ Там само, арк. 14.

Подільської губернії Миколи Цюки ніхто й не дізнався²³¹.

Кількість маніпуляцій із паспортами збільшувалася під час військових призовів. Напередодні російсько-японської війни 1904–1905 рр. через значну кількість допущених порушень прокурор Київської судової палати сформував справу про зловживання у цьому питанні члена Самгородської міщанської управи Еля Фрулісера та міщанського старости Сквири Янгеля Яхніса. У 1904 р. її було передано на розгляд губернського в міських справах присутствія з таким визначенням: «Притягнення до відповідальності за посадові злочини»²³². До зловживань із видачею паспортів додавалося вимагання за це більших коштів, ніж передбачалося законом.

На контролі державної влади перебувало й питання усиновлення дітей, щоб батьки-міщани не усиновляли дітей із купецького стану. Таких випадків було небагато, але вражає те, що й на кінець XIX ст. для держави було важливим збереження «чистоти» станового походження. Законність усиновлення міщанином Епштейном шестирічного хлопчика Давида, із купців, що було схвалено сходом із подачі голови, члена й депутатів Ржищевської міщанської управи, розбирав навіть Сенат²³³.

Окремо слід сказати про покарання за порушення процедури виборів. Згідно із законодавством, винні каралися або виключенням зі складу зібрання від трьох до дев'яти років, або їх штрафували. Виключалися назавжди ті, хто намагався схилити виборців віддати свій голос на

---

²³¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 873, арк. 5, 22.

²³² Державний архів Київської області, ф. 9, оп. 20, спр. 27, арк. 10, 47.

²³³ Там само, оп. 10, спр. 67.

власну користь²³⁴. Ці застереження відігравали радше запобіжну роль, адже в діловодних справах міщанських управ свідчень про такі порушення практично не виявлено.

Місцева адміністрація постійно констатувала незадовільний склад керівництва міщанськими громадами, неодноразово клопоталася перед верховною владою щодо вдосконалення кадрового складу управ, хоча б шляхом запровадження освітнього цензу. Чернігівський губернатор А.Л. Шостак у звіті на ім'я імператора про стан губернії за 1879 р. пропонував подбати найперше про елементарну освіту для старшин. Крім цього, важливо було, на його думку, підготувати інструкцію з чітко визначеними повноваженнями міщанських органів, а старостам призначати грошову винагороду та посилити контроль за витратою громадських коштів²³⁵. Київське губернське в міських справах присутствіє постійно тримало на контролі службу посадовців міщанських управ, присвятивши не одне засідання розгляду допущених ними численних помилок²³⁶.

На початку ХХ ст. правобережні губернатори вже були переконаними, що закони, за яким усі посадові проступки та злочини міщанських керівників, хоча й розглядаються губернським у міських справах присутствієм, однак ужиті заходи виявлялися малоефективними. Його висновок у будь-якій справі мав передаватися на розгляд судів. Однак ті були перевантаженими, тож нерідко судового рішення доводилося чекати до двох і більше років. У звіті на ім'я Олександра III подільський губернатор на при-

---

²³⁴ Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях. — С. 24.

²³⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, спр. 242, арк. 8.

²³⁶ Державний архів Київської області, ф. 9, оп. 24, спр. 30, арк. 4–5, 9.

кладі ввіреної йому території зазначав, що 1895 р. губернське правління передало на розгляд міського присутствія 50 справ, за два роки їх кількість зросла до 180, а на 1 січня 1902 р. їх стало вже 450. Губернаторів та губернські правління позбавлено права заарештовувати чи штрафувати порушників, а на винесені ними догани й зауваження ніхто вже всерйоз не реагує. Тож пропозиція посадовця зводилася до запровадження нової державної посади — земського начальника, який був би наділений адміністративними та судовими повноваженнями²³⁷. Копія цього звіту надійшла й правителеві Південно-Західного краю, якого не треба було переконувати в необхідності вжиття кардинальних заходів, оскільки він, отримуючи чимало скарг про різноманітні зловживання міщанських старост, міг хіба що спрямовувати їх на розгляд губернаторів²³⁸. Ті ж намагалися частіше ревізувати управи, направляючи до них чиновників губернського правління, хоча й назвати ці ревізії регулярними не можна. Найчастіше їх ініціювали скарги тих, із кого незаконно справили податки.

До категорії обов'язкових перевірок можна віднести ревізію Чернігівської міщанської управи 1882 р. Тоді ревізор виявив низку порушень, які кваліфікував за розділом 4 «Уложення про покарання кримінальні та цивільні» (злочини і проступки проти порядку управління, статті 331, 338, 339, 341 та ін.). В акті перевірки ревізор зазначив, що як староста управи, так і її члени перевищили свої повноваження, а тому губернське правління наполягало пояснити виявлені зловживання, виправити

---

²³⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 626, спр. 20, арк. 83.

²³⁸ Там само, оп. 654, спр. 1.

їх і не допускати надалі. Вимагалось також усі незаконно стягнуті кошти повернути тим, хто їх втратив²³⁹.

І все ж, попри зловживання міщанських посадовців своїми повноваженнями, верховна влада Російської імперії, не раз намагаючись упорядкувати міщанські управи, так і не наважилася на радикальні заходи, продовжуючи використовувати їх для виконання державних завдань.

2.3.6. Міщанська управа у системі місцевих органів влади

Міщанські управи були тими органами, через які верховна влада організовувала справляння державних податків, а міщани — спілкувалися з адміністрацією, з'ясовуючи численні питання свого буття. Уперше про це йшлося в положенні від 13 лютого 1846 р., згідно з яким запроваджувалося нове громадське управління у Петербурзі. Перебуваючи в підпорядкуванні думи міщанська управа не раз виділяла своїх представників, аби ті як помічники гласних виконували їхні доручення у сфері міського господарства. Принаймні так було у Харкові 1840 р., коли тут розпочалися роботи з будівництва мостів і заощення вулиць²⁴⁰.

Міщанські громади законодавчо були позбавлені права звертатися до вищих органів влади (натомість купецькі того самого міста — мали подібну можливість). Усі станові питання слід було залагоджувати на губернському рівні

---

²³⁹ Там само, оп. 551, спр. 114, арк. 1–3.

²⁴⁰ Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). — Т. 2. — Х., 1912. — С. 310.

через свої виборні органи²⁴¹. І все ж міщанські посадовці неодноразово порушували цю законодавчу норму, посиляючи до міністерства внутрішніх справ, а то й до Сенату свої запити. Зважаючи на важливість порушеного питання, Сенат не відмовлявся розбирати скарги, особливо в тому разі, якщо їх спричиняла недосконалість нормативних актів.

Виразним прикладом може служити справа 1885 р., коли народицький міщанський староста Василь Черненко-Недашківський поскаржився у Сенат на Волинське губернське правління щодо невизнання ним перенесення канцелярії міщанського управління до с. Недашки. Ця скарга змусила центральну владу уважніше придивитися до запровадження на Волині міщанських управ, адже вона виявила своєрідність соціальної структури міщанського середовища в Овруцькому повіті²⁴².

За цілою низкою розпоряджень можна з'ясувати, як міська та губернська адміністрації опікувалися міщанами і їхніми управами. У 1851 р. дума отримала узаконене право контролю за постановами міщанських громад, коли йшлося про виключення зі свого середовища негідних членів²⁴³. За виконанням державних повинностей наглядала казенна палата, куди сходилася вся інформація про сплату міщанами податків. Більше того, звільнені з однієї міщанської громади й записані до іншої подавали сюди

---

²⁴¹ *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — Москва, 2004. — С. 97.

²⁴² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 555, спр. 80.

²⁴³ *Багалец Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. — Т. 2. — С. 261.

посвідчення — документ, котрий гарантував обов'язкову сплату податків уже на новому місці²⁴⁴.

Практично такі самі відносини з думами та губернськими казенними палатами зберігали міщанські управи й за положенням від 20 березня 1862 р. про громадське управління в Москві²⁴⁵. Для постійного зв'язку з міщанами палата покладалася на виборних міщанських старост, а ті — на помічників із десятицькими, які забезпечували виконання її вимог. На найвищому рівні галузевого управління справи міщанських управ перебували у віданні департаменту міського господарства головного управління з однойменною назвою у складі міністерства внутрішніх справ²⁴⁶.

Після розділення станового та громадського управління міщанські управи вибували з відання дум, яким підпорядковувалися практично з усіх питань, і переходили під контроль губернатора, губернських правління та в міських справах присутствія²⁴⁷. Остання установа розбирала скарги, з якими до неї зверталися в разі порушення виборчих правил і процедур. Із думами міщанські управи тепер могли спілкуватися через ці структури влади.

Губернатор мав схвалювати сам приговор громади на утворення міщанських управ, а потім і всі наступні її рішення, дисциплінуючи й адмініструючи їх діяльність

---

²⁴⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — 2-е собр. — Т. 21. — Отд. 1: 1846. — Санкт-Петербург, 1847. — № 19721.

²⁴⁵ Там само. — 2-е собр. — Т. 37. — Отд. 1: 1862. — Санкт-Петербург, 1865. — № 38078.

²⁴⁶ *Вилейшис Я.М.* Систематический сборник законов о мещанских управлениях. — Херсон, 1914. — С. 111.

²⁴⁷ Сборник узаконений / Сост. М.И. Мыш. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 57.

відповідно до вимог поліцейської держави. Неодноразово під час обговорення питань про поліпшення міщанського станового управління правобережні губернатори наполягали на запровадженні окремої структури, яка здійснювала б нагляд за їх діяльністю²⁴⁸. Цей важливий крок верховної влади щодо перепідпорядкування свідчив, що вона продовжувала свою станову політику з благими намірами опіки над міщанством, яке й надалі служило потребам держави. Тим більше, що його чисельність унаслідок ліберальної міської реформи 1870 р. почала суттєво збільшуватися. Зростала вона й завдяки впливанню ремісників до міщанського стану, адже влада взяла курс на обмеження їх чисельності, припиняючи діяльність багатьох ремісничих управ та запроваджуючи спрощене ремісниче управління. Тож переведенням управ під контроль губернської влади сподівалися піднести статус міщанського стану у загальнодержавному управлінні. З іншого боку, таким способом новостворені думи звільнялися від піклування про міщанство, аби зосередилися над актуальними питаннями благоустрою міст.

Унаслідок висновку Державної ради від 29 квітня 1875 р. новозасновувані міщанські органи у Південно-Західному краї почали вирішувати свої питання, звертаючись відразу до генерал-губернатора. Так, його канцелярія, отримавши чергове прохання від Гнатівської міщанської управи дозволити вільний залишок із сум коробочного збору віддати нужденним євреям цієї громади, що мешкали в Києві, не тільки заборонила це, а й указала на обов'язок терміново ліквідовувати недоїмки. Прохачам, як і іншим міщанським управам, було пояснено, що вони не мають права звертатися безпосередньо

---

²⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 557, спр. 68, арк. 12–26.

до генерал-губернатора, а повинні залагоджувати свої справи на місці, оскільки перебувають у віданні начальника губернії²⁴⁹.

Після дозволу обирати на посади старост міщан-євреїв потік кореспонденції до Києва зріс у рази. Громади та окремі їх представники все ж воліли звертатися до генерал-губернатора, будучи переконаними, що в його канцелярії їхні скарги розглянуть, натомість місцеве керівництво не зверне на них необхідної уваги. Саме так можна пояснити численні скарги на ім'я головного начальника краю. І справді, хоча генерал-губернатор пересилав їх на розгляд губернаторам, однак брав ці питання на контроль, вимагаючи прискорити їх вирішення. Здебільшого йшлося про зловживання міщанських старост, що підтверджувалося неодноразовими розслідуваннями. Така принципова позиція керівника краю сприяла тому, що справи на розслідування передавалися судовим слідчим²⁵⁰.

Кількість скарг збільшувалася і внаслідок зростання територіальної й соціальної мобільності в міщанському середовищі. На кінець XIX та на початок XX ст. міщанські управи, завалені численними зверненнями про видачу різноманітних довідок, виписок, паспортів, посвідок на проживання, посвідчень про звільнення та матеріалами щодо зловживання виборних посадовців, не справлялися з цією навалюю паперів. Не отримуючи вчасно документів, міщани скаржилися практично в усі адміністративні інстанції та найбільше — до канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, знаючи, що у цьому разі на місцях буде звернуто увагу на їхні питання. Деякі з таких скарг і справді мали наслідки, а

---

²⁴⁹ Там само, оп. 550, спр. 1 б, арк. 1.

²⁵⁰ Там само, оп. 551, спр. 50, арк. 1–3.

якісь потрапляли «під сукно». Усі вони так чи інакше свідчили, що міщанські управи не здатні адекватно реагувати на зростаючу рухливість населення, з іншого боку ця ситуація вказувала на те, що в переважній більшості міщани добре знали свої права, особливо серед категорії відставних солдатів. Ті оскаржували невчасність видачі довідок про звільнення з громади для приписування до інших і гостро реагували на потребу сплачувати гербовий збір, від чого держава їх звільнила²⁵¹.

Незважаючи на постійні рекомендації розбирати на місці всі конфліктні ситуації, люди продовжували скаржитися в найвищу інстанцію — генерал-губернаторові, вірячи, що саме йому під силу вплинути на тих, хто порушує узаконену практику діяльності міщанських управ. У 1885 р. міщани м. Мошни Черкаського повіту Юрій Устименко, Григорій Теплов та інші поскаржилися на недотримання виборної процедури під час обрання голови Мошнівської міщанської управи Омеляна Коцара замість колишнього старости Федора Гречини, який перебував під слідством. Їх звернення було передано до канцелярії київського губернатора²⁵². Цей приклад, як і багато інших, на що вказує спеціально укладений у генерал-губернаторській канцелярії бланк із затвердженим текстом, дає багато інформації до оцінки міщанського середовища. Воно було патерналістськи налаштованим, не вміло користуватися законами, не довіряло місцевій владі, не було привчене до самостійності у відстоюванні власних прав і можливостей, не докладало для цього жодних зусиль. З іншого боку, ситуація вказувала на бездіяльність чиновників губернського рівня, і зокрема губернських у міських справах (1870–1892 рр.) і у зем-

---

²⁵¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 645, спр. 15, арк. 1, 3, 109, 173, 178.

²⁵² Там само, оп. 555, спр. 9, арк. 1.

ських та міських справах (1892–1917 рр.) присутствій — спеціально створених для розв’язання конфліктних ситуацій державних інституцій. Причому скаржилися не лише міщани-християни, а і юдеї — на різного роду зловживання, серед яких не тільки привласнення громадських коштів, а й порушення при видачі паспортів. Скарги подавалися як традиційним способом, так і телеграфом, як це було 1885 р., коли до Києва з містечка Іллінці Липовецького повіту Київської губернії надійшла телеграма від міщанина Шнайдера²⁵³. Чисельність скарг указує не тільки на зловживання, а й на небайдужість міщан, які не терпіли неправомірного до себе ставлення з боку членів управи, навіть якщо ті були їхніми одновітцями. Про це свідчить скарга від Гершка, міщанина з містечка Купин, що на Поділлі, про зловживання міщанського старости Шимона Грінберга під час видачі паспортів, без яких скаржникові, як й іншим членам громади, важко вести власну справу²⁵⁴.

Значну кількість скарг розглядали й губернські правління. У разі серйозних звинувачень міщанських посадовців вони призначали ревізії, результати яких обговорювалися на засіданнях, де ухвалювалися необхідні рішення, у тому числі про покарання винних. Так, у резонансній справі про зловживання в Київській міщанській управі 1885 р. губернське правління чи не вперше стало на захист її голови — В.М. Щербатова, який зміг сплатити 3 тис. руб. недоїмки, котра накопичилася за кільканадцять років. Він активно взявся долати запущеність у діловодстві, найнявши додаткових канцелярських службовців для розбору архіву установи, складання описів до справ. Інакше не можна було б виявити борги за

---

²⁵³ Там само, спр. 18, арк. 8.

²⁵⁴ Там само, оп. 552, спр. 107, акр. 1.

лікування міщан у київських лікарнях. Із цією метою голова навіть заснував в управі спеціальний «лікарняний стіл». В. Щербатов підготував проект міщанського присуду про виключення з громади тих, хто самостійно її залишив, поїхавши на заробітки, і від трьох до десяти років не сплачував громадських зборів та не виконував повинностей. Таких у Києві нараховувалося 301 особа. Пропозиції голови Київської міщанської управи опублікувала місцева преса²⁵⁵.

Включення міщанських управ в орбіту губернської адміністрації не означало, що вони перестали спілкуватися з думами. У них було багато спільного, і якщо говорити про Київ, то найперше слід назвати міщанську богадільню, яку під свою опіку взяла Київська міська дума, одному з гласних котрої, а саме П.І. Михайлову, доручалося займатися нею безпосередньо — для цього його обирали до складу правління міщанської управи²⁵⁶. Міщани всіх міст продовжували обирати своїх депутатів до сирітського суду й виділяти кошти на його утримання²⁵⁷.

Крім виборів посадовців до власних органів, міщани могли обирати з-поміж себе кандидатів у міське самоврядування, якщо міста потрапляли під чинність законодавчих актів 1870 і 1892 рр. Міщани брали участь у виборах до міської думи свого міста через виборних. Процедура таких виборів було добре продумано в Одесі. Прізвища осіб з активним і пасивним виборчим правом публікувалися в місцевій пресі за місяць до початку виборів. Кожен одесит міг запропонувати виборця на власний розсуд, а кількість поданих за нього голосів і

---

²⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 22.

²⁵⁶ Известия Киевской городской думы. — 1913. — № 11/12. — С. 46.

²⁵⁷ Сборник узаконений. — С. 355.

була вирішальною, аби стати гласним²⁵⁸. Важливо було, що міщани, котрі проживали в численних одеських передмістях, підпорядковувалися місцевій міщанській управі і багато з них брали участь у виборах²⁵⁹.

Натомість у Києві під час перших виборів до нової міської думи 1871 р. через велику чисельність міщан у третій категорії виборців вони затяглися за північ і багато хто не зміг узяти участь у голосуванні. У результаті до складу гласних Київської міської думи першої каденції не потрапив жоден представник міщанської громади²⁶⁰.

Із поширенням Міського положення 1870 р. на містечка Правобережної України інколи до складу міських дум обиралися міщани, але вони не проявляли активності в діяльності цих органів, не з'являлися на засідання, що змусило, наприклад, міщан-християн Могиліва Подільської губернії в 1881 р. пропонувати переобрати їх, аби до думи потрапили соціально активні міські діячі²⁶¹. Більше того, у містечку Літині на Поділлі міським головою було обрано колишнього міщанського голову Степана Чумака. Однак губернатор не схвалив його на посаді, адже вважав, що нове громадське управління вимагає людей «благонадійних», енергійних, розвинутих. А саме цих рис і бракувало новому-старому голові, котрий був майже неписьменним, до того ж заглядав у чарку. Це робило його залежним від секретаря думи та її членів, людей більш прагматичних. Ситуація змусила губернатора порушити питання про перевибори²⁶².

---

²⁵⁸ Там само. — С. 82.

²⁵⁹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.). — Т. 5. — Санкт-Петербург, 1879. — С. 62.

²⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 103, спр. 81, арк. 27.

²⁶¹ Там само, оп. 548, спр. 21, арк. 18.

²⁶² Там само, спр. 50, арк. 27.

Відстоюючи свої права на міську спільну власність, зокрема земельні ділянки та випаси, які почали захоплювати купці й багаті домовласники, міщанські управи нерідко починали боротися з думами, спираючись на власні станові органи. У 1884 р. у Чигирині Київської губернії розгорілася запекла боротьба за місця гласних у думі, яку очолив міщанський староста Хоменко. Напередодні виборів він скликав міщанський сход, звернувся до міщан, переважна більшість яких була колишніми матросами, із проханням не порушувати процедуру виборів, аби губернатор не скасував їх. У результаті так звана «міщанська партія» здобула перемогу над чиновником Долинським, значну частину гласних і самого голову в міській думі було обрано з міщан²⁶³. Ті сподівалися, що їхні обранці разом із головою зможуть захистити спільну міську власність, аби вона не потрапила у приватні руки купців.

Подібною була ситуація й у Каневі 1885 р., коли міським головою (незначною більшістю голосів: 28 — «за», 23 — «проти») обрали кандидата із міщан О. Козинина. Перш ніж схвалити його на посаді, київський губернатор зібрав відомості про переможця й виявилось, що, незважаючи на навчання в повітовому училищі, той умів лише читати та писати, уважався у своєму середовищі людиною недалекою, а в колі домовласників — «буйним» і «крикуном». До того ж він був боржником: сума боргу суттєво переважала вартість його хати та левади, які продаватимуться з публічного торгу. Натомість переможець виборів користувався авторитетом серед тих міщан, які розорилися, і часто-густо зловживають горілкою. Він прагнув, обійнявши посаду міського голови, поліпшити

---

²⁶³ Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. — Санкт-Петербург, 1886. — С. 274–275.

своє матеріальне становище. Йому вдалося об'єднати навколо себе «міщанську партію», яка почала агітувати проти заможних міщан і дворян, унаслідок чого було забалотовано повітового скарбника та мирового посередника. Господарський відділ МВС дозволив губернаторові не схвалювати О. Козинина на посаді та провести нові вибори²⁶⁴.

Ситуація в Каневі була складною, адже на нових виборах головою міської думи став міщанин Ф. Півень — приписаний до міщанської громади малограмотний і недалекий відставний рядовий. Губернатор уважав, що це стало можливим завдяки частуванням, що їх влаштував О. Козинин, який, до того ж, видав Ф. Півневі вексель на 400 руб., обіцяючи сплачувати його поступово, щороку по 100 руб. упродовж усієї своєї каденції. У результаті і цього переможця губернатор також не схвалив, призначивши нові вибори²⁶⁵.

Таким чином, відносини міщанських управ із міськими думами склалися непросто. У більшості випадків через свою станovu обмеженість, неосвіченість, індиферентність до громадського життя, політичну незрілість міщани не змогли скористатися виборчим правом. Якщо вибори й виносили когось із них на посади в міському врядуванні, то держава в особі губернаторів нерідко таких не підтримувала, призначаючи нові вибори.

Із казенною палатою управи вирішували питання обліку платників податків. А щодо відбування військової повинності вони постійно спілкувалися з відповідними міськими присутствіями, спільно готуючи документи для

---

²⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 36, арк. 2–3; *Приклонский С.А.* Очерки самоуправления земского, городского и сельского. — С. 275.

²⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 36, арк. 7.

внесення визначених осіб до посімейних списків²⁶⁶. Необхідні дані для цього вони отримували з метричних книг від настоятелів храмів, із котрими перебували в постійному зв'язку.

Політика, спрямована на тісну взаємодію станових органів із державними установами, що наділялися контролюючими функціями, сприяла надходженню податків і відбуванню військової повинності, однак вона не спроможна була забезпечити розвиток самоврядування в інтересах міщанської громади.

---

²⁶⁶ Приклади такої взаємодії див.: *Бортніков В.І.* Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII — початок XX ст.). — Луцьк, 2015. — С. 284.

ВИСНОВКИ

Російський історик П. Мілюков, оцінюючи здобутки Катерини II у створенні міщанського стану, назвав їх, порівнюючи з дворянською корпорацією, «мертвою формою». Сподівання імператриці на те, що їй вдасться створити повноцінний третій стан, начебто виявилися нездійсненими¹. Утім слід визнати, що на таку категоричну оцінку явно вплинули партійні погляди дослідника, чия позиція не наближає нас до розуміння ситуації в українських містах, де цеховий устрій хоча й був недосформованим, але все ж відрізнявся розвиненістю як на час входження до складу російської держави, так і значний період перебування в імперії.

Катерина II намагалася створити структуроване суспільство зі становим поділом, визначаючи для кожної страти її обов'язки перед державою. Справді, найменше їй це вдалося щодо мешканців міст, яких вона не змогла об'єднати в одну станову корпорацію, розподіливши на декілька соціальних категорій, серед яких лише ремісники отримали власні станові інституції для управління територіальними громадами. На колишніх землях Речі Посполитої та Гетьманщини імператриця застала більш розвинутий цеховий устрій, який підтримувався залишками маґдебурзького права та продовжував існувати радше на традиції, без державної опіки, практично до 1830-х рр. Верховна влада російської держави почала переводити його на власні рейки, засновуючи цехові й

---

¹ *Миллюков П.* Очерки по истории русской культуры. — Ч. 1: Население, экономический, государственный и сословный строй. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 200–201.

ремісничі управи, а згодом і міщанські, роблячи ці органи своїми союзниками в управлінні місцевими справами, найперше у забезпеченні фінансового становища держави. Останню влаштовувала конкуренція, що існувала у цеховому виробництві, і вона зробила її засобом, аби ремісники сумлінно забезпечували ринок товарами.

У практиках взаємовідносин місцевих громад і держави остання покладалася на колишні самоврядні принципи співіснування таких інституцій з державними органами, і небезуспішно шліфувала елементи їх самоорганізації. Аби вони реально втілювалися, громади було наділено правом формувати на виборному принципі власні органи. Виборність стала найголовнішою ознакою самоврядності міських громад, гарантувала обрання до власних керівних органів соціально активних та авторитетних людей. Саме тому порядок обрання цехових старшин, голів ремісничих управ і міщанських старшин із товаришами, запроваджений ще катерининським ремісничим положенням 1785 р., протримався практично без змін до початку XX ст. Верховна влада вдало його експлуатувала, аби забезпечити виконання відповідальних і важливих для держави завдань. Щоб до керівних органів потрапляло якомога менше ненадійних осіб вона залишила за собою схвалення їх на посадах, чим досягала бажаного — недорогого та надійного партнера у відбуванні державних повинностей. З іншого боку, російська влада переглянула організаційну структуру цехового ладу, обмежила самоврядні права цехів, ліквідувавши цехові управи й підпорядкувавши їх ремісничій управі міста.

Кожна управа у власних рішеннях спиралася на присуди сходів, де більш-менш прозоро вирішувалися питання виборності посадовців, розміри вступних і цільових внесків на власні потреби та на державні податки. Сходи, як спосіб колективного залагодження спільних справ,

також відігравали важливу роль, і тому держава, зберігаючи їх, прагнула виховувати у середовищі ремісників певні поведінкові норми, що формували б почуття колективної відповідальності та зацікавленого наглядача за діяльністю старшин і голів. Певною мірою їй це вдалося.

Практика звітності виявилася найбільш вразливою й мала лише один вектор спрямування — перед адміністрацією. Натомість перед громадами міщанські посадовці звітували в окремих випадках, аби запобігти судовому переслідуванню в разі незаконного витрачання громадських коштів.

Спільна власність, яку набували ремісники одного цеху й одного міста, сприяла збереженню їх станової солідарності та свідчила про прагнення держави до використання станових інституцій для соціального забезпечення співгромадян. Управи, як станові міщанські органи, перебирали на себе соціальну функцію, допомагаючи хворим і збіднілим. Заможні громади губернських та портових міст мали більше можливостей для утримування богаділень, оплати надання медичної допомоги, а також краще дбали про освіту своїх дітей.

Розрахована на відповідальність та людське сумління, система справляння державних податків демонструвала збої, свідченням чого було судове переслідування цехових старшин, ремісничих голів і писарів, які незаконно збагачувалися, використовуючи владу над малоосвіченою громадою. Їхні вчинки можна пояснити, з одного боку, тим, що прикладом для них були самі чиновники, адже не раз брали хабарі, коли схвалювали на посадах старшин. Останні, своєю чергою, повертали втрачене, незаконно стягуючи чималі суми з міщан. З іншого боку — запроваджений Катериною II принцип «почесної влади», коли виконання владних повноважень не оплачувалося, не сприймався в ремісничому й міщанському середовищах

як досконалий. Держава ж розцінювала привласнення громадських коштів як незаконне, і наростаючий конфлікт у цій площині був фактором, що розхитав самоврядність міських громад. Аби уникати таких ситуацій, влада з кінця 1890-х рр. дозволила виплачувати міщанським посадовцям жалування з громадських коштів.

Розвинута колись судова функція цехів також зазнала суттєвих змін. Виробничі та побутові конфлікти, котрі залагоджувалися власними зусиллями, із запровадженням судових статутів 1864 р. дедалі частіше ставали прерогативою державної судової системи, для втручання якої посадовці станових органів надавали чимало приводів.

На українських територіях Російської імперії станові органи міського самоврядування відчували особливості, пов'язані з історією заснування містечок, із виробничою зайнятістю їхніх мешканців, соціальними функціями та історичною поліетнічністю, демонструючи слабкість міського самоврядування. Якщо в результаті міської реформи 1870 р. у внутрішніх російських губерніях держава відразу розділила станове й загальне управління, то у Правобережній Україні вона приступила до цього лише наприкінці XIX ст. Однією з причин стало побоювання місцевих міщанських громад, адже тут переважали вправні в комерції євреї, проконтролювати і спрямувати яких влада не вміла. Стримуючи єврейську підприємливість та ситуативну поведінку представників цього етносу держава прагнула інтегрувати єврейські громади у життя міських спільнот. Із цією метою було проведено перепис євреїв зі створенням неремісничих єврейських цехів. При цьому євреїв-ремісників та євреїв-міщан тривалий час не допускали до влади, їм було заборонено обіймати виборні посади у станових міщанських органах.

З іншого боку, прагнучи поширювати ремісництво, держава дозволяла тим, хто набув свідоцтва про профе-

сійність, залишати місця проживання в межах смуги єврейської осілості й долучатися до наповнення товарами ринків збуту. Ситуація з допущенням євреїв до керівництва міщанськими управами виявилася також проблемною, оскільки у значній кількості містечок Правобережної України вони становили переважну більшість населення. Перемогла, хоча й не відразу, прагматичність верховної влади, яка наприкінці XIX ст. почала дозволяти євреям-міщанам обіймати виборні посади й очолювати міщанські управи.

І останнє. Індустріальна революція з її промисловим, машинним виробництвом, здавалося б, повинна була сприяти занепаду міщанського стану. Однак цього не трапилося. Держава проводила цілеспрямовану станову політику, підтримувала становий поділ і не думала від нього відмовлятися, а тому, хоча й прискорювала відмирання цехів, проте до кінця зберігала ремісничі управи та повсюдно запроваджувала міщанські станові органи. Самодержавна верховна влада не бажала втрачати сконструйоване нею станове суспільство — як випробуване часом та більш надійне, і не поспішала змінювати його на непередбачуване громадянське.

ДОДАТКИ

№ 1

Перелік міщанських управ та староств¹

Бессарабська губернія

Аккерманська міщанська управа

Хотинська міщанська управа

Волинська губернія

Бережківська міщанська управа Кременецького повіту

Бережницька міщанська управа Луцького повіту

Берестечківська міщанська управа Дубенського повіту

Білгородська міщанська управа Заславського повіту

Білозорська міщанська управа Кременецького повіту

Боремельська міщанська управа Дубенського повіту

Варковицька міщанська управа Дубенського повіту

Вербівська міщанська управа Дубенського повіту

Вишгородська міщанська управа Кременецького повіту

Вишневецька міщанська управа Кременецького повіту

Володимир-Волинська міщанська управа Дубенського
повіту

Володимирецька міщанська управа Луцького повіту

---

¹ Джерелами для укладання переліку послужили архівні справи, анотовані реєстри описів до архівних фондів, пам'ятні книжки й календарі, найбільше «Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии» (Київ, 1913 р.). Якщо встановлено дату заснування — її подано в дужках.

Волочиська міщанська управа Старокостянтинівського повіту

Горошківська міщанська управа Житомирського повіту

Грицівська міщанська управа Заславського повіту

Гулевичівська міщанська управа Луцького повіту

Демидівська міщанська управа Дубенського повіту

Дружкопільська міщанська управа Володимир-

Волинського повіту

Житомирська міщанська управа (1882 р.)

Заславська міщанська управа

Іванківська міщанська управа Радомишльського повіту

Івницька міщанська управа Житомирського повіту

Камінь-Каширська міщанська управа Ковельського

повіту

Катербурзька міщанська управа Кременецького повіту

Кашівська міщанська управа Ковельського повіту

(1906 р.)

Кисилинська міщанська управа Володимир-

Волинського повіту

Ковельська міщанська управа

Коднянська міщанська управа Житомирського повіту

Козинська міщанська управа Дубенського повіту

Колківська міщанська управа Луцького повіту

Коритницька міщанська управа Володимир-

Волинського повіту

Корницька міщанська управа Заславського повіту

Котельнянська міщанська управа Житомирського

повіту

Кременецька міщанська управа

Лабунська міщанська управа Заславського повіту

Лановецька міщанська управа Кременецького повіту

Лемківська міщанська управа Житомирського повіту

Лишнівська міщанська управа Луцького повіту

Луцька міщанська управа

Любашівська міщанська управа Рівненського повіту

Мельницька міщанська управа Ковельського повіту
(1904 р.)

Мізоцька міщанська управа Дубенського повіту

Млинівська міщанська управа Дубенського повіту

Муравицька міщанська управа Дубенського повіту

Народичівська міщанська управа (1885 р.) Овруцького
повіту

Несухойжинська міщанська управа Ковельського повіту
(1892 р.)

Новоград-Волинська міщанська управа

Озерянська міщанська управа Володимир-Волинського
повіту

Озютичівська міщанська управа Володимир-
Волинського повіту

Олицька міщанська управа Дубенського повіту

Острожецька міщанська управа Дубенського повіту

Полонська міщанська управа Новоград-Волинського
повіту (1894 р.)

Порицька міщанська управа Володимир-Волинського
повіту

Почаївська міщанська управа Кременецького повіту

Пулинська міщанська управа Житомирського повіту

П'ятницька міщанська управа Житомирського повіту

Ратнівська міщанська управа Ковельського повіту

Рафалівська міщанська управа Луцького повіту

Рожищевська міщанська управа Луцького повіту

Рохманівська міщанська управа Кременецького повіту

Свинюхинська міщанська управа Володимир-
Волинського повіту

Славутська міщанська управа Заславського повіту

Сокільська міщанська управа Луцького повіту

Софіївська міщанська управа Луцького повіту

Старовижівська міщанська управа Ковельського повіту

Староолексинецька міщанська управа Кременецького
повіту

Стобихівська міщанська управа Ковельського повіту
Судилківська міщанська управа Заславського повіту
Торговицька міщанська управа Дубенського повіту
Торчинська міщанська управа Луцького повіту
Троянівська міщанська управа Житомирського повіту
(на 1887 р. існувала)
Турійська міщанська управа Ковельського повіту
Устилузька міщанська управа Володимир-Волинського
повіту
Ушомирська міщанська управа Житомирського повіту
Чарторийська міщанська управа Луцького повіту
Червоненська міщанська управа Житомирського повіту
Чуднівська міщанська управа Житомирського повіту
(1903 р.)
Шепетівська міщанська управа Заславського повіту
Шумська міщанська управа Кременецького повіту
Ямпільська міщанська управа Кременецького повіту
Янушпільська міщанська управа Житомирського
повіту

Катеринославська губернія²

Бахмутська міщанська управа
Верхньодніпровська міщанська управа
Катеринославська міщанська управа
Луганська міщанська управа
Маріупольська міщанська управа
Новомосковська міщанська управа
Олександрівська міщанська управа
Павлоградська міщанська управа

---

² Екатеринославский адрес-календарь: 1917 год. — Екатеринослав, 1917. — С. 234, 260, 288, 305, 329, 360.

Київська губернія

Балабанівська міщанська управа Липовецького повіту
(1908 р.)

Бердичівська міщанська управа (1908 р.)

Бишівська міщанська управа Київського повіту
(1909 р.)

Білилівська міщанська управа Бердичівського повіту
(1909 р.)

Білозір'ївська міщанська управа Черкаського повіту

Білопільська міщанська управа (1888 р.)

Білоцерківська міщанська управа Васильківського
повіту (1906 р.)

Богуславська міщанська управа Канівського повіту
(1902 р.)

Бородянська міщанська управа Київського повіту
(1899 р.)

Борщагівська міщанська управа Сквирського повіту
(1900 р.)

Боярська міщанська управа Звенигородського повіту
(1911 р.)

Брусилівське міщанське староство Радомишльського
повіту (1908 р.)

Буртянська міщанська управа Черкаського повіту
(1909 р.)

Буцько-Ладизинська міщанська управа Уманського
повіту (1907 р.)

Василівська міщанська управа Васильківського повіту
(1908 р.)

Вахнівська міщанська управа Бердичівського повіту
(1908 р.)

Вільшанська міщанська управа Звенигородського
повіту (1910 р.)

Володарська міщанська управа Сквирського повіту
(1908 р.)

Вчорайшенська міщанська управа Сквирського повіту
(1908 р.)

В'язівська міщанська управа Черкаського повіту
(1908 р.)

Германівська міщанська управа Київського повіту
Гнатівська міщанська управа Київського повіту
Горностайпільська міщанська управа
Радомишльського повіту

Городищенська міщанська управа Черкаського повіту
(1908 р.)

Гостомельська міщанська управа Київського повіту
Дашівська міщанська управа Липовецького повіту
(1908 р.)

Димерська міщанська управа Київського повіту
Дубівська міщанська управа Уманського повіту
(1911 р.)

Жаботинська міщанська управа Черкаського повіту
(1908 р.)

Жашківська міщанська управа Таращанського повіту
(1909 р.)

Животівська міщанська управа Таращанського повіту
Жорнищенська міщанська управа Липовецького повіту
(1909 р.)

Звенигородська міщанська управа (1909 р.)
Златопільська міщанська управа Чигиринського повіту
(1908 р.)

Зозівська міщанська управа Липовецького повіту
(1907 р.)

Іванківська міщанська управа Радомишльського повіту
(1912 р.)

Іваньківська міщанська управа Уманського повіту
(1908 р.)

Іллінецька міщанська управа Липовецького повіту
Кагарлицька міщанська управа Київського повіту

Кам'янська міщанська управа Чигиринського повіту
(1883 р.)

Канівська міщанська управа (1908 р.)

Катеринопільська міщанська управа Звенигородського
повіту (1901 р.)

Київська міщанська управа (1876 р.)

Китайгородська міщанська управа Липовецького
повіту (1908 р.)

Козинська міщанська управа Канівського повіту

Козятинська міщанська управа (1908 р.)

Конельська міщанська управа Липовецького повіту
(1907 р.)

Корнинська міщанська управа Сквирського повіту
(1908 р.)

Коростишівська міщанська управа Радомишльського
повіту (1910 р.)

Корсунська міщанська управа Канівського повіту
(1908 р.)

Кошеватівська міщанська управа Таращанського
повіту

Криловська міщанська управа Чигиринського повіту
(1904 р.)

Лисянська міщанська управа Звенигородського повіту
(1909 р.)

Лукашівська міщанська управа Липовецького повіту
(1908 р.)

Макарівська міщанська управа Київського повіту
(1908 р.)

Малинська міщанська управа Радомишльського повіту
(1908 р.)

Матусівська міщанська управа Черкаського повіту
(1909 р.)

Махнівська міщанська управа (1909 р.)

Медведівська міщанська управа Чигиринського повіту
(1908 р.)

Межиріцька міщанська управа Канівського повіту
(1911 р.)

Мокрокалигірська міщанська управа Звенигородського
повіту (1909 р.)

Монастирищенська міщанська управа Липовецького
повіту (1908 р.)

Мошнівська міщанська управа Черкаського повіту
(1909 р.)

Новоприлуцька міщанська управа Бердичівського
повіту (1908 р.)

Новофастівська міщанська управа Сквирського повіту

Обухівська міщанська управа Київського повіту

Олександрівська міщанська управа Чигиринського
повіту (1908 р.)

Ольшанська міщанська управа Звенигородського
повіту

Оратівська міщанська управа Липовецького повіту
(1908 р.)

Орловецька міщанська управа Черкаського повіту
(1903 р.)

Паволоцька міщанська управа Сквирського повіту
(1907 р.)

Переяславська міщанська управа

Плисківська міщанська управа Липовецького повіту

Покотилівська міщанська управа Уманського повіту
(1902 р.)

П'ятигорська міщанська управа Таращанського повіту
(1909 р.)

Радомишльська міщанська управа (1908 р.)

Ржищівська міщанська управа Київського повіту

Рижанівська міщанська управа Звенигородського
повіту (1909 р.)

Рожевська міщанська управа Радомишльського повіту
(1908 р.)

Ротмистрівська міщанська управа Черкаського повіту
(1908 р.)

Ружинська міщанська управа Бердичівського повіту
(1908 р.)

Самгородська міщанська управа Бердичівського повіту
(1889 р.)

Сарнівська міщанська управа Липовецького повіту
(1905 р.)

Сквирська міщанська управа

Смілянська міщанська управа Черкаського повіту
(1908 р.)

Спичинська міщанська управа Бердичівського повіту

Ставищенська міщанська управа Таращанського
повіту

Стеблівська міщанська управа Канівського повіту
(1909 р.)

Таганчанська міщанська управа Канівського повіту
(1908 р.)

Тальнівська міщанська управа Уманського повіту
(1908 р.)

Таращанська міщанська управа

Телепинське міщанське староство Чигиринського
повіту (1909 р.)

Терлицька міщанська управа Липовецького повіту
(1908 р.)

Тетіївська міщанська управа Таращанського повіту

Торговицька міщанська управа Уманського повіту
(1904 р.)

Уманська міщанська управа (1888 р.)

Хабненська міщанська управа Радомишльського повіту

Ходорківська міщанська управа Сквирського повіту

Худяківська міщанська управа Черкаського повіту
(1908 р.)

Цибулівська міщанська управа Липовецького повіту
(1909 р.)

Черкаська міщанська управа (1858 р.)

Чигиринська міщанська управа (1909 р.)

Чорнобильська міщанська управа Радомишльського повіту

Шендерівська міщанська управа Канівського повіту (1901 р.)

Шполянська міщанська управа Звенигородського повіту (1909 р.)

Юстинградська міщанська управа Липовецького повіту (1908 р.)

Ясногородська міщанська управа Київського повіту

Подільська губернія

Балинська міщанська управа Кам'янецького повіту

Балтська міщанська управа

Барська міщанська управа Могилів-Подільського повіту

Бершадська міщанська управа Ольгопільського повіту

Богопільська міщанська управа Балтського повіту

Браїлівська міщанська управа Вінницького повіту

Буцнівська міщанська управа Летичівського повіту

Верхівська міщанська управа Брацлавського повіту

Віньковецька міщанська управа Ушицького повіту

Вінницька міщанська управа (1879 р.)

Вовковинецька міщанська управа Летичівського повіту

Ворошилівська міщанська управа Вінницького повіту

Гайсинська міщанська управа

Голованівська міщанська управа Балтського повіту

Голосківська міщанська управа Балтського повіту

Горишківецька міщанська управа Ямпільського повіту

Гусятинська міщанська управа Кам'янецького повіту

Деражнянська міщанська управа Летичівського повіту

Джуринська міщанська управа Ямпільського повіту

Дзиговківська міщанська управа Ямпільського повіту
Дзюньківська міщанська управа Вінницького повіту
(1908 р.)

Жабокрицька міщанська управа Ольгопільського
повіту

Жванецька міщанська управа Кам'янецького повіту

Жванчицька міщанська управа Ушицького повіту

Заміхівська міщанська управа Ушицького повіту

Збрижська міщанська управа Кам'янецького повіту

Зіньківська міщанська управа Летичівського повіту

Калинівська міщанська управа Вінницького повіту

Калюсівська міщанська управа Ушицького повіту

Кам'янець-Подільська міщанська управа

Кам'янська міщанська управа Ольгопільського повіту

Китайгородська міщанська управа Ушицького повіту

Княжицька міщанська управа Ямпільського повіту

Кодимська міщанська управа Балтського повіту

Комаргородська міщанська управа Ямпільського повіту

Конецьпольська міщанська управа Балтського повіту

Копайгородська міщанська управа Могилів-

Подільського повіту

Красненська міщанська управа Ямпільського повіту

Кривоозерська міщанська управа Балтського повіту

Крутівська міщанська управа Балтського повіту

Кузьминська міщанська управа Проскурівського повіту

Кунська міщанська управа Гайсинського повіту

Куписька міщанська управа Кам'янецького повіту

Ладижинська міщанська управа Гайсинського повіту

Летичівська міщанська управа

Літинська міщанська управа

Лучинецька міщанська управа Могилів-Подільського
повіту

Люлинцівська міщанська управа Вінницького повіту

Лянцкорунська міщанська управа Кам'янецького
повіту

- Межирівська міщанська управа Літинського повіту
Миколаївська міщанська управа Проскурівського
повіту
Миньковецька міщанська управа Ушицького повіту
Могилів-Подільська міщанська управа
Мурафська міщанська управа Ямпільського повіту
Муровано-Куриловецька міщанська управа Ушицького
повіту
М'ястківська міщанська управа Ольгопільського повіту
Новокостянтинівська міщанська управа Літинського
повіту
Озаринцівська міщанська управа Могилів-
Подільського повіту
Окнянська міщанська управа Балтського повіту
Ольгопільська міщанська управа
Орининська міщанська управа Кам'янецького повіту
Печерська міщанська управа Брацлавського повіту
Піщанська міщанська управа Ольгопільського повіту
Проскурівська міщанська управа (1893 р.)
Райгородська міщанська управа Гайсинського повіту
Рибницька міщанська управа Балтського повіту
Рихтецька міщанська управа Кам'янецького повіту
Савранська міщанська управа Балтського повіту
Сатанівська міщанська управа Проскурівського повіту
Смотрицька міщанська управа Кам'янецького повіту
Снітківська міщанська управа Могилів-Подільського
повіту
Сокілецька міщанська управа Ушицького повіту
Станіславчиківська міщанська управа Вінницького
повіту
Староосадівська міщанська управа Ольгопільського
повіту
Старосинявська міщанська управа Літинського повіту
Стрижанівська міщанська управа Вінницького повіту
Студеницька міщанська управа Ушицького повіту

Тарнорудівська міщанська управа Проскурівського повіту

Теплицька міщанська управа Гайсинського повіту

Тиврівська міщанська управа Вінницького повіту

Томашпільська міщанська управа Ямпільського повіту

Тростянецька міщанська управа Брацлавського повіту

Тульчинська міщанська управа Брацлавського повіту

Уланівська міщанська управа Літинського повіту

Ушицька міщанська управа

Фельштинська міщанська управа Проскурівського повіту

Хащеватська міщанська управа Гайсинського повіту

Цекинівська міщанська управа Ямпільського повіту

Чемеровецька міщанська управа Кам'янецького повіту

Чернівецька міщанська управа Ямпільського повіту

Чечельницька міщанська управа Ольгопільського повіту

Чорноострівська міщанська управа Проскурівського повіту

Шаргородська міщанська управа Могилів-Подільського повіту

Шарівська міщанська управа Проскурівського повіту

Шатавська міщанська управа Кам'янецького повіту

Шпиківська міщанська управа Брацлавського повіту

Юзвинська міщанська управа Вінницького повіту

Ягорлицька міщанська управа Балтського повіту

Ялтушківська міщанська управа Могилів-Подільського повіту

Яришівська міщанська управа Могилів-Подільського повіту

Ярмолинська міщанська управа Проскурівського повіту

Полтавська губернія³

Гадяцька міщанська управа
Зіньківська міщанська управа
Золотоніське міщанське староство
Кобеляцьке міщанське староство
Костянтиноградське міщанське староство
Кременчуцька міщанська управа
Лохвицьке міщанське староство
Лубенська міщанська управа
Миргородська міщанська управа
Переяславська міщанська управа
Пирятинське міщанське староство
Полтавська міщанська управа
Прилуцьке міщанське староство
Роменська міщанська управа
Хорольське міщанське староство

Таврійська губернія

Бахчисарайське міщанське староство (1789 р.), управа (1880 р.)
Бердянська міщанська управа (на 1892 р. існувала)
Євпаторійська міщанська управа (на 1894 р. існувала)
Карасубазарська міщанська управа (1849 р.)
Керч-Єнікальська міщанська управа (1883 р.)
Мелітопольська міщанська управа (на 1894 р. існувала)
Ногайська міщанська управа Бердянського повіту (на 1894 р. існувала)
Олешківське міщанське староство (на 1894 р. існувало)

---

³ Див.: Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. — Полтава, 1915. — С. 20, 156, 176, 194, 211, 254, 337, 361, 381, 400, 421, 441, 444, 470.

Оріхівська міщанська управа Бердянського повіту (на 1894 р. існувала)

Перекопська міщанська управа (на 1894 р. існувала)

Сімферопольське міщанське староство (1850 р.; на 1895 р. — міщанська управа)

Старокримська міщанська управа (на 1894 р. існувала)

Феодосійська міщанська управа (1870 р.)

Ялтинська міщанська управа (1870 р.)

Харківська губернія⁴

Білопільська міщанська управа

Ізюмська міщанська управа

Лебединське міщанське староство

Слов'янська міщанська управа

Старобільська міщанська управа

Сумська міщанська управа (1873 р.)

Харківська міщанська управа (1835 р.)

Чугуївська міщанська управа

Херсонська губернія

Березнегуватська міщанська управа Херсонського повіту

Бобринецьке міщанське староство Єлисаветградського повіту (1874 р.)

Богоявленська міщанська управа Херсонського повіту (1899 р.)

Висунська міщанська управа Херсонського повіту

Вознесенська міщанська управа Єлисаветградського повіту (1875 р.)

Воскресенська міщанська управа Херсонського повіту

Єлисаветградська міщанська управа (1886 р.)

---

⁴ Адрес-календарь г. Харькова на 1915 г. — X., 1916. — С. 93.

Калинівська міщанська управа Херсонського повіту
Кам'янська міщанська управа Херсонського повіту
Миколаївське міщанське староство (1857 р.), управа
Херсонського повіту (1879 р.)
Новомиргородська міщанська управа (1889 р.)
Єлисаветградського повіту (1874 р.)
Овідіопольська міщанська управа Одеського повіту
Одеська міщанська управа (1828 р.)
Очаківська міщанська управа Одеського повіту
Покровська міщанська управа Херсонського повіту
Херсонська міщанська управа

Чернігівська губернія

Глухівське міщанське староство
Ніжинська міщанська управа (1891 р.)
Чернігівська міщанська управа (1871 р.)

№ 2

Особовий склад ремісничих управ⁵

Житомирська реміснича управа: 1886, 1887 р.

Староста: Василь Пермінов, міщанин
Товариші: з християн — В.І. Артем'єв, з юдеїв — Зельман Костін⁶

---

⁵ Дані про особовий склад наведено по окремих ремісничих управах.

⁶ Памятная книжка Волынской губернии на 1887 год. — Житомир, 1886. — С. 75; Памятная книжка Волынской губернии на 1888 год. — Житомир, 1886. — С. 75.

Керченська реміснича управа: 1892 р.

Голова: Євстафій Дурново, керченський міщанин⁷

Бердянська спрощена реміснича управа: 1894 р.

Виконувач обов'язків міщанського старости: Микола Іванов, міщанин

Письмоводитель: губернський секретар Василь Андрузький

Сімферопольська реміснича управа: 1894 р.

Ремісничий голова: сімферопольський міщанин
Володимир Савицький

Письмоводитель: поручик запасу Олексій Кречетов⁸

Харківська загальна реміснича управа: 1912 р.

Голова: Олександр Тьомін

Старшини: годинниково-ювелірного цеху — Михайло Показій, товариші старшини — Володимир Федоров, Гершко Молдчадський;

кравецько-чоботарського цеху — Олександр Власенко, товариші старшини — Соломон Поляков, Андрій Зубко;

чоботарсько-хлібного — Тихон Куделін, товариші старшини Іван Куденко, Абрам Прудник⁹

---

⁷ Новороссийский календарь на 1892 г. — Отд. III. — Одесса, 1891. — С. 61.

⁸ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1894 год. — Симферополь, 1894. — С. 40.

⁹ Весь Харьков на 1912 год. — X., 1912. — С. 106.

Одеська загальна ремісничка управа: 1915 р.

Ремісничий голова: Кирило Палеолог, вул. Новосельського, 82

Секретар: Іван Самолов, вул. Новосельського, 83¹⁰

№ 3**Особовий склад міщанських управ¹¹****Троянівська міщанська управа
Житомирського повіту Волинської губернії: 1887 р.**

Виконувач обов'язків старости (він же голова управи):
Карл Дассовіль, міщанин

Члени: Йосип Перегуда, Волько Ортенберг, міщани¹²

Житомирська міщанська управа: 1888 р.

Голова: Федір Сагайдачний, міщанин

Члени: Трохим Варваров, Вульф Моргуліс, міщани

Податний староста: Андрій Грущинський, міщанин¹³

**Шепетівська міщанська управа
Заславського повіту Волинської губернії: 1888 р.**

Голова (він же староста): Боніфатій Сорочинський

---

¹⁰ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. — Одесса, 1915. — С. 303.

¹¹ Дані про особовий склад наведено по окремих міщанських управах.

¹² Памятная книжка Волынской губернии на 1887 год. — Житомир, 1886. — С. 75.

¹³ Памятная книжка Волынской губернии на 1888 год. — Житомир, 1887. — С. 75.

Члени: Алтер Штейнбарх, Йосип Луковський
Письмоводитель: Петро Білоусов¹⁴

Єлисаветградська міщанська управа: 1892 р.

Староста: Петро Белкін, єлисаветградський міщанин¹⁵

Катеринославська міщанська управа: 1892 р.

Староста: Антон Михальов, катеринославський
міщанин

Член управи: Лейба Воробейчик, катеринославський
міщанин¹⁶

Керченська міщанська управа: 1892 р.

Староста: Павло Полежаєв, керченський міщанин

Члени управи: Яків Москаленко, Василь Абрамов,
керченські міщани

Письмоводитель: Єфрем Корецький¹⁷

Миколаївська міщанська управа: 1892 р.

Староста: Борис Аврамов, миколаївський міщанин

Члени: Петро Кривошопка, Костянтин Єлесін, микола-
ївські міщани

Діловод: Петро Гармашев¹⁸

---

¹⁴ Памятная книжка Волынской губернии на 1888 год. — С. 93.

¹⁵ Новороссийский календарь на 1892 г. — С. 47.

¹⁶ Там само. — С. 87.

¹⁷ Там само. — С. 61.

¹⁸ Там само. — С. 48.

Сімферопольська міщанська управа: 1892 р.

Староста: Яків Язиджієв, сімферопольський міщанин
Діловод: Іван Жуков, селянин¹⁹

Херсонська міщанська управа: 1892 р.

Голова (староста): Степан Лихаретов, херсонський міщанин

Кандидат на посаду міщанського старости: Василь Біланов

Члени управи: Петро Сушков, Леонід Якобсон
Письмоводитель: Тит Піскорський²⁰

Сімферопольське міщанське староство: 1894 р.

Сімферопольський міщанин: Язиджієв Яків
Письмоводитель: колезький реєстратор Іван Жуков²¹

Карасубазарська міщанська управа: 1894 р.

Міщанський староста: Сеїт Аптла Намаз-оглу

Члени: карасубазарський міщанин Леонтій Апостолов,
А. Тютюнджи, Арютін Кечієв, Бекір Умер-оглу, Абій
Молла Асан-оглу Ногаєв

Письмоводитель: Іван Усенко²²

Бахчисарайська міщанська управа: 1894 р.

Міщанський староста: Сеїд Ібрагім Сейдамет-оглу

---

¹⁹ Там само. — С. 58.

²⁰ Там само. — С. 46.

²¹ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1894 год. — С. 39.

²² Там само. — С. 46.

Бердянська міщанська управа: 1894 р.

Міщанський староста: Григорій Девкін

Член: Феофан Підан, міщанин

Письмоводитель: Юстин Воронков, міщанин²³

Ногайська міщанська управа: 1894 р.

Міщанський староста: Іван Ткаченко

Оріхівська міщанська управа: 1894 р.

Міщанський староста: Афанасій Піскунов

Київська міщанська управа: 1909 р.

Голова: Дмитро Піотровський

Члени: обрані 1 жовтня й ще не схвалені губернатором

Діловод: Георгій Грабовецький²⁴

Харківська міщанська управа: 1912 р.

Міщанський розпорядчий староста: Петро Гераськов

Виконувач обов'язків податного старости: Михайло Жерниченко, міщанин²⁵

Луганська міщанська управа: 1912 р.

Міщанський староста: С.М. Колесников

Члени: П.П. Ткаченко, А.А. Михайлов

---

²³ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1894 год. — С. 47.

²⁴ Календарь: справочная и адресная книга г. Киева на 1909 год. — К., 1909. — С. 249.

²⁵ Весь Харьков на 1912 г. — С. 105.

Письмоводитель: Я.А. Безкоровайний²⁶

**Березнегуватська міщанська управа
Херсонського повіту й губернії: 1913 р.**

Староста: Іван Корнієнко

Староста для збору грошей: Калістрат Чумак, Єпіфант
Бабич²⁷

**Очаківська міщанська управа
Одеського повіту Херсонської губернії: 1913 р.**

Староста: А.А. Яснопольський

Члени управи: І.Т. Губницький, А.А. Волощилін²⁸

**Іванківська міщанська управа
Радомишльського повіту Волинської губернії: 1914 р.**

Голова: Лука Людвиченко

Члени: Х.Ш. Славинський, Степан Оробієнко²⁹

**Борщатівська міщанська управа
Сквирянського повіту Київської губернії: 1914 р.**

Староста: Аар Гофман

Староста-збирач: Берко Поліщук³⁰

---

²⁶ Вєсь Луганск в кармане: адрес-календарь и справочная книга города и окрестностей на 1912 год. — Луганск, 1912. — С. 88.

²⁷ Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. — Херсон, 1913. — С. 26.

²⁸ Там само. — С. 340.

²⁹ Вєсь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. — К., 1913. — С. 567.

³⁰ Там само. — С. 583.

**Таращанська міщанська управа Київської губернії:
1914 р.**

Голова: Кузьма Бурляй

Члени: Захар Василенко, Конон Ольшанський

Староста зі зборів: Мізет Кустовський³¹

**Спичинська міщанська управа Бердичівського
повіту Київської губернії: 1914 р.**

Староста: Мордко Елев Меламед³²

**Хотинська міщанська управа
Бессарабської губернії: 1915 р.**

Міщанський староста: Михайло Мошан

Помічник старости: Олексій Полужанський

Старости-збирачі: від християн — вакансія; від юдеїв —

Сруль Койфман, кандидат при ньому — Рувін Алтикек

Письмоводитель: Макарій Савицький³³

**Ізюмська міщанська управа
Харківської губернії: 1915 р.**

Розпорядчий староста: Андрій Білоусов, міщанин

Письмоводитель: Федір Дроненко, міщанин³⁴

---

³¹ Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. — К., 1913.

³² Там само. — С. 492.

³³ Иллюстрированный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1915 год. — Кишинёв, 1914. — С. 255.

³⁴ Адрес-календарь г. Харькова на 1915 г. — Х., 1916. — С. 64.

Полтавська міщанська управа: 1915 р.

Міщанський староста: Трохим Рибалка, міщанин

Збирачі податків: Петро Калениченко, Семен Окоряков, міщани

Збирач податків з єврейської громади: Мордко Подражинський, міщанин

Письмоводитель: Козьма Юхимець, козак³⁵

**Гадяцька міщанська управа
Полтавської губернії: 1915 р.**

Голова: Кіндрат Бутенко, міщанин

Члени: Віктор Богобоящий, Афанасій Яловий

Письмоводитель: Григорій Лукаш, міщанин³⁶

**Золотоніський міщанський староста
Полтавської губернії: 1915 р.**

Староста: Дмитро Гумеля³⁷

**Зіньківська міщанська управа
Полтавської губернії: 1915 р.**

Староста: Петро Понежа

Помічник старости: Федір Пилипенко, міщанин

Письмоводитель: Тиміш Кривошея³⁸

---

³⁵ Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. — Полтава, 1915. — С. 20.

³⁶ Там само. — С. 156.

³⁷ Там само. — С. 176.

³⁸ Там само. — С. 194.

Катеринославська міщанська управа: 1917 р.

Староста: Петро Пузаков

Члени управи: Іван Семенов-Розинов, Меєр Сакс-ганський

Письмоводитель: Олексій Зайченко³⁹

Херсонська міщанська управа: 1917 р.

Староста: Стефан Шимановський

Члени управи: Симха Медведовський, Павло Шиш-ченко (в. о.)⁴⁰

Цехи в Одесі: 1892 р.

Ремісничий голова: Федір Сутягін, одеський купець

Виконувач обов'язків маклера: Тит Малиновський, ананьївський міщанин

Старшини цехів:

слюсарно-механічного — Готфальд Акерман

перукарського — Олександр Тимошенко

пошиття чоловічого одягу — Григорій Мацелюк, одеський міщанин

палітурного — Василь Кисельов, в'ятський міщанин

шпалерно-драпірувального — Костянтин Коломенчук

ковальського — Василь Байцелє, запасний-унтер офіцер

годинникового — Дмитро Кузьмін, одеський міщанин

ювелірного — Казимир Шорохович, брацлавський міщанин

шапочно-капелюшного — Василь Чахиянц, аккерманський міщанин

---

³⁹ Екатеринославский адрес-календарь: 1917 год. — Екатеринослав, 1917. — С. 110.

⁴⁰ Памятная книжка Херсонской губернии на 1917 год. — Херсон, 1917. — С. 27.

мармурового — Леопольд Менціоні, італійський підданий
каретного — Михайло Гешеле
пошиття дамського одягу — Олександр Плигунов, феодосійський міщанин
кондитерського — Георгій Попандопуло, сімферопольський міщанин
токаряського — Яків Ганчш, прусський підданий
столярно-меблевого — Тихон Єлагін, аккерманський міщанин
чоботарсько-башмачного — Петро Конський, одеський міщанин
бондарського — Григорій Лисиков, державний селянин
сажотрусів — Йосип Сліпко, австрійський підданий
живописно-малярного — Іван Бориневич, одеський міщанин
свічкового — Андрій Трухов, відставний підшкіпер
білило-столярного — Ларіон Ситников, одеський міщанин
пічного — Антон Колосов, селянин
цирульного — Кеворк Ованесов, григоріопольський міщанин
ковдро-матрацо-ваточного — Борис Мануков, григоріопольський міщанин
скобяно-хутряного — Єфрем Мешков, селянин⁴¹

Управа одеського кінно-ковальського цеху: 1915 р.

Старшина: Іван Орлов

Товариш старшини: Володимир Соломоненко⁴²

---

⁴¹ Новороссийский календарь на 1892 г. — С. 11–12.

⁴² Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. — С. 308.

№ 4

**1887 р., 5 січня. Із відомості про «деревенские
мещанские общества» Овруцького повіту Волинської
губернії, приписані до овруцької міщанської громади⁴³**

Населений пункт	Чоловіків	Жінок	Садіб
1	2	3	4
с. Білошиця	573	530	205
с. Пашини	382	351	103
дер. Шатриця	152	144	43
дер. Озеран (?)	56	46	20
дер. Воронев	254	261	89
с. Бехи	350	361	158
дер. Барди	83	79	32
дер. Купеч	203	185	51
с. Ходаки	240	237	98
с. Каленське	340	336	160
дер. Мединівка	87	82	15
с. Міняйлівка	201	162	80
с. Болсуни	283	280	131
рудня Вигнанка	96	82	38
дер. Купищи	52	34	17
дер. Сарнинки	178	192	60
с. Недашки	540	570	296
сл. Бродники	135	145	53
сл. Дерманівка	218	230	84
сл. П'ятидуб	62	50	30

⁴³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 555, спр. 80, арк. 30–39.

1	2	3	4
кол. Клецовська	48	58	18
кол. Лісна	65	67	18
с. Васьковичі	616	670	243
с. Мошки	446	439	105
с. Гошів	349	337	220
дер. Шваби	311	312	105
дер. Краснопіль	11	9	8
дер. Вигів	18	16	6
дер. Лученки	221	219	99
с. Левковичі	702	697	226
с. Можари	148	159	54
дер. Гаєвичі	172	167	67
дер. Верпи	118	131	55
с. Кобилине	395	402	100
дер. Білки	66	58	15
дер. Корчівка	15	13	9
дер. Заськи	60	59	32
с. Першки	60	58	31
дер. Піщаниця	86	84	46
дер. Підруддя	126	125	74
дер. Редчиці	171	172	35
дер. Сташки	76	75	21
дер. Гусарів	42	41	17
сл. Чолівка	43	38	11
сл. Малинка	59	60	22
сл. Шишалівка	81	71	25

1831 р., 28 червня. Додаток до схваленого Миколою І Рекрутського статуту про перелік осіб із податного стану, які звільнялися від відбування військової повинності⁴⁴

562

ЦАРСТВОВАНІЕ ГОСУДАРЯ

Іюнь.

1831

Іюнь.

4677

П Р И Л О Ж Е Н І Я

КЪ РЕКРУТСКОМУ УСТАВУ.

I. ПРИЛОЖЕНІЕ.

(Къ § 10-му, пункту 15-му.)

Списокъ разнымъ лицамъ податнаго состояния, кои не отправляютъ нынѣ рекрутской повинности, по особымъ общимъ положеніямъ.

1) *Мѣщане—старожили города Кіева.*—На основаніи доклада Правительствующаго Сената, Высочайше утвержденного 1799 Декабря въ 5-й день.

2) *Штатные служители, при Архиврейскихъ домахъ сестиміе.*—На основаніи Высочайше утвержденного штата 1764 Января 13.

3) *Въ Олонекской Губерніи обильные вотчинники.*—На основаніи Грамотъ: а) 7122 (1614) Марта 18; б) 7136 (1628) Января 1; в) 7204 (1696) Апрѣля 1.

4) *Въ Олонекской Губерніи обильные крестьяне.*—На основаніи Грамотъ: а) 7122 (1614) Марта 18; б) 7130 (1622) Ноября 15; в) 7155 (1647) Декабря 5; г) 7194 (1686) Іюля 26; и д) доклада Сената, Высочайше подтвержденного указомъ Сената, даннымъ Олопецкому Губернатору 1811 Іюля 31.

5) *Крымскіе Татары.*—На основаніи: а) Высочайшаго Рескрипта 1784 Марта 1-го Князю Потемкину, и б) Высочайшаго Рескрипта 1796 Сентября 17 Князю Zubovu.

6) *Мѣщане изъ Грековъ и Армянъ городовъ Карсу-Базара и Старога Крыма.*—На основаніи Высочайшихъ Грамотъ: а) 1779 Ноября 14, подтвержденной 1800 Апрѣля 18; б) 1799 Октября 28.

7) *Мѣщане изъ Грековъ городовъ Керчи и Еникаля.*—На основаніи Высочайшихъ

Рескриптовъ: а) 1775 Марта 28 Графу Орлову-Чесменскому, и б) 1795 Іюня 30 Графу Zubovu.

8) *Въ Архангельской Губерніи инопорочи, подьячьи и мѣщанъ Самоподовъ извѣстные.*—На основаніи доклада Св. Синода, Высочайше утвержденного 1824 Августа въ 3 день.

9) *Въ Минской Губерніи владѣльцы двѣдичные и арендованные, и Татары.*

10) *Въ Губерніяхъ Пермской, Вятской, и Оренбургской Тептеры и Бобыли.* (Въспомогательной повинности они содержатъ два полка Тептерскіе на пограничной Оренбургской линіи).—На основаніи: а) Генеральнаго о наборѣ рекрутъ Ученія 1766 Сентября 29, Гл. I, пун. 1; б) 1804 Февраля 9 Высочайше утвержденного доклада Министра Финансовъ; в) 1819 Іюля 24 Высочайше утвержденного Положенія Комитета Министровъ.

11) *Въ Оренбургской Губерніи Байракинскіе торговые Татары.*—На основаніи указа Правительствующаго Сената 1778 Августа 21.

12) *Въ Губерніяхъ Таурической и Екаторинославской, въ теченіи 15 лѣтъ съ 13 Февраля 1818 года, оставшие нахатные солдаты и тѣ солдатскіе дѣти, кои на основаніи указовъ 23 Января 1789 и 11 Января 1810 года оставлены при опіахъ для вспоможенія въ пропитаніи ихъ семействъ.*—На основаніи: а) Мѣтнія Государственнаго Совѣта, 15 Іюня (28 Іюля) 1816 года Высочайше утвержденного; б) Высочайшаго указа, даннаго Комитету Министровъ 13 Февраля 1818 года; в) Положенія Комитета Министровъ 4 Января 1821; г) Положенія Комитета Министровъ 28 Февраля 1825 года; и д) Высочайшаго указа 15 Апрѣля 1831.

⁴⁴ Полное собрание законов Российской империи. — 2-е собр. — Т. 6. — Отд. 1: 1831. — Санкт-Петербург, 1832. — № 4677. — С. 562.

ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ I.
Июль. 1831 *Июль.*

583

4677

Приложение V къ § 115.
О Ч Е Р Е Д Н Ы Й
РЕКРУТСКИЙ СПИСОКЪ

м ѣ щ а н ъ
 города *такого-то*,
 отправляющихъ рекрутскую повинность
 в а т у р о ю.

Составленъ въ 1831 году.

Списокъ семействъ въ азбучномъ порядкѣ.

С е м е й с т в а :		Поъ вспомо- ркамъ № о- значено въ спискѣ.
Андреева		17
Анонасьева		77
Бабкина Василия		39
—— Семена		100
Бобова		66
Власова		35
Волкова		1
Гороховыхъ Василия и Григорія		2
Горохова Петра		3
Дубинина Никиты		8
—— Елиза		200
Жолудева		250

И такъ далѣе

Къ № 39119. — 1865 Января 1.

Высочайше утвержденная ведомость о суммахъ, съблюдающихъ во второй половинѣ 1863 года по каждой губерніи въ налогъ съ недвижимыхъ имуществъ въ городахъ, посадахъ и мѣстечкахъ.

Наименованіе губерній.	Суммы налога, съблюдающія по каждой губерніи во второй половинѣ 1863 года.
	Рубл.
Архангельская	6890
Астраханская	13480
Виленьская	14470
Витебская	17070
Владимірская	10460
Вологодская	3390
Вольнская	28660
Воронежская	14880
Вятская	7070
Гродненская	15060
Екатеринославская	39850
Казанская	18870
Калужская	14450
Кіевская	41480
Копенская	11700
Костромская	8020
Курляндская	10120
Курская	16460
Ливоніидская	24570
Минская	14670
Могилевская	12120
Московская	95350
Нижегородская	15720
Новгородская	9740
Олоньская	2260
Оренбургская	12480
Орловская	28930
Пензенская	12510
Пермская	10700
Подольская	13470
Полтвская	19920
Псковская	6770
Рязанская	12300
Самарская	10480
С.-Петербургская	176690
Саратовская	34080
Симбирская	10110
Смоленская	8970
Ставропольская	7190
Тавричская	18870
Тамбовская	22800
Тверская	21770
Тульская	18230
Харьковская	29630
Херсонская	54990
Черниговская	18010
Эстляндская	6950
Ярославская	13360
Итого по всѣмъ губерніямъ	1037950

№ 6

Перелік губерній за
обсягом призначених
податків
із нерухомості⁴⁵

Губернія	Сума (руб.)
Санкт-Петербургська	176 690
Московська	95 350
Херсонська	54 990
Київська	41 480
Катеринославська	39 850
Саратовська	34 080
Харківська	29 630
Орловська	28 930
Волинська	28 660
Ліфляндська	24 570
Тамбовська	22 800
Тверська	21 770
Полтавська	19 920
Казанська	18 870
Таврійська	18 870
Тульська	18 230
Чернігівська	18 010
Вітебська	17 070
Нижегородська	15 750
Гродненська	15 060

⁴⁵ Полное собрание законов Российской империи. — 2-е собр. — Т. 38. — Отд. 2: 1863. — Санкт-Петербург, 1866. — № 39119. — С. 6.

Воронезька	14 880
Віленська	14 470
Калузька	14 450
Астраханська	13 480
Подільська	13 470
Ярославська	13 360
Пензенська	12 510
Оренбурзька	12 480
Рязанська	12 300
Могильовська	12 120
Ковенська	11 700
Мінська	11 670
Пермська	10 700
Самарська	10 480
Володимирська	10 460
Симбірська	10 140
Курляндська	10 120
Новгородська	9740
Смоленська	8970
Костромська	8020
Ставропольська	7190
В'ятська	7070
Естляндська	6950
Архангельська	6890
Псковська	6770
Олонецька	2260

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія 196

Аккерман, пов. м. Бессарабської губ. 162

Америка 203

Архангельська губ. 303

Астраханська губ. 303

Б

Базалія, м-ко Старокостянтинівського пов. Волинської губ.
55, 57, 243

Балин, м-ко Кам'янецького пов. Подільської губ. 241, 242

Балта, пов. м. Подільської губ. 53, 64, 65, 281–284

Балтський пов. Подільської губ. 64, 281–284

Бар, м-ко Могилівського пов. Подільської губ. 52, 53, 65

Барди, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Бахмут, пов. м. Катеринославської губ. 161

Бахчисарай, м. Сімферопольського пов. Таврійської губ.
31, 158

Бендери, пов. м. Бессарабської губ. 31, 162

Барди, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Бердичів, пов. м. Київської губ. 21, 24, 46, 49, 71, 73, 77–
79, 166

Бердичівський пов. Київської губ. 46, 49, 52, 237, 279, 280

Бердянськ, пов. м. Таврійської губ. 31, 41, 76, 158, 276

Бердянський пов. Таврійської губ. 159, 285

Березна, м-ко Чернігівського пов. і губ. 41

Берестечко, м-ко Луцького пов. Волинської губ. 24

Бессарабія, *див.* Бессарабська губ.

Бессарабська губ. (Бессарабія) 8, 31, 162, 241, 272

Бехи, с. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Бистриця-Антонівка, сел. Рівненського пов. Волинської губ.
167

Бишів, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 48

Біла Церква, м. Васильківського пов. Київської губ. 48, 52,
222

Білки, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Білопіль, м-ко Бердичівського пов. Київської губ. 170,
240

Білорецьк, м-ко Кременецького пов. Волинської губ. 243

Білошиця, с. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Бобринець, м. Єлисаветградського пов. Херсонської губ.
30, 76, 161

Богуслав, м-ко Канівського пов. Київської губ. 48, 52

Болсуни, с. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Борзна, пов. м. Чернігівської губ. 41, 76, 90, 91, 118

Борки, ст. на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці 182

Бородянка, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 48

Борщагівка, м-ко Сквирського пов. Київської губ. 49

Боярка, м-ко Звенигородського пов. Київської губ. 222

Брацлав, пов. м. Подільської губ. 52, 65, 102

Брацлавський пов. Подільської губ. 53, 242, 281–284

Бровари, м-ко Остерського пов. Чернігівської губ. 190

Бродники, сл. Овруцького пов. Волинської губ. 167, 298

Брусилів, м-ко Радомишльського пов. Київської губ. 52

Бурти, м-ко Чигиринського пов. Київської губ. 222

В

Васильків, пов. м. Київської губ. 48, 88

Васильківський пов. Київської губ. 46, 48, 52, 276

Васьковичі, с. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Веледник, м-ко Овруцького пов. Волинської губ. 243

Вербовець, заштатне м. Ушицького пов. Подільської губ.
65

Верпи, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Верхньодніпровськ, пов. м. Катеринославської губ. 161
Вигів, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Вигнанка, рудня Овруцького пов. Волинської губ. 298
Вишгород, с. Київського пов. і губ. 243
Віленська губ. 92, 303
Вінниця, пов. м. Подільської губ. 11, 52, 64, 65, 121, 171
Вінницький пов. Подільської губ. 281–284
Вітебська губ. 92, 302
Вознесенськ, заштатне м. Єлисаветградського пов.
Херсонської губ. 41
Волинь, див. Волинська губернія
Волинська губ. (Волинь) 22, 24, 37, 44, 46, 50, 54, 61, 72,
74, 75, 92, 118, 127, 164, 166–168, 175, 212, 218, 219,
232, 242, 244, 245, 250, 251, 255, 272, 289, 302
Володарка, м-ко Сквирського пов. Київської губ. 49
Володимир-Волинський, пов. м. Волинської губ. 57, 273–
275
Володимир-Волинський пов. Волинської губ. 54, 55, 62,
243, 272–274
Володимирська губ. 303
Волочиск, м-ко Старокостянтинівського пов.
Волинської губ. 55, 57, 242
Воронев, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 298
Воронезька губ. 303
Вчорайше, м-ко Таращанського пов. Київської губ. 48
В'ятська губ. 303

Г

Гадяч, пов. м. Полтавської губ. 76
Гаевичі, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Гайсин, пов. м. Подільської губ. 52, 65
Гайсинський пов. Подільської губ. 143, 173, 251, 282–284
Германівка, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 48
Гетьманщина 19, 21, 22, 267

Глухів, пов. м. Чернігівської губ. 14, 41, 76, 161
Гнатівка, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 48
Голованівськ, м-ко Балтського пов. Подільської губ. 64
Гомель, пов. м. Могильовської губ. 92
Гориньград, м-ко Рівненського пов. Волинської губ. 243
Городня, пов. м. Чернігівської губ. 76
Городок, м-ко Кам'янецького пов. Подільської губ. 198
Горошки, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55
Гостомель, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 48
Гошів, с. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Градизьк, м. Кременчуцького пов. Полтавської губ. 161
Гриців, м-ко Заславського пов. Волинської губ. 250
Гродненська губ. 92, 302
Гусарів, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Г

Гринальд, колонія Овруцького пов. Волинської губ. 167

Д

Деміївка, с. Київського пов. і губ. 48, 230
Дерманівка, сл. Овруцького пов. Волинської губ. 167, 298
Дзюнькове, м-ко Бердичівського пов. Київської губ. 221
Димер, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 245
Дніпро р. 136
Дружкопіль, м-ко Володимир-Волинського пов. Волинської губ. 243
Дубенський пов. Волинської губ. 23, 54, 55, 243, 272–275
Дубно, пов. м. Волинської губ. 24, 57, 62, 87, 99, 166
Дунаївці, м-ко Ушицького пов. Подільської губ. 217, 218

Е

Естляндська губ. 303

Є

Єлисаветград, пов. м. Херсонської губ. 76, 77, 80, 191, 196

Єлисаветградський пов. Херсонської губ. 286, 287

Єнікале (*див.* Керч-Єнікале)

Ж

Жашків, м-ко Таращанського пов. Київської губ. 48, 49

Животів, м-ко Таращанського пов. Київської губ. 48

Житомир, губ. м. Волинської губ. 24, 36, 55, 57, 63, 77, 80,
91, 101, 113, 127, 128, 142, 150

Житомирський пов. Волинської губ. 54, 55, 164, 167, 169,
243, 250, 251, 273–275, 289

З

Закавказзя 209

Заславль, пов. м. Волинської губ. 62, 164

Заславський пов. Волинської губ. 55, 243, 250, 273–275,
289

Заськи, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Західний край 166, 202

Звенигородський пов. Київської губ. 46, 49, 110, 276–281

Зіньків, пов. м. Полтавської губ. 77

Златопіль, м-ко Чигиринського пов. Київської губ. 52

Золотоноша, пов. м. Полтавської губ. 77

І

Івниця, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55

Ізмаїл, пов. м. Бессарабської губ. 31

Іллінці, м-ко Липовецького пов. Київської губ. 261

К

Кагарлик, м-ко Київського пов. і губ. 51

Казанська губ. 302

Каленське, с. Овруцького пов. Волинської губ. 298

- Калузька губ. 144, 303
Камінь-Каширський, м-ко Ковельського пов.
Волинської губ. 243
Кам'янець-Подільський, губ. м. 24, 27, 52-54, 64, 65, 73, 76,
85, 92, 121
Кам'янець-Подільський пов. Подільської губ. 241
Кам'янка, м-ко Чигиринського пов. Київської губ. 65
Канів, пов. м. Київської губ. 48, 132, 264, 265
Канівський пов. Київської губ. 46, 48, 52, 276-281
Карасубазар, м. Сімферопольського пов. Таврійської губ.
158
Катербург, м-ко Кременецького пов. Волинської губ. 38
Катеринопіль, м. Черкаського пов. Київської губ. 236
Катеринослав, губ. м. 29, 76, 126, 161
Катеринославська губ. 8, 29, 92, 275, 302
Келецька губ. Царства Польського 92
Керч-Єнікале (Керч, Єнікале), м. Таврійської губ. 31, 79,
81, 158, 159, 189
Київ, губ. м. 25, 27, 46, 59, 66-69, 71-73, 75-79, 87, 88, 94,
96, 101, 102, 104, 106, 111, 120, 123, 124, 127, 133,
145, 147, 148, 151, 153, 154, 162, 165, 171, 179, 180,
186, 190, 194, 207, 209, 214, 215, 224, 229, 231, 236,
259, 261-263, 276, 277
Київська губ. (Київщина) 32, 46, 48, 50-52, 61, 74, 92, 110,
166, 169, 175, 190, 232, 236, 237, 239, 240, 243, 247,
261, 264, 276, 277, 302
Київський пов. Київської губ. 46, 275, 276-279, 281
Київщина, *див.* Київська губ.
Кисилін, м-ко Володимир-Волинського пов.
Волинської губ. 243
Китайгород, м-ко Липовецького пов. Київської губ. 237
Кілія, м. Ізмаїльського пов. Бессарабської губ. 31
Клецовська, кол. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Климов, пос. Новозибківський пов. Чернігівської губ. 91

- Кобеляки, пов. м. Полтавської губ. 76
Кобилине, с. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Ковель, пов. м. Волинської губ. 24, 57, 61
Ковельський пов. Волинської губ. 54, 55, 243, 273–275
Ковенська губ. 303
Кодня, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55
Козелець, пов. м. Чернігівської губ. 14, 76
Козин, м-ко Дубенського пов. Волинської губ. 243
Колки, м-ко Луцького пов. Волинської губ. 24
Конель, м-ко Липовецького пов. Київської губ. 243
Конотоп, пов. м. Чернігівської губ. 41, 76, 92
Корець, м-ко Новоград-Волинського пов. Волинської губ.
92
Корничі, м-ко Заславського пов. Волинської губ. 243
Короп, м. Крелевецького пов. Чернігівської губ. 77, 91
Корсунь, м-ко Канівського пов. Київської губ. 48
Корчівка, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Костромська губ. 303
Костянтиноград, пов. м. Волинської губ. 76
Котельня, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55,
169, 243
Кошевате, м-ко Таращанського пов. Київської губ. 48
Красилів, м-ко Старокостянтинівського пов.
Волинської губ. 55
Краснопіль, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Кременець, пов. м. Волинської губ. 24, 55, 57, 62, 150
Кременецький пов. Волинської губ. 38, 55, 243–245, 272–
275
Кременчук, пов. м. Полтавської губ. 20, 77, 189
Криве Озеро, м-ко Балтського пов. Подільської губ. 64
Кримське ханство 31, 158
Крелевець, пов. м. Чернігівської губ. 41, 77, 92
Крюків, пос. Кременчуцького пов. Полтавської губ. 189
Кульчин, м-ко Луцького пов. Волинської губ. 57

Куна, м-ко Гайсинського пов. Подільської губ. 173, 251
Кунів, м-ко Острозького пов. Волинської губ. 243
Купель, м-ко Старокостянтинівського пов. Волинської губ.
55

Купеч, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 298
Купин, м-ко Кам'янецького пов. Подільської губ. 261
Купищи, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 298
Купінь, м-ко Проскурівського пов. Подільської губ. 198
Курляндська губ. 303
Курська губ. 92

Л

Левків, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55
Левковичі, с. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Летичів, пов. м. Подільської губ. 52, 53, 65
Летичівський пов. Подільської губ. 64, 281
Либідська, частина Києва 60, 88, 125
Липовець, пов. м. Київської губ. 166, 237
Липовецький пов. Київської губ. 46, 166, 243, 261, 275,
277–281
Лівобережна Україна 161
Лісна, кол. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Літин, пов. м. Подільської губ. 52, 53, 263
Літинський пов. Подільської губ. 282–284
Літки, м-ко Остерського пов. Чернігівської губ. 19
Ліфляндська губ. 203, 302
Ліщин, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55
Лодзь, пов. м. Петроковської губ. Царства Польського 91
Лохвиця, пов. м. Полтавської губ. 77
Лубни, пов. м. Полтавської губ. 76
Луганськ, м. Слов'яносербського пов.
Катеринославської губ. 161
Лукашівка, м-ко Липовецького пов. Київської губ. 245
Луцьк, пов. м. Волинської губ. 57, 62, 91, 243

Луцький пов. Волинської губ. 55, 272–275

Лученки, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299

М

Макарів, м-ко Київського пов. і губ. 48, 92

Малин, м-ко Радомишльського пов. Київської губ. 240

Малинка, сл. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Маріуполь, пов. м. Катеринославська губ. 161

Махнівка, м-ко Бердичівського пов. Київської губ. 49, 52

Мглин, пов. м. Новгород-Сіверського намісництва
й Чернігівської губ. 41, 76

Меджибіж, м-ко Летичівського пов. Подільської губ. 64,
210

Мединівка, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Мелітополь, пов. м. Таврійської губ. 189

Миколаїв, пов. м. Херсонської губ. 30, 76, 79, 80, 96, 111,
115, 210, 223, 238

Миньківці, м-ко Ушицького пов. Подільської губ. 210

Миргород, пов. м. Полтавської губ. 76, 92

Михайлівська Борщагівка, передмістя Києва 120

Мізоч, м-ко Дубенського пов. Волинської губ. 23

Міняйлівка, с. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Мінська губ. 92, 303

Мішків, хут. Миколаївського пов. Херсонської губ. 186

Могилів, пов. м. Подільської губ. 52, 53, 64, 65, 263

Могилів-Подільський пов. Подільської губ. 281–284

Могильовська губ. 92, 303

Можари, с. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Москва губ. м. 158, 257

Московська, частина м. Миколаєва Могилів-
Подільський пов. Подільської губ. 221, 281–284

Московська губ. 302

Мошки, с. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Мошни, м. Черкаського пов. Київської губ. 260

Муравиця, м-ко Дубенського пов. Волинської губ. 243

Н

Нарва, заштатне м. Ямбурзького пов.

Санкт-Петербурзької губ. 43

Народичі, м-ко Овруцького пов. Волинської губ. 166, 167

Недашки, с. Овруцького пов. Волинської губ. 167, 255, 298

Немирів, м-ко Брацлавського пов. Подільської губ. 53

Ніжин, пов. м. Чернігівської губ. 14, 41, 76, 92, 161, 229

Німеччина 79

Нижегородська губ. 302

Нова Ушиця, пов. м. Подільської губ. 64, 65

Новгородська губ. 303

Новгород-Сіверський, пов. м. Малоросійської

й Чернігівської губ. 55, 56, 62, 92

Новоград-Волинський пов. м. Волинської губ. 167, 243

Новомиргородська Буда, м-ко Житомирського пов.

Волинської губ. 164, 167

Новомосковськ, пов. м. Катеринославської губ. 161

Новофастів, м-ко Сквирського пов. Київської губ. 49, 245

Новочорторийськ, м-ко Новоград-Волинського пов.

Волинської губ. 243

О

Обухів, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 48, 243

Овруч, пов. м. Волинської губ. 57, 168

Овруцький пов. Волинської губ. 54, 55, 168, 243, 255

Одеса, пов. м. Херсонської губ. 30, 74, 76, 79–81, 121, 156,

158, 165, 189, 194, 213, 225, 238, 262, 296

Одеська, частина м. Миколаєва 221

Одеський пов. Херсонської губ. 287

Озаринці, м-ко Могилівського пов. Подільської губ. 64

Озеран, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Озютічі, м-ко Володимир-Волинського пов. Волинської губ.

243

Олександрія, пов. м. Херсонської губ. 77
Олика, м-ко Луцького пов. Волинської губ. 24, 56, 57
Олонецька губ. 303
Ольвіополь, м. Єлисаветградського пов. Херсонської губ.
196
Ольгопіль, пов. м-ко Подільської губ. 53, 57, 65
Ольгопільський пов. Подільської губ. 281–284
Оріхівка, м. Бердянського пов. Таврійської губ. 159
Оренбурзька губ. 303
Орловська губ. 302
Остер, пов. м. Чернігівської губ. 77
Острог, пов. м. Волинської губ. 39, 57, 62, 135, 164
Острозький пов. Волинської губ. 55, 56
Охтирка, пов. м. Слобідсько-Української губ. 18

П

Павлоград, пов. м. Катеринославської губ. 161
Паволоч, м-ко Сквирського пов. Київської губ. 49
Пашини, с. Овруцького пов. Волинської губ. 298
Пензенська губ. 303
Перекоп, пов. м. Таврійської губ. 41
Переяслав, пов. м. Полтавської губ. 77, 110
Пермська губ. 303
Першки, с. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Печери, м-ко Брацлавського пов. Подільської губ. 242
Пилипи-Кошари, с. Житомирського пов. Волинської губ.
167
Пирятин, пов. м. Полтавської губ. 77
Південна Україна 29
Південно-Західний край (*див.* Правобережна Україна)
Південно-Східна Україна 29
Підруддя, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Піщаниця, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Плоска, частина Києва 60, 88

- Погар, м. Новгород-Сіверського намісництва 14
Поділ, частина Києва 60, 233
Поділля, див. Подільська губ.
Подільська губ. (Поділля) 24, 50, 53, 54, 58, 61, 63, 74, 92,
143, 164, 171, 173, 174, 175, 198, 216–218, 220, 232,
251, 252, 261, 263, 281, 303
Полонне, м-ко Новоград-Волинського пов. Волинської губ.
171
Полтава, губ. м. 41, 76, 157
Полтавська губ. (Полтавщина) 32, 41, 61, 92, 161, 285, 302
Полтавщина, див. Полтавська губ.
Почаїв, м-ко Кременецького пов. Волинської губ. 245
Правобережжя, *див.* Правобережна Україна
Правобережна Україна (Правобережжя, Південно-
Західний край) 21, 22, 28, 34, 43, 60, 73, 99, 115, 117,
153, 162, 173–175, 215, 217, 221, 238, 245, 254, 263,
270, 271
Привіслянський край 168
Прилуки, пов. м. Полтавської губ. 41, 76
Проскурів, пов. м. Подільської губ. 52, 53, 64, 65, 171, 251
Проскурівський пов. Подільської губ. 54, 198, 282–284
Пруссія 196
Псковська губ. 303
Пулини, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55
Путивльський пов. Курської губ. 92
П'ятигори, м-ко Таращанського пов. Київської губ. 48
П'ятидуб, сл. Овруцького пов. Волинської губ. 167, 297
Пятка, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55, 251

Р

- Радивилів, м-ко Кременецького пов. Волинської губ. 57,
71
Радомишль, пов. м. Київської губ. 35, 46, 47, 49, 51
Радомишльський пов. Київської губ. 46, 52, 240, 273, 276–
281, 293

Райгородок, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55
Рафалівка, м-ко Луцького пов. Подільської губ. 243
Редчиці, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Рені, м. Ізмаїльського пов. Бессарабської губ. 31
Ржищів, м-ко Канівського пов. Київської губ. 48, 52, 92,
146
Річ Посполита 21, 50, 267
Рівне, пов. м. Волинської губ. 57, 164
Рівненський пов. Волинської губ. 22, 55, 56, 167, 243, 244,
273
Рокитне, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 48
Ромни, пов. м. Полтавської губ. 41, 76
Російська імперія (Росія) 6, 8, 20, 21, 27, 30–32, 34, 36, 40,
42, 64, 79, 81, 188, 195, 200, 202, 211, 248, 255, 270
Ружин, м-ко Сквирського пов. Київської губ. 49
Росія, див. Російська імперія
Рязанська губ. 303

С

Сальниця, заштатне м. Літинського пов. Подільської губ.
65
Самарська губ. 303
Самгородок, м-ко Бердичівського пов. Київської губ. 170,
240
Санкт-Петербург 151, 158
Санкт-Петербурзька губ. 43, 302
Саратовська губ. 302
Сарники, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 298
Сатанів, м-ко Проскурівського пов. Подільської губ. 54
Свиноухи, м-ко Володимир-Волинського пов.
Волинської губ. 31, 76, 245
Севастополь, портове м. Таврійської губ. 31, 76, 79, 80
Сибір 208, 209, 227–229
Симбірська губ. 303

Сімферополь, губ. м. Таврійської губ. 79, 81, 158
Сквира, пов. м. Київської губ. 48, 252
Сквирський пов. Київської губ. 46, 48, 247, 276–280, 293
Славута, м-ко Заславського пов. Волинської губ. 53
Слобідська Україна 17
Слободище, с. Житомирського пов. Волинської губ. 167
Слонім, пов. м. Гродненської губ. 92
Сміла, м. Черкаського пов. Київської губ. 52
Смоленська губ. 303
Смотрич, м-ко Кам'янецького пов. Подільської губ. 174
Сокілець, м-ко Вінницького пов. Подільської губ. 198
Сороки, пов. м. Бессарабської губ. 162
Сосниця, пов. м. Чернігівської губ. 91
Спичинці, м-ко Бердичівського пов. Київської губ. 237
Ставище, м-ко Таращанського пов. Київської губ. 48
Ставропольська губ. 303
Стара Ушиця, м-ко Ушицького пов. Подільської губ. 52, 64, 65
Стародуб, пов. м-ко Чернігівської губ. 41, 92, 240, 241
Старокосянтинів, пов. м. Волинської губ. 23, 24, 55, 57, 62, 164, 242
Старокосянтинівський пов. Волинської губ. 55, 243
Сташки, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299
Степань, м-ко Рівненського пов. Волинської губ. 22, 243, 244
Стобихва, м-ко Ковельського пов. Волинської губ. 243
Суми, пов. м. Чернігівської губ. 79, 81, 108, 110, 130
Сураж, пов. м. Чернігівської губ. 92

Т

Таврійська губ. 8, 31, 158, 159, 189, 196, 285, 302
Тамбовська губ. 302
Таращанський пов. Київської губ. 46, 48, 277–280, 293
Тверська губ. 302

Телепиново, м-ко Чигиринського пов. Київської губ. 222
Теофіополь, м-ко Старокостянтинівського пов.

Волинської губ. 24, 38, 55

Теплик, м. Гайсинського пов. Подільської губ. 143

Тетіїв, м-ко Таращанського пов. Київської губ. 48

Троянів, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55

Тульська губ. 302

Тульчин, м-ко Брацлавського пов. Подільської губ. 53

У

Україна 11, 155, 174, 178

Уманський пов. Київської губ. 46, 49, 276–280

Умань, пов. м. Київської губ. 34, 25, 133, 143

Ушицький пов. Подільської губ. 281–284

Ушомир, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55

Ф

Фастів, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 48

Феодосія, пов. м. Таврійської губ. 41, 76, 158, 189

Х

Хабне, м-ко Радомишльського пов. Київської губ. 240

Харків, губ. м. 18, 19, 73, 76, 79, 81, 97, 108, 131, 140, 155,
181, 182, 255

Харківська губ. 286, 294, 302

Херсон, губ. м. 76, 77

Херсонська губ. 8, 29, 30, 41, 191, 203, 286, 292, 293, 302

Херсонський пов. Херсонської губ. 286, 287, 292

Хмільник, м-ко Літинського пов. Подільської губ. 52, 53,
64, 65

Ходаки, с. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Ходорків, м-ко Сквирського пов. Київської губ. 49, 247

Холодна Гора, місцевість у Харкові 181

Хорол, пов. м. Полтавської губ. 41, 77

Хотин, пов. м. Бессарабської губ. 31, 77, 162

Ц

Царство Польське 91, 92

Ч

Червоне, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55

Черкаський пов. Київської губ. 46, 52, 236, 260, 276–280

Чернігів, губ. м. 41, 76, 77, 85, 92, 94, 108, 116, 140, 159,
199, 210, 227

Чернігівська губ. (Чернігівщина) 32, 41, 61, 89, 91, 94, 111,
190, 240, 287, 302

Чернігівщина, *див.* Чернігівська губ.

Черняхів, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55

Чигирин, пов. м. Київської губ. 264

Чигиринський пов. Київської губ. 46, 52, 277–280

Чолівка, сл. Овруцький пов. Волинської губ. 168, 299

Чорнобиль, м-ко Радомишльського пов. Київської губ. 52,
222, 236

Чуднів, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55

Ш

Шарівка, м-ко Проскурівського пов. Подільської губ. 198

Шатриця, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 298

Шашилівка, сл. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Шваби, дер. Овруцького пов. Волинської губ. 299

Широка Балка, хут. Миколаївського пов. Херсонської губ.
221

Шумськ, м-ко Кременецького пов. Волинської губ. 244

Щ

Щекавиця, гора у Києві 26

Я

Ялта, пов. м. Таврійської губ. 158, 189

Ямпіль, м. Кременецького пов. Волинської губ. 64, 65, 164,
165, 243

Ямпільський пов. Подільської губ. 281–284

Янушівка, с. Житомирського пов. Волинської губ. 167

Янушпіль, м-ко Житомирського пов. Волинської губ. 55

Ярмолинці, м-ко Летичівського пов. Подільської губ. 172

Ярославська губ. 303

Ясногородка, м-ко Васильківського пов. Київської губ. 48

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Абрамов В., член Керченської міщанської управи 290
Аврамов Б., староста Миколаївської міщанської управи 290
Абрамов Я.В., публіцист 155
Акерман Г., старшина одеського слюсарно-механічного цеху 296
Алтикес Р., кандидат у старости Хотинської міщанської управи 294
Андрузький В., письменоводитель Бердянської ремісничої управи 288
Антонов А.Л., історик 18
Апостолов Л., член Карасубазарської міщанської управи 291
Артем'єв В.І., товариш старости Житомирської ремісничої управи 287
Арюгін К., член Карасубазарської міщанської управи 291

Б

- Бабич Є., староста для збору грошей Березнегуватської міщанської управи 293
Багалій Д.І., історик 18, 87, 116, 140, 156, 230, 255, 256
Багалій І., батько Д.І. Багалія 230
Байцэле В., старшина одеського ковальського цеху 296
Баран В.П. 132
Батюшков Д.М., катеринославський і подільський губернатор 76, 215
Баран В. П., історик 132
Баумгартен О.П., київський віце-губернатор 239
Бачинський Л., староста Смотрицької міщанської управи 174

- Безак О.П., генерал-губернатор 23
Безкоровайний Я.А., письменоводитель Луганської міщанської управи 292
Бельгейман Р., товариш старшини уманського бондарського цеху 143
Березовський М., київський міщанський староста 66
Березюк, староста Гайсинської міщанської управи 216
Белкін П., староста Єлисаветградської міщанської управи 289
Беляев, київський ремісник 78
Бишевський М., київський майстер золотих і срібних справ 96
Бібіков Д.Г., генерал-губернатор 28, 35, 37, 45, 50, 56, 57
Біланов В., кандидат на посаду старости Херсонської міщанської управи 291
Білецький К., брацлавський цехмістер 102
Білорій З., камінь-каширський міщанський староста 216
Білоусов А., розпорядчий староста Ізюмської міщанської управи 294
Білоусов П., письменоводитель Шепетівської міщанської управи 289
Блонський, чиновник 46
Богобоящий В., член Гадяцької міщанської управи 295
Бокченко Ш., член Ходорківської міщанської управи 247, 248
Бориневич І., старшина одеського живописно-малярного цеху 297
Борисов В., статистик 74
Бородаевский С.В., економіст 81
Бортніков В.І., історик 266
Боряк Г.В., історик 2, 132
Брадке Є.Ф. фон, російський державний діяч 35
Брезгунов З., київський ювелір 93
Бродель Фернан, історик 18

Бурляй К., голова Таращанської міщанської управи 293
Буряк П., борзнянський ремісник 90
Бутенко К., голова Гадяцької міщанської управи 295
Бутник, голова Переяславської ремісничої управи 148

В

Вакуленко, київський ремісник 78
Валуєв П.О., російський державний діяч 42
Валь В.В., волинський губернатор 63, 216, 241
Варадинов М.В., історик 33, 40, 149, 158
Варваров Т., член Житомирської міщанської управи 289
Василевський О.П., чернігівський віце-губернатор 240, 241
Василенко З., член Таращанської міщанської управи 293
Васильчиков І.І., генерал-губернатор 53, 59, 127, 147
Вебер Макс, соціолог 21
Вейнгер А.М., елисаветградський ремісник 80
Венгрин Г., київський майстер каретних справ 109
Вендо, чиновник 46–48
Витанович І., історик 8,9
Вілейшис Я. М., правник 9,10, 160, 187, 200, 212, 249, 257
Власенко О., старшина харківського кравецько-
чоботарського цеху 288
Возгрін В. Є., історик 31
Волковський І., писар Київської міщанської управи 233
Волошин А., балинський міщанський староста 241
Волошин Ю. В., історик 139
Волощилін А.А., член Очаківської міщанської управи 293
Воробейчик Л., член Катеринославської міщанської
управи 290
Воронін О.Ф., чиновник 23
Воронков Ю., письмоводитель Бердянської міщанської
управи 291
Вреблевський, чиновник 46
Вронський, чиновник 46, 48

Г

- Гакман, кунський міщанський староста 251
Ганчш Я., старшина одеського токарського цеху 296
Гармашев П., діловод Миколаївської міщанської управи
290
Гармашевський, писар Миколаївської міщанської управи
183
Гельцль, одеський годинникар 30
Гемерле, одеський мебляр 30
Генпалевський М., київський міщанин 114
Гераськов П., розпорядчий староста Харківської
міщанської управи 292
Герберт Я., ржищівський ремісничий старшина 146
Герцберг Ю., ржищівський товариш старшини 50
Гершко, купенський міщанин 261
Гессен Ю.И., історик 58
Гешеле М., старшина одеського каретного цеху 296
Гикавий, помічник старости Ярмолинецької міщанської
управи 172
Глейзель І., дунаєвецький міщанин 218
Глизь Ю.І., укладач географічного та іменного
показчиків 304
Глинка В.М., подільський і волинський губернатор 218
Глинка П., волинський дворянин 152
Гофман А., староста Борщагівської міщанської управи 293
Грабовецький Г., діловод Київської міщанської управи
292
Гречина Ф., мошніянський міщанський староста 260
Гречина Ф., печерський міщанський староста 242
Гречухін Н.І., одеський ремісник 80
Григор'єв В., див. *Григорьев В.*
Григорьев В. (Григор'єв В.) 14
Гріффітс Девід, історик 13
Гром А., історик 31

Грущинський А., податний староста Житомирської
міщанської управи 289
Губницький І.Т., член Очаківської міщанської управи 293
Гудим-Левкович С.М., київський губернатор 239, 241
Гумеля Д., золотоніський міщанський староста 295
Гусев А.И., історик 178, 182, 183
Гюберт, одеська модистка 30

Г

Грінберг Ш., купинський міщанський староста 261
Груздинський І., старшина київського цеху сажотрусів 152
Груntenко Н., голова Харківської ремісничої управи 107

Д

Давид, хлопчик-сирота з купців 252
Давидов, староста Гайсинської міщанської управи 216
Дайна Е., ліфляндський селянин 203
Данилевич, чиновник 160
Дассовіль К., голова Троянівської міщанської управи 289
Дашкевич Я.Р., історик 11
Дейнека В., товариш старшини Київської ремісничої
управи 125
Дем'яненко А., чиновник 28
Дитятин І.І. історик, 21
Дехтярьов М., київський купець 181
Дехтярьови, київська купецька родина 181
Девкін Г., староста Бердянської міщанської управи 291
Деев, чиновник 148
Дітріхс М., старшина київського цеху сажотрусів 151
Добринський, чиновник 46
Долинський, чиновник 264
Домонтович М., військовий історик 94, 206
Донік О.М., історик 76
Драгомиров М.І., генерал-губернатор 173, 243

Дрентельн О.Р., генерал-губернатор 61, 63, 165, 168, 241
Дроненко Ф., письмоводитель Ізюмської міщанської
управи 294
Дурного Є., голова Керченської міщанської управи 287
Дюлічев В.П., історик 31

Е

Екалард, одеська модистка 30
Епштейн, міщанин 252
Егизаров С.А., правознавець 214

Є

Євминов Г., відставний солдат 203
Єлагін Т., старшина одеського столярно-меблевого цеху
297
Єлесін К., член Миколаївської міщанської управи 290

Ж

Жезмер, член Чернігівської міщанської управи 160
Желтова В.П., історик 41, 79, 80, 160, 16, 195, 204, 208,
228, 256
Жерниченко М., податний староста Харківської
міщанської управи 292
Жидовецький М., бердичівський міщанин 149
Жуков І., діловод Сімферопольської міщанської управи
290, 291

З

Задорожнюк А.Б., історик 24, 107, 175
Зайченко О., письмоводитель Катеринославської
міщанської управи 295
Закревський М.В., історик 123
Зеленовський, київський ремісник 78
Зинькевич, голова Житомирської ремісничої управи 143

Зільберман, дунаєвецький міщанський староста 217
Зубко А., товариш старшини харківського кравецько-
чоботарського цеху 288

І

Іванов М., виконувач обов'язків бердянського міщанського
старости 288
Іванова, майстриня 91
Івановський І.І., правознавець 21, 79, 128
Іконников В.С., історик 26
Іванова Н.А., історик 4, 79, 80, 160, 161, 195, 204, 208,
228, 256

К

Калениченко П., збирач податків Ізюмської міщанської
управи 294
Каманін І.І., історик 123
Каменський, чиновник 35
Каплан М., київський майстер-годинникар 86
Карліна О.М., історик 17, 23, 24, 36, 38, 87, 99, 118, 150,
211, 212
Капраль М.М., історик 11
Каревич, голова Кам'янецької ремісничої управи 121
Карлів М., член Житомирської ремісничої управи 166
Касторі, київський кравець-ремісник 93
Катерина II, імператриця 13–15, 17, 139, 267, 269
Каханов М.С., російський державний діяч 219, 220, 239
Качуровський І., старшина київського срібного цеху 147
Киричинець І.В., житомирський ремісник 80
Кисельов В., старшина одеського палітурного цеху 296
Кисельов П.Д., російський державний діяч 59
Кіль Х.О., вінницький ремісник 121, 126
Кімберґ В., кандидат на посаду житомирського
ремісничого голови 128

- Кітнер Б., п'ятихацький міщанський староста 251
Клименко П.В., історик 11, 19, 24, 26, 28, 102, 129, 136, 137
Коваленко О.В., історик 19
Ковалинський В.В., історик 85
Ковальов, рядовий запасу 86
Кобеляцкий А., правознавець 86
Кобець, член Київської міщанської управи 246
Козинин О., канівський міський голова 264, 265
Козловський М., голова Катеринославської ремісничої управи 29
Койфман С., староста-збирач Хотинської міщанської управи 294
Кокелен, одеський мебляр
Колесников С.М., староста Луганської міщанської управи 292
Колісниченко, миколаївський ремісник 115
Коломенчук К., старшина одеського шпалерно-драпірувального цеху 296
Колосов А., старшина одеського пічного цеху 297
Компан О.С., історик 211
Конський П., старшина одеського чоботарно-башмачного цеху 297
Коренберг М., бердичівський міщанин 142
Корецький Є., письмоводитель Керченської міщанської управи 290
Корнієнко І., староста Березнегуватської міщанської управи 292
Коробка Ф. (Коробкін), київський золотар 93
Корф І. А., київський майстер-годинникар 60
Косачинський І., київський ремісничий голова 139
Костін З., староста Житомирської ремісничої управи 287
Котляревський М.М., товариш київського губерньського прокурора 86

- Коцар О., голова Мошнянської міщанської управи 260
Кошман Л.В., історик 155, 196
Кравченко В., майстер київського шевського цеху 68, 123
Крапивний Р., історик 20
Кречетов О., письмоводитель Сімферопольської
ремісничої управи 288
Кривошопка П., член Миколаївської міщанської управи
290
Кривошея Т., письмоводитель Зіньківської міщанської
управи 295
Куделін Т., старшина харківського чоботарно-хлібного
цеху 288
Куденко І., товариш старшини харківського чоботарно-
хлібного цеху
Кудринський Ф.А., історик-краєзнавець 22
Кузьменко Я., чернігівський дворянин 152
Кузьмін Д., старшина одеського годинникового цеху 296
Кулінська С.Ю., історик 67, 70, 75, 101, 104, 124, 128, 130,
133, 171, 224
Кустовський М., староста зі зборів Таращанської
міщанської управи 293
Кушко А., історик 31
Кушнір І., печерський міщанин 242
Кушнір Н., теплицький цеховий старшина 143

Л

- Лазаревська К.О.* історик 19, 27, 100
Лазаревський М.І., правознавець 40
Лакорда, бурмістр Київського магістрату 101
Лардон, одеський ювелір 30
Левченко Л.Л., історик 161
Леп'явко С.А., історик 140
Лиман В., борзнянський майстер 90
Лисиков Г., старшина одеського бондарського цеху 297

Лихаретов С., староста Херсонської міщанської управи 290
Лінднер Райнер, історик 76, 94, 116, 210
Лукаш Г., письмоводитель Гадяцької міщанської управи 295
Лукаш К., борзнянський міщанин 90
Луковський Й., член Шепетівської міщанської управи 289
Луцкевич О.Г., чиновник 67
Лучинський Б., писар Богуславської ремісничої управи 145
Любченко, майстер Київського шевського цеху 68
Людвиченко Л., голова Іванківської міщанської управи 293
Львов, чернігівський міщанин 240
Льовін И.А., одеський ремісник 80

М

Мадаріага Ісабель, історик 12
Максимович Г.А., історик 14, 20
Малаховський Т., старшина уманського бондарського цеху 143
Малиновський Т., виконувач обов'язків маклера Одеської ремісничої управи 296
Мануков Б., старшина одеського ковдро-матрасно-ваточного цеху 297
Мартинчук С.В., історик 91, 101, 113, 150
Маслійчук В.Л., історик 18
Мацелюк Г., старшина одеського цеху пошиття чоловічого одягу 296
Мацко М., член Чернігівської міщанської управи 160
Медведовський С., член Херсонської міщанської управи 296
Медецький Ф., маклер Київської ремісничої управи 144
Меламед М.Е., староста Спичинської міщанської управи 294
Менціоні Л., старшина одеського мармурного цеху 296
Мешков Є., старшина одеського скобяно-хутряного цеху 297

- Микола ІІ, імператор 116, 203, 210
Микола І, імператор 33, 45, 97, 209, 234, 300
Мисан, голова Переяславської ремісничої управи 148
Михайлов А.А., член Луганської міщанської управи 292
Михайлов П.І., гласний Київської міської думи 180, 262
Михайловський І., полтавський міщанин 157
Михальов А., староста Катеринославської міщанської управи 290
Миш М.Г., правник 9, 40, 45, 84, 86, 95, 105, 107, 111, 114, 115, 119, 122, 159, 163, 187, 191, 213, 221, 228, 249, 257
Міллер Д.П., історик 19, 87, 116, 140, 156, 255, 256
Мілюков П.М., історик 21, 267
Мілютін Д.О., російський державний діяч
Мірабо, одеський годинникар 30
Миронов Б.Н., історик 80
Молдчадський Г., товариш старшини харківського годинниково-ювелірного цеху 288
Молчановський Н.В., історик 24, 139, 140
Моргуліс В., член Житомирської ремісничої управи 166, 289
Москаленко Я., член Керченської міщанської управи 290
Мошан М., староста Хотинської міщанської управи 294
Мошенський С.З., економіст 79
Мошковський К., голова Ходорковської міщанської управи 247
Мёрдер М., історик 205

Н

- Намаз-оглу Сеїт Аптла, староста Карасубазарської міщанської управи 291
Натанс Бенджамін, історик 39
Неговський І., син священика 87, 113
Нестерович, майстер Дубнівського ковальського цеху 87

Новицький І., київський збирач податків 101, 119, 120
Новорошкін М., борзнянський міщанин 90
Новохацький А., київський ремісничий голова 153
Новошинський, канівський міщанин 145
Ногаєв Абій Молла Асан-оглу, член Карасубазарської
міщанської управи 291

О

Оберемок, голова Харківської ремісничої управи 116, 125
Ованесов К., старшина одеського цирульного цеху 297
Окоряков С., збирач податків Ізюмської міщанської
управи 294
Олександр II, імператор 8, 109, 241
Олександр I, імператор 17, 26, 33, 97
Олександр III, імператор 178, 181, 182
Ольшанський К., член Таращанської міщанської управи
293
Орлен М., київський цехмістер 102
Орлик В.М., історик 98
Орлов І., старшина одеського кінно-ковальського цеху 297
Орловський М., київський підмайстер 114
Орлянський С., історик 93
Оробієнко С., член Іванківської міщанської управи 293
Ортенберг В., член Троянівської міщанської управи 289
Остапець 2-й, голова Борзнянської ремісничої управи 119
Остапець М.В., голова Борзнянської ремісничої управи 89,
119
Островський Н., власник київської майстерні 88

П

Павло І, імператор 16, 26, 97
Павлович В., капітан 29
Павловський І.Ф., історик 100, 157
Павлюк А.Н. історик 31, 97, 108, 111

- Пажитнов К.А.*, історик-економіст 14, 30, 32, 41, 42, 77, 79, 108, 131
- Палеолог К., голова Одеської ремісничої управи 288
- Панкратьев П.П., київський губернатор 27
- Паталеев А.В.*, автор спогадів про Київ 93
- Парамонов А.Ф.*, історик 18
- Пашук А.Й.*, історик 16
- Пеньківський В.Ф.*, історик 176
- Перегуда Й., член Троянівської міщанської управи 289
- Пермінов В., староста Житомирської ремісничої управи 287
- Петретек, миколаївський міщанин 183
- Петрищев Г., ніжинський міщанин 229
- Петро І, імператор 18, 20
- Пешуров, харківський цеховий 148
- Пилипенко Ф., помічник старости Зіньківської міщанської управи 295
- Пилипенкова, київська міщанка 109
- Пилянкевич, чиновник 46
- Пироженко, старшина київського м'ясницького цеху 120
- Пироженко К., син старшини Пироженка 120
- Пироженко Я., син старшини Пироженка 120
- Півень Ф., канівський міський голова 265
- Підан Ф., член Бердянської міщанської управи 291
- Пінчук, чернігівський кравець 87, 113
- Піотровський Д., голова Київської міщанської управи 181, 292
- Піскорський Т., письмоводитель Херсонської міщанської управи 291
- Піскунов А., староста Оріхівської міщанської управи 292
- Пічета В.І.*, історик 14
- Плигунов О., старшина одеського цеху пошиття дамського одягу 296
- Попандопуло Г., старшина одеського кондитерського цеху 296

Подолінський С. А., економіст 75

Подражинський М., збирач податків Ізюмської міщанської управи 294

Показій М., старшина харківського годинниково-ювелірного цеху 288

Полежаєв П., староста Керченської міщанської управи 290

Поліщук Б., староста зі зборів Борщагівської міщанської управи 293

Полужанський О., помічник старости Хотинської міщанської управи 294

Поляков С., товариш старшини харківського кравецько-чоботарного цеху 288

Понежа П., староста Зіньківської міщанської управи 295

Пономаренко Ф., старшина Богуславської ремісничої управи 145

Потоцька, гр. 242

Потоцькі, магнатський рід 164

Приклонский С.А., публіцист 264, 265

Прокопенко М., київський міщанин 138

Прокоф'єв А., подільський золотар 93

Прудник А., товариш старшини харківського чоботарно-хлібного цеху 288

Пузаков П., староста Катеринославської міщанської управи 295

Р

Радзивілли, литовський князівський рід 21

Радзівський, чиновник 50

Реснт О.П., історик 2, 24, 107, 175

Рейман Й., ризький громадянин 151

Ресміллер, київський майстер каретних справ 106

Решетников К., печерський міщанський староста 242

Репнін М.Г., генерал-губернатор 85

Рибалка Т., староста Полтавської міщанської управи 294

Рибальський С., київський війт 26
Рибаченко М., голова Житомирської ремісничої управи 166
Рибинський А., київський іконописець 125
Риндзюньський П.Г., історик 21, 37, 188
Рогожин Г., київський іконописець 125
Розенталь У., претендент на цехового голову 38
Романови, династія російських царів та імператорів 185
Романовський Г., ушомирський міщанський староста 250
Роммель Кристофор, історик 19
Росіянов, голова Київської ремісничої управи 106

С

Савицький В., голова Сімферопольської ремісничої управи 288
Савицький І., дворянин 49
Савицький М., письменоводитель Хотинської міщанської управи 294
Саврасов К., київський ремісник золотих і срібних справ 125
Сагайдачний Ф., голова Житомирської міщанської управи 289
Садовський, балинський власник 242
Саксаганський М., член управи Катеринославської міщанської управи 295
Салогуб Г., старшина Радомишльського шевського цеху 47
Сальникова Н., харківська вчителька 108
Самойленко О., київський міщанський староста 245, 246
Самолов І., секретар Одеської ремісничої управи 288
Сац, податний староста Чернігівської міщанської управи 160
Свиргоцький О., кам'янецький майстер 121
Святославський, чиновник 46
Сегал І., грицевський міщанський староста 250
Сейдамет-оглу Сеїд Ібрагім, бахчисарайський міщанський староста 158, 291

- Семецький Ш., яришівський міщанин 179
- Семенко (Семененко) В.І., розпорядчий староста
Харківської міщанської управи 156, 181
- Семенов-Розинів І., член Катеринославської міщанської
управи 295
- Сем'якін М.К., подільський губернатор 178
- Сендецький П., київський майстер-швець 125
- Середа Н.В.*, історик 12
- Сигізмунд III Ваза, король 68
- Сидорацький, київський міщанин 227
- Силич П., борзнянський майстер-годинник 89
- Сильванський О., харківський лікар 182
- Синельников М.П., волинський губернатор 58
- Сиперштейн, староста-збирач Смотрицької міщанської
управи 174
- Ситников Л., старшина одеського білило-столярного цеху
297
- Сіцінський Ю.Й.*, історик 85
- Скальковський А.О.*, історик 30
- Скорик М., борзнянський майстер 91
- Славинський Х.Ш., член Іванківської міщанської управи
293
- Сліпко Й., старшина одеського цеху сажотрусів 297
- Смолянський С., полтавський ремісничий голова 100
- Собещанський К.С., чиновник 37, 44, 126
- Соколовський Б., товариш старшини Липовецької
ремісничої управи 146
- Соломоненко В., товариш старшини одеського кінно-
ковальського цеху 297
- Сольонов І., голова Харківської ремісничої управи 73
- Сорочинський Б., голова Шепетівської міщанської управи
289
- Способний, діловод Катеринославської ремісничої управи
29

Стороженко Г., київський підмайстер 96
Строганов О.Г., генерал-губернатор 59
Струтинський І., харківський учитель 108
Ступак Ф.Я., історик 179
Сутягін Ф., одеський ремісничий голова 296
Сушков П., член Херсонської міщанської управи 291
Схарія К., острозький ремісничий старшина 135
Stecki Tadeusz, історик-краєзнавець 42

Т

Таганцев М.С., правознавець-криміналіст 137
Такі В., історик 31
Талалаєв М., помічник старости Харківської міщанської управи 156
Таргоні Ю., купець 39
Теличенко І.В., історик 15
Тельдман І., батько учня 137
Теплов Г., мошніянський міщанин 260
Терещенко, податний староста Чернігівської міщанської управи 160
Тимошенко О., старшина одеського перукарського цеху 296
Тимощенко К., чернігівський міщанський староста 160
Ткаченко І., староста Ногайської міщанської управи 292
Ткаченко П.П., член Луганської міщанської управи 292
Толстой Д.А., російський державний діяч 62, 167
Томара Л.П., волинський губернатор 61, 215
Трепов Ф.Ф., генерал-губернатор 78
Трухов А., старшина одеського свічкового цеху 297
Тухолка Л.Ф., тимчасовий генерал-губернатор 148
Тхоржевський І.І., історик 178, 205
Тютюнджи А., член Карасубазарської міщанської управи 291
Тьомін О.П., голова Харківської ремісничої управи 130, 134, 288

У

Удод О.А., історик 2

Абій Молла Асан-оглу Ногаєв 291

Умер-оглу Бекір 291

Урман, член Гайсинської міщанської управи 200

Усенко П., письменоводитель Карасубазарської міщанської управи 291

Устименко Ю., мошнянський міщанин 260

Ф

Фарр Дж. (Farr J.R.) історик 11

Федоров, член Гайсинської міщанської управи 200

Федоров В., товариш старшини харківського годинниково-ювелірного цеху 288

Фрейдгандт Ф., житомирський коваль 113

Фрейдін Ф., борзнянська майстриня з пошиття дамського одягу 91

Фрулісер Е., член Самгородської міщанської управи 252

Фундуклей І.І., київський губернатор 112

Farr J.R., див. *Фарр Дж.*

Х

Хоменко, чигиринський міщанський староста 264

Ц

Цюка М., китаїгородський міщанський староста 252

Ч

Чахінянц В., старшина одеського шапочно-капелюшного цеху 296

Черненко-Недашківський В., народичівський міщанський староста 166, 167, 169, 256

Чернишов О., староста Слов'янської міщанської управи 182

Чертков М.І., генерал-губернатор 179, 239
Чичерін Б.М., правознавець 11
Чоботарьов Г., харківський священик 108
Чорний Д.М., історик 108, 161, 185
Чубинський П.П., правник, громадський діяч 74
Чумак К., староста для збору грошей Березнегуватської міщанської управи 293
Чумак С., літинський міський голова 263

Ш

Шамес, шумський міщанський староста 244
Шандра В.С., історик 85, 173
Шарп Джим, історик, 6
Шатров Г., голова Київської ремісничої управи 67, 125
Шафонський О., історик 19
Швагер Л.Ю., одеський ремісник 121, 134
Шимановський С., староста Херсонської міщанської управи 295
Шиманський Ф., старшина Липовецької ремісничої управи 146
Шишков В.П., правознавець 136
Шишченко П., член управи Херсонської міщанської управи 296
Шліосовар Г., товариш старшини Липовецької ремісничої управи 146, 147
Шмидт А., підполковник 42
Шнайдер, міщанин 261
Шорохович К., старшина одеського ювелірного цеху 296
Шостак А.Л., чернігівський губернатор 253
Шрамченко М.П., правознавець 83, 88, 136, 150
Шретер Ф.О., чиновник 246
Штакельберг А., чиновник 40
Штейнбарх А., член Шепетівської міщанської управи 289
Штейфон О., голова Харківської ремісничої управи 107

Шульженко, київський підмайстер 132

Шуст Р.М., історик 11

Щ

Щербатов В.М., голова Київської міщанської управи 215,
233, 236, 245, 247, 261, 262

Щербина В.І., історик 26

Щербаківський Д.М., етнограф 93

Щербинський Я.І. голова Київської міщанської управи 181

Щукін В.В., історик 31, 97, 108, 111

Ю

Юдін В.І., одеський ремісник 80

Юхимець К., письменоводитель Ізюмської міщанської
управи 294

Я

Язиджієв Я., староста Сімферопольської міщанської
управи 290, 291

Якобсон Л., член Херсонської міщанської управи 291

Яковлев, кандидат на посаду голови Харківської
ремісничої управи 148

Яловий А., член Гадяцької міщанської управи 295

Янковський Є.О., волинський губернатор 216

Ярон С.Г., журналіст 95

Ярославський, київський домовласник 125

Ярославцева М.І., київська міщанка 184

Яснопольський А.А., староста Очаківської міщанської
управи 293

Яснопольський Я.М., економіст 82

Ястрембович С., купець 51

Яхніс Я., сквирський міщанський староста 252

Одеська управа

Базар в одному з міст Правобережжя

Колона
Магдебургського
права у Києві

Зерцало

Будинок міщанина
у м. Володимирі-Волинському

Ярмарок

Будівля присутствених місць у Єлисаветграді,
де містилася й міщанська управа

Київська реміснича управа. 1910 р.

Печатки

Київська реміснича управа. Наші дні

Наукове видання

ВАЛЕНТИНА ШАНДРА

МІЩАНСЬКІ ОРГАНИ СТАНОВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

(кінець XVIII — початок XX ст.)

В оформленні обкладинки використано фрагменти фресок
Амброджо Лоренцетті з «Алегорій про добре і погане управління»

Редактор — *Григор'єв В.В.*
Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 15.11.2016 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 19,82. Обл. вид. арк. 18,45.
Наклад 300 прим. Зам. 26. 2016 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.